३०

१

तृतीयप्रकरणम्

सा॰ सि॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ योऽयं नित्यसमागुणैर्व्यवहाराकारैर्विकारैर्विकल्पितोऽपि समाः करुणाकटाक्षविभवो स्वर्गापवर्गाभि
धो प्रत्यग्बोधसुखात्मकः स्फुटमयं पूर्णो विभुः केवलस्तं नौमि चिन्ताहेतुवपुषेशमाश्रममलं जसे ॥१॥ करुणाम्बुनिकेतो
लोकशरण्यो नवचन्द्रले ज्ञानेन्द्रो वाणीविशिष्टमार्गप्रदर्शी निकेतनं ॥२॥ अथ नारायणपदारविन्दाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मपरिशोधनत्वं
प्रत्यगभेदलक्षणो महावाक्यार्थः स्फटिकरूपेति निरूपितः । अथेदानीं शास्त्रापरोक्षसमर्थनं सर्वं कैमुत्यमधिगमनमधि
कारिणामपि चिन्तनीयं ग्रहद्वारा ज्ञानाद्वा ब्रह्मजीवनमुक्तिर्वा विदेहकैवल्यावाप्तिर्वा चिन्त्यमिदमारभ्यते ननु वा
क्यार्थज्ञानादेव विचारजनितापरोक्षज्ञानमपुरुषार्थं सिद्धिरित्ययुक्तं प्राक् स्वापरोक्षज्ञानमात्रजननस्वाभाव्या
ल्लोके शब्दजन्यापरोक्षज्ञानाप्रसिद्धेश्च किंच यदि वाक्यादेव साक्षात्कारस्तर्हि श्रवणानन्तरं मननमनिदिध्यासन
विधानवैयर्थ्यं न तस्तु न पश्यति निष्कलं ध्यायमानः मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतयश्च सावधारणं मनस
एवापरोक्षकरणत्वं दर्शयन्तीति कथं शाब्दापरोक्षमित्याशङ्क्याह स्वप्रदीप्तेति अपरोक्षवस्तुविषयेति शाब्दज्ञा
नापरोक्षतानिविवहा य इति बुधीः निपुणां निशम्य दृशमसत्त्वमित्यादौ वचनं नहि समयपलब्धुमिच्छति ॥२॥ अत्र
बुधीदृशिनाम्ना वाक्यार्थबुद्धिः शब्दजा वाक्यसम्पादिसत्तोऽपरोक्षवस्तुविषयापन्नादादपरोक्षत्वादुक्त अत्रा
यं प्रयोगः स्वप्रत्यक्षनिर्भवनीयादिश्रुतेः अतोऽविपरोक्षत्वाप्रसिद्धेः स्वप्रकाशापरोक्षप्रसिद्धेश्च नित्यापरोक्षात्मवस्तु
मात्रविषयत्वाद्वेदान्तैर्विषयानुरोधाज्ज्ञानमपरोक्षं ज्ञानं न जहाति न त्यजति प्रमाणं नानाविषयपारतन्त्र्यस्वाभाव्या
द्विषयस्यापरोक्षत्वेनत्वाद् परोक्षत्वस्य ज्ञानसंभवनाभावादित्यर्थः अत्र प्रसिद्धिं दारम्भदृष्टान्तसद्भावमर्थान्तरन्यासे
न दर्शयति निपुणामिति यथा किल यत्नकरणाद्दशमस्त्वमसीत्युक्तवचनात् ग्रामीणाः तेरे गते कार्यविशेषेणोपेक्षितान्न
ग्रामीणानां नत्वत्तः सर्वेऽतीर्णाः स्वकीयः कश्चित्तत्र इति व्याहरणापवाहितनष्टमतिपरिज्ञानाय तेष्वेकैकस्तेन गणयन्नवैकस्मान्ना

राम॰ २

स्वा॰ सि॰
२

नच प्रत्यक्षे चक्षुरादिषट्कस्य करणत्वेनेन्द्रियातिरेके ज्ञानस्यापि करणत्वकल्पने प्रत्यक्षत्वपरिमाणत्वापत्ति
रित्यस्य यत्कृतप्रयोगे त्वमेव सन्निकृष्टग्रहणबुद्ध्या विषयीकृते यतो भ्रान्तिनिवृत्त्यनुभवानिर्वाहाय वचनद्वयं विहितमात्र
रत्वेऽभिमानेसादिप्रत्यक्षेणाग्राह्यबुद्धिसमानाकारकल्पने मनसग्राह्यसाक्षात्कारकरणत्वस्य क्लृप्तेः प्रत्यक्षादिनिवाच्य
एवमिति प्रमाणबुद्धिभीरुभिरात्मतत्त्वस्यावेनस्तवोदि साक्षात्कारैककरणत्वेनक्लृप्तस्य मनसोऽपवलाहवाङ्मत्सर्व
वत्प्रत्यक्षेऽपि चक्षुरादिवदिति मनः संयुक्तसंयोगादिसन्निकर्षान्तरकल्पनेनापि लाघवात्करणत्वस्याप्युपगमेन
मानापत्तेः ; चक्षुषा पश्यामीत्यादिप्रतीतेश्चारूपेण चक्षुरुपयोगमात्रेणापि निर्वोढुं शक्यत्वाच्चक्षुरादीनां प्र
त्यक्षप्रमाणत्वापलापत्तेः ; संयुक्तविशेषणताद्यनेकसन्निकर्षानभ्युपेत्यानुपलब्धिप्रमाणेऽन्याचक्षाण
स्तत्र संयुक्तसंयोगादौ कसन्निकर्षाभ्युपगमे न प्रमाणपञ्चकप्रत्याख्यानेकालज्ञा किंच प्रत्यभिज्ञाविषयत
त्तादौ चेदन्नसौरनाभादौ च साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानेहि प्रत्यक्षत्वोक्तेस्तवयादि भाषिकनयायारोद्भाव
द्वेनानत्वेव चक्षुरादीनां परोक्षज्ञानजनकत्वस्यावश्यमनेऽन्तः प्रत्यक्षादावपि नादृष्टापरोक्षज्ञानजनकता
पत्तिश्च साक्षात्करोमीति प्रत्ययस्य चतुर्दशत्वमविहितोन्नरत्वेणोऽन्यत्र यत्स्मानस साक्षात्कारगोचरत्वकल्पनाय
त्तिः साधकबाधकानां परोक्षापरोक्षसाधारणत्वात् अनुभवापलापस्य च न कल्पनादिति शाब्दादेवापरोक्ष
साक्षात्कारे हेतेपि श्रवणानन्तरमननिदिध्यासनयोर्विधानेन प्रमेयासंभावनाद्यपगतिवद्धसाक्षात्कारजन
नापगतिवद्धसाक्षात्कारस्य विधानिवर्तनात्मकत्वात् यथाहुः सदेवपशास्त्रोरकावार्याः ; पुरुषापराध
मलिनाधिषणानि रवञ्चक्षुरादिनापि यथा न फलाय भूतविषया भवति श्रुतिसंभवापि च तथात्मनि
धीरिति यथाकश्चिद्गुरुजा भंस्तनामानेसमित्रैर्दैवादिपुत्रैश्चिरेण दृष्टेहेतूपापि सुतरादसंयमितिमत्रिभिः

२

णयित्वा स्वात्मगणने व्यामूढो विषसाद तूष्णीं सर्वेऽपि दशमे श्वाहापनीतं मन्वानाः शोकाकुला स्म मन्वेषणीन दीस्त्वो
नेन गच्छतस्तत्रैके विदुषा पृष्टे हे मूढाः प्रकृते स्वादि किमस्माकं दशमनष्टो [illegible]न साश्चर्यं [illegible]मार्गमद्राक्षीदिति तेनोक्ता
गणयित्वा वाच दशोव भूयस्थापनं [illegible]स्मिन्नवो हि नष्ट इति तत्र चुकुशुस्तानेकः ; एवं वधूव गणयित्वा पंक्तौ कोऽदशम इति
स च त्वाह दशमस्त्वमसीति स दशमस्त्वमित्यादेः प्रतिवचनेन निपुणामवाहितं यथा स्यात्तथा निशम्य प्रहृष्टतास्तम
तमेव दशमं स्वात्मानं ज्ञात्वा विशोकश्चासीदेवं मम्मीपि म तत्र शब्दाद्दशपरोक्षज्ञानेन सिद्धमित्यर्थः ; ननु तत्रापि
दशमोऽहमिति परोक्षज्ञानमेव जन्यतां तत्राह नहीति न तत्परोक्षं हि यस्मात् शब्दात्तज्ज्ञानानेऽत्रसंदशमस्मात्मा
नमुपलब्धं सा दातार्कान्ते नेष्ठ इति न तस्य परोक्षत्वमे दशमदिष्टत्वा नोक्ति येन तस्य विषये परोक्षज्ञानस्य शक्तुन दिष्टता
हेतुत्वादिति भावः ; न च शब्दपरोक्षज्ञानात् एव हि तेन तत्र दशमोऽस्तीत्याद्यवगतं नात्मतानाद्दशमोऽहमिति स्वसाक्षात्कारादेव हि दृष्टता
निवृत्तिः ; तथाविलंवस्य दुर्लक्ष्यत्वात्तत्कालिकत्वस्य मन्दमृति वाच्यं अनेनुसन्धयमानपरोक्षज्ञानकल्पने गौ
रवान्मानाभावात्सोऽमामेव दशमम दर्शयदस्य वाक्यान्मे मोहः प्रगत इति न दृश्यमद व्यवहारविरोधाच्च
नवल्कषेदुपव्यतिरेकेण शब्दस्यापि साक्षात्कारकरणत्वकल्पने गौरवं परोक्षज्ञानरूपधर्मिकल्पनातः शब्द
स्य करणत्वरूपधर्मकल्पनायां लघीयस्त्वादिदृष्टज्ञानानामनवकल्पना गौरवाधिक्याच्च न च शब्दस्य परो
क्षज्ञानमात्रजनकत्वनियमोऽस्ति अनुमित्यादिसाधारणपरोक्षस्य शब्दजन्यज्ञानानवच्छेदकत्वात् अयोग्यास
निकृष्टविषयकज्ञानस्यैव परोक्षत्वदर्शनेन विषयगतयोग्यत्वस्यैव ज्ञानेऽपरोक्षत्वप्रयोजकत्वेन तस्य करणत्वं नियम्य
त्वाच्च विषयगतयोग्यत्वापरोक्षतायास्तु अवरस्यानावरणत्वप्रयोजिके अज्ञानावरणेऽनावरणत्वं स स्वदशमेतनाभावस्त्व
वाह्यनिकटादौ सन्निकर्षादिसामग्रीप्रयोज्यत्वात्सः साक्षित्वेन दृश्यात्मानः [illegible]त्वेन तु स्यादौत्वहितीयस्तु वाक्य

सा-सि
ट-
३

चित्राधायकत्वाद्दर्शनादित्यभिप्रेत्याह नचेत्यादि प्रदीपस्य प्रकाशो न स्यात् : सूर्यस्य प्रकाशो चन्द्रादित्वस्तु न ; प्र
तिभासन ; प्रकाशन : इत्याशङ्क्य प्रदीपेन प्रकाश्यमानो घटो नीलस्तु स एव तस्य नीलिनां प्रकाश्यमान : सन्घटो
रक्तश्चेतिप्रकाशकभेदाद्वस्तुनि वैचित्र्यं नचेत्याह नन्वप्रमाणानामपि वस्तुयाथात्म्यव्यञ्जकत्वेन पारोक्ष्याप
रोक्ष्यलक्षणवैचित्र्याधायकत्वासम्भवादित्यर्थः नचापरोक्ष्यपारोक्ष्याविवेके लौकिकालौकिकविषयत्वेके
न चिद्विषयेऽत्र सम्पेनेयेन लौकिकालौकिकसन्निकर्षभेदो न तु स्वकल्प्यमानामिन्द्रियजन्यत्वं [illegible]
मेवेतिभावः २ नत्रप्रकाशकवैचित्र्याद्दीपस्य चित्रप्रकाश्यं वैचित्र्यं दृष्टमित्यत्र बालसूर्यमरीचिप्रकाशितानामे
वेदम्बरतलानां दोषावनप्रकाशितानस्मिन्नतत्रमतेनिदृष्टमत्रञ्च पटस्य चन्द्रिकायां नीलत्वप्रतिभासः विशेषदर्शन
जन्यं भ्रमसंशयोऽत्र प्रसक्तौ चरमाने विषयेऽप्रत्यक्षसामग्रीदौर्बल्येनानुमितिप्रतिबन्धादेव न पारोक्ष्यप्रस
क्तिः विसंवादिनः [illegible] प्रमाणेनाभावेन नस्याद्विप्रमानस्याव [illegible] परोक्षैकस्वभावचवस्तु
न्यारोपमन [illegible] पारोक्ष्यप्रतिभासायोगादारोपितपारोक्ष्येण [illegible] बुद्धेः प्रमाणावृ
भावेनावस्थाप्य [illegible] मित्यभिप्रेत्याह अपरोक्षेति अपरोक्षवस्तुविषयापरोक्षधीर्नचमानभावमु
पगन्तुमर्हति स्वतएव शास्त्रस्य भानमात्मनः ऊहालोपिनस्समयिगत्वहि [illegible] अपरोक्षैकस्वभावं वस्तुविष
यो विशेषो [illegible] अविद्यापरोक्षधीः पारोक्ष्यप्रकारकबुद्धित्वं भावाविशेष्यक तत्प्रकारकबु
द्धित्वान्निति निर्मानत्वात् [illegible] प्रमात्वोपगन्तुं प्राप्नुं न चार्हति [illegible] प्रमात्वव्यवहारादर्शनात्
तथा च महावाक्यजन्यप्रमाण्यायमयथानुपपन्नापि [illegible] परोक्ष्यमेव हीति भावः पतदुक्तं भवति पारोक्ष्याप
रोक्ष्ये हि विरुद्धे नैकवस्तुस्वभावौ वस्तुनि विकल्पायोगात् अतएव हि चैतन्यस्यैव [illegible] अपरोक्षमनन्तरं

२

3

प्रतार्यमाणेनयदृष्टौ इति न तद्विषयाज्ञानेविपरीतबोधप्रतिबन्धकज्ञाननिवृत्तेन तथा महावाक्यस्य तिजन्यायमानदृ-
ष्टिनामात्मसाक्षात्कारधीरिति तदर्थः ॥ २ ॥ ननु यथानन्तस्य रूपस्य वेदः वेदेस्तेन श्रम्यापरोक्षदेवि ग्रन्थेन शब्दलि-
गादिनास्तु मात्मस्यपरोक्षत्वेन प्रसक्तेः परोक्षस्य प्राप्यान्न नु ; प्रत्यक्षलिंगादिगम्यतायां पारोक्ष्यमप्यस्तु को वि-
रोधेत्वज्ञानजनयतश्रुत्वाप्रमाणस्यतापरोक्षज्ञानजनकत्वेदृष्ट उपनीतभानस्यापारोक्ष्यं नभ्युपगमात्तु न च
तुरादौ व्यभिचारः ; सौरभं चक्षुषा माद्राक्षं सोमीत्यनन्तु व्यवसायस्तु सौरभस्यन पारोक्ष्यात्किं तु लौकिकस
न्निकर्षदोषविशेषाजन्यत्वप्रयोज्यलौकिकविषयताश्रूत्यज्ञानाद्दैवैत्याशंकामपाकुर्वन्नपरोक्षवस्तुनिष्ठाद्
स्यपरोक्षत्वस्याद्गनासामर्थ्यं दृष्टान्तेनोपपादयति नचेति नचशाब्दजन्यमतिमात्रेण सत्तोऽप्यपरोक्षत्व
स्तुभजनेपरोक्षतां नवलु प्रदीपतरणिप्रकाशयोः प्रतिभासतोऽस्ति विषयेऽप्यविद्या सतः स्वमनिरोध
त्वनयास्त्वपरोक्षपरोक्षवस्तुनिष्ठापरोक्षमात्मवस्तु शब्दजन्यमतिमात्रेण ; शाब्दधीविषयतमात्रापराधेन
परोक्षतामभजन्तु रूप्यत्वेन शुक्तेरित्यर्थः ; सत्तरूप्येनेन चेदधुनिनेयतत्वस्तु कदाचित्कदाचिन्नापि वस्तुनोपा
धिनायोगाम[...]क्षत्वविशेषदर्शनेऽमरप्रत्यक्षवैद्यस्याणुपरूपादिनष्टपिपरोक्षज्ञानमात्रेकरणत्वेनत्वन
विशेषदर्शनमनुपलिंगपरामर्शजन्यत्वापराधेनपरोक्षतानभजन्तेकिंवाव्यक्त्यपरोक्षमात्मवस्तुपारोक्ष्येन
भजन्त इति तथा च वस्त्वाद्यनुमितिरूपपरोक्षज्ञानकरणस्याप्रियपरामर्शस्य सन्निकृष्टविषये व्यापरोक्षजनक
त्वस्यनार्किकैरनभ्युपगमात्रत्वदृष्टनियमेमानमस्ति यत्तु परकीयमस्त्वादेः पारोक्ष्यं तत्तस्यापरशब्दयोग्य
त्वात्रतु शब्दधीगोचरत्वात्स्वकीयस्त्वादौ तत्कालेन तथात्वे विपरोक्षत्वादर्शनात्कालान्तरे परोक्षत्वं तु स्वादेः
स्वोपादानेनेतरोधानादेवेति भावः ; नच मानवैचित्र्येण वस्तुनि वैचित्र्यमाधीयते वस्तु यथायात्म्यमात्रव्यञ्जके पुवे

सा·सि·
४

विषययोरपरात्येकरणानां नियामकता साहित्यकरणेष्वस्तेवापरोक्षतानेकरणाभावे चापरोक्षज्ञानाभावइ
त्यन्वयव्यतिरेकनियमसंभवेऽस्मान्न तावद्व्यतिरेकनियमसंभवोऽव्यभिचारादित्याह स्यवेद्रु:विनिगमोकार्ये
न स्यावेदु: विरागेच्छाप्रयत्नेऽवयवेऽपराभिमतयोरप्यात्मविशेषगुणेष्विति यावत् एषां परिष्टानामिन्द्रिय
वेद्यतासंमते: मनसो मिन्द्रियत्वानभ्युपगमेऽपि कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतेस्तेषां मनस्तादात्म्या
पत्तनयाकरणकोटिप्रवेशेन तद्वेद्यतायायोगात् नहिपरस्परतास्वधर्माविशिष्टेनेकिं तु स्वविहिष्ठतादात्म्यस्य : बुद्धे:
साक्षीमनस: साक्षीप्रतिबाधविदितेमनमित्यादिश्रुतिसिद्धबुद्धितद्धर्मसाक्षित्ववनेकाप्रत्यासिद्धेश्वनिभाव:
एवं निमित्तशेषेऽपि विषयेष्वधिकाराज्ञानयो: बाह्यपदार्थेषु चापरोक्षत्वेन सर्वानुभवसिद्धेषु करणवेद्यताद
र्शनादित्यर्थ: ननु तावदधिकारस्त्वादृश: तस्य भावस्तेष्वालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यतापत्ते: अभावस्य विशेषण
ताख्यसन्निकर्षनिरासेनाधिकरणालोकसंयोगरूपाभावत्वात् तदुपहितभावेन च चक्षुर्योग्यतात् एवं शाब्द
साधितभावरूपाज्ञानेऽपि नेन्द्रिययोग्यता रूपाद्यभावात् मनसोऽप्युपादानतया तथा बाह्यपदार्थानामपि ज्ञा
यद्वासनावासितमन: परिणामत्वेन मनसा ग्रहीतुमशक्यत्वात् तदुपादानतया नीलीनतासादिवेद्यत्वमे
वेति तेषां तत्साक्षिणश्चापरोक्षस्य करणव्यतिरेकेऽपि दर्शनाद्व्यतिरेके नियमासिद्धिरित्यर्थ: नाप्यन्वयनिय
मइत्यभिप्रेत्याह अधीति अस्माजन्यज्ञानापरोक्षस्य विषयस्य वेद्यस्य योग्यतापि हेतु: नियामिकास्वैरभ्युपग
म्यते इति शेष: अयंभाव: सत्यपि संयोगादिसन्निकर्षे रूपादिरेव चक्षुषा गृह्यते न गुरुत्वादि तत्र कस्य हेतो:
योग्यतादिति चेत् किं तद्योग्यत्वं रूपादिमत्त्वं चेद्गुणादिष्वनुगतानुरूपमहत्त्वादिमत्त्वं चेद्रूपत्वस्य ग
कादिष्वननुगतत्वेऽपि घटादे: प्रातिस्विकरूपमपि सन्नियोजनत्वेनेति पर्यवसानं नियतैरनुगतजन्यज्ञानापरोक्षप्रयोजकयोग्य

५

स्येवधाङ्गोणमिति वदन्ति नित्यापरोक्षत्वं चापरोक्षत्वेन ग्राहयन्नार्ककरणं प्रमाणं स्यात् नच बालार्ककरावमृष्टमेघखण्ड
लेरक्तताप्रतिभासो यथार्थो न वार्ककरणप्रमाणेनेत्यनुदाहरणम्: एवं चेद्विकायारक्तपटेनेत्यप्रतिभासो
पि अनुमितिप्रतिप्रतिबन्धकसद्भावाद्भासमाने विशेषदर्शनेनान्तरं अन्यत्वमनुमितिर्मास्मत् परोक्षसामग्रीसत्वात्
ज्ञानस्य तद्विषयस्य चापरोक्षत्वं न स्यात् यदि तत्संनिकर्षादि प्रयत्नमसंनिहितमप्यापरोक्ष्यं प्रसक्तं परोक्षज्ञानेनि
रूपणद्विविषये चापनयति किं मंगवत्तं वो ज्ञानितं साक्षात्साधिकरणेन दृपनेष्यन्ति निवेशन्यतिचेति किंच यथा
वह्निविप्रकृष्टव्याप्ययोग्यगोचरमेव वह्निज्ञानं परोक्षं दृष्टं न च स्वप्रकाशस्यात्मनः संप्रत्येव व्यवधानं विप्रकर्षः प्र
कारणापुनमनेनायोग्यमात्राश्रयत्वसहभैरपि सकरायेन परोक्षत्वं स्यादित्यभिप्रेत्याह स्वतएवेति अन्यतरस्य
तरतयापिप्ररूपः स्वतः साधनं नैरपेक्ष्येलोव प्राप्तं तत्स्वतमस्तु प्रत्यक्षं प्रकाशमानेस्ममोक्षानेस्यात्मनः एवमो
क्षप्रमेयस्यापि : ग्रहिन सर्वथा तं अन्तर्ज्ञा [illegible] तेनैर्येनादर्शनं सिद्धतोऽभ्युपादानत्वे
अपिशब्दाद्विप्रकर्षपिततमयोगीकर्तुं च [illegible] दुःखादयः प्रयतमानोऽपि नदृशः नेस्समर्थः तथा चस्थ
तेर्वाधितार्थबोधनाशङ्के अपिशब्दापरोक्षसिद्धिरिति भावः [illegible] परोक्षज्ञाननत्वा वृत्तिं ज्ञानेति इन्द्रि
यत्वेन करणत्वाद्वा कार्यज्ञाने चेन्द्रियकरणके [illegible] परोक्षत्वं नचापरोक्षवस्तुविषयकत्वमेवज्ञा
नानामापरोक्षत्वं तथाच विषयापरोक्षत्व [illegible] परोक्षत्वात् नतेनाऽऽत्माश्रयापत्तेः सिद्धान्तेऽप्रमाता
पाटकाज्ञानावरणभंगतावह्नि [illegible] परोक्षज्ञानतेनेहेतु [illegible] ज्ञानापरोक्षत्वप्रमाणा
त्वतद्रूपविषयापरोक्षत्व [illegible] रागपतनेषु समनेत्ति
मिरप्रसक्तिविषयेषु दर्शनात् अपिहेतु [illegible] नतावत् ज्ञान

स्वा-सि-
टी-
५

चतुर्विधप्रतिपत्तिः श्रुत्यापितद्वचनादित्याह उपदेशमात्रमिति श्रुतिस्मृत्यादेर्गम्यमथपाठकत्वपासनत्वं मार
म्यगुरोर्ना रहस्यशिष्याययोर्वैमुमानत्स्वमित्यादिना श्रुत्योपदेशमात्रमुपवृंहणपाठकानेवमेवाह
तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते इति तत्र साक्षात्कारानु
कूलव्यापारवत्त्वात् दर्शयतीति लिङ्गेन श्रुतिकाख्यातेनोच्यते यद्विचबोधकवाक्यप्रयोगरूपउपदेशः शि
ष्यस्यात्मसाक्षात्कारे हेतुः स्याद्दर्शनात्प्रतीतिनावद्यादिनर्थः तथा चाविद्रूपतमसः पारदर्शनसमकालमे
वब्रह्मावरकाज्ञाननाशमात्मप्रयोजनमाहेति इति भावः ॥ एवमात्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति साक्षात्का
रमेवोद्दिश्य श्रवणविधानात्स्वाध्यायाधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थता श्रुतेश्च शास्त्रप्रयोजनसिद्धिरित्या
ह विदधातीति विदधाति यत्र परमात्मदृष्टये श्रवणं विमृष्टनिगमान्तगोचरं श्रुतिमात्रनिरतेन मे सा यद
द्वचनकौशलतारतम्यमिदमपि युक्तं साक्षात्कारणाद्दृढं दृष्टत्वरूपं वस्तुनिः परमात्मदृष्टये ब्रह्मसा
क्षात्कारमुद्दिश्य विमृष्टनिगमान्तगोचरं विचारितवेदान्तार्थकं वेदान्तविषयकं श्रवणं विदधाति तेनाभिम
तसिद्धिरिति पूर्वसाधनसंबन्धः ननु तत्रैव मनननिदिध्यासनेऽपि विहिते इति मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवण
सहकारित्वेन विधानात्परस्परमात्मसाक्षात्कारप्रयोजकत्वेन तस्याः श्रुतेरभिप्रायाभिज्ञस्य शोकावारयन्नश्रो
पनिषद्वाक्यमप्युक्तेर्थे संवादयति श्रुतिमात्रेति तत्रैवमुक्ते सुकेशाद्यः षट् शिष्याः परब्रह्मान्वेषमा
णाः पिप्पलादं गुरुमुपसन्नाः तस्माद्ब्रह्म सम्यगात्मत्वेन श्रुत्वा श्रुतिमात्रेण श्रवणमात्रेण तीर्णतमो ऽज्ञानो
पकारोपसेवनया विधाः संतस्तं गुरुं स्तुवन्ति किमिति हे गुरो त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं ता
रयसीति तमेवं नः पिता भवः पतत्पिन्नि ई: (?) परमानंदरूपस्वात्मतत्त्वदर्शनेन मोहसमुद्रान्निस्तारयसि इ

5

५

नापादकं वचनात्स्यन्यात्समस्तभिन्नमनावृत्तभिन्नचिदभिन्नत्वमनुगतेनतत्प्रयोजकं वाच्यं ऽन्यं च प्रस्तुते विषयस्यका
रणानामभ्युपगमे तस्यैवापरोक्ष्येनात्र दृष्टान्ते योग्यतायाः प्रयोजकत्वाद्वारैवेति योग्यतयैवापरोक्ष्यनियमोस्ति
द्रेयोग्येसारम भोदोचाद्रु घनेन न यायभ्युपगमे ऽन्यापरोक्ष्यानुल्लेखादन्वयव्यभिचारोपि स्यात् एवं तस्यापरोक्षत्वाक
रणोविदिंद्रियेण नियम्यतेऽस्मर्थः अभानापादकाज्ञानावरणभंगेच विषयावच्छिन्नचैतन्ये प्रमातृचैतन्याभेदए
व प्रयोजकस्तत्र चेंद्रियाणामंतःकरणस्यावहिर्निर्गमने द्वारत्वेनैव न प्रमातृचैतन्यापरोक्ष्ये प्रयोजकत्वात्तस्य
वेसिद्धत्वादितिभावः ननुवहिः प्रमातृचैतन्यस्याप्यात्वपि रूपरसादिष्वभानापादकाज्ञानावरणभंगोनगु
रुत्वादिष्विति कृतः अंतःकरणपरिणाममात्रविशेषेपि रागेच्छादीनामेवापरोक्ष्ये न धर्माधर्मादेरिति चक्रतरति
वेन अत्राह: सर्वकार्याणां पूर्वपूर्वसंस्कारानुसारेणैवा घ्राणसाजीलयीनादिवैचित्र्यस्यवानित्यापरोक्ष्यलक्षण
वैचित्र्यपि संस्कारपवहेतुः अपरोक्षत्वकर्माध्यतदिति कृतेरोधरसादितिएं प्रत्यनावृत्ततस्यावश्यवाच्यत्वनयावृत्त
स्वरूपवत्स्वलाज्ञानेनैवतदावरणमिति नवृत्तज्ञानमनेनरेणतदावरणभंगइत्याह: ४ ननुमहावाक्यार्थोवा
घस्यानावृत्तचिदभिन्नविषयत्वमेवासिद्धमात्मणोअनावरणस्यात्मत: सिद्धेऽपि ब्रह्मणोनाहंब्रह्मज्ञानामिथ्या
ना
वरणस्य सर्वानुभवसिद्धस्य प्राप्तेः येवोपपादेच्छावृत्तेस्तत्स्मृतेः समर्थनादिनाणकारणाहूहेनेत्यपितत्त्वज्ञान
निवर्तकत्वेष्वत स्वनुभवोप्रमाणयति अपिचेति अपिचावृत्तार्थविषयापरोक्षधीर्वचसाचमयमनुस्मरणेन
म: उपदेशमात्रमपवर्ण्यतेत्युक्तः अतिराहदर्शयतिपारमित्यपि अपिचेत्सुकसमुच्चये परोक्षधी: परोक्षबुद्धि:
आवृतार्थविषयाज्ञाननिरोहितार्थगोचराआवृतार्थाकारावृत्तिः परोक्षेति तल्लक्षणयोगादित्यर्थः नच
प्रवृत्तबुद्धिस्तत्राप्यनेनावचसामहावाक्येनतमोऽज्ञानेमय विद्युस्तमनुपतेमृत्योधिकारिमितिविशेषः न

स्वा. सि.
६

साभावश्चेत्संगादिति चेन्न स्वप्नसमस्तेषु च सर्वाधिष्ठानब्रह्मचैतन्यस्फुरणेन सर्वविषयस्फुरणस्याव्यवधानादापरोक्ष्यं ततएव हि ब्र
ह्म सर्वज्ञमित्युक्ते नैतावता सर्वेषां सर्वज्ञत्वप्रसंगः नतत्स्वमात्रवर्त्तिज्ञसाक्षिण्येकपाधिकभेदस्यतावतोपश्यमेवत्वा
प्राविषयाणामावरणाभ्युपगमात् तत एव हि तदेशगापहृत्तिनिर्गमः अथवा मास्तु वाचत्वस्तस्यावरणं तथापि
नतत्स्वरूपानुवृत्तिविना नतत्स्वमात्रचैतन्येनापरोक्षस्फुरणप्रसक्तिः अत एव हि तत्र चित्तुपरागाय वृत्तिनिर्ग
मापेक्षेत्याह वाहुरिति वह्निर्मवेवाक्षेत्रदाहीप्रमात्रचैतन्यस्य योगसंपर्कं ब्रह्मचारिणं संपादयितुं वृत्तेरस्त्विा
इन्द्रियजन्यावृत्तिरूपं विनाविषयसंपर्कोनास्ति: नन्वेवमपरोक्षस्वप्रकाशरूपेणापि सर्वतोवृत्तिप्रयोजने इन्द्रियद्वाराव
हिर्वृत्तिनिर्गमस्यावश्यकः आवरणभंगार्थात्वाववृत्तिनिपडेपिसात्विकस्यावरणभंगाय सर्वतो वृत्तेः आ
स्यैवाखेनैव कुचवाक्योत्पन्नवृत्तिमात्रेण परिच्छिन्नत्वेन निर्वाह इत्याशंक्याह वाक्योत्थेति वाक्योत्थामह
वाक्यजन्यादृष्टिनाविदनुवृत्तिर्मोहमात्रेऽसन्नेममज्ञाने विनष्टे विषयाधिष्ठानात्मचैतन्यावयतिवाधनत्वम्:
स्वयंभावः नकालेनैनवृत्त्याविषयव्याप्त्यावेवनस्फुरणमितिनियमः पर्वतेपपरोक्षव्यवहितविषयेष्टतत्त्व
देशीयसंयोगाभावात्तर्हि नः करणस्यकान्तेनव्याप्यभावेनपर्वतेनापरोक्षाभावप्रसंगात् वेदान्तेऽपि परोक्ष्यस्या
पि नव्यायेनापरोक्षव्याप्त्यापाद्येतस्तु किंतु विषयस्यस्वाकारवृत्तिसंपर्कः सचैकदेशसंबंधेनापि सुघटाद्वावतः
करणस्यतदाकारताप्रसंगेपरोक्षयतेरितिपद्यगम्याभ्युपगच्छन्ति नहिवाक्यजन्यब्रह्माकारवृत्तेरयानेपर्युक्तत्व
संपर्कस्यावर्जनीयत्वात्तदापरोक्ष्येनव्यापकत्वेनाभ्युपगच्छन्तीति एतावांस्तु विशेषः पर्वतेसोऽन्ता
के तेपिच्यवहितविप्रकृष्टतत्तद्विशेषाणामाकारस्फुरमाणवृत्त्यागृहेनातत्तद्विषये अज्ञानजिज्ञासे वशिष्यन्ते ब्र
ह्मणस्तु निर्विशेषत्वाहृत्यनवगाढस्याविशिष्टस्यानवशेषात्कृत्स्नजिज्ञासासातात्मस्य फलस्याज्ञानोन्मूलनाचेत्

६

6

सिद्धस्तु चितादेव मात्रान्तरैश्चालनैश्चात्मजन्मपालनोपचारात्मनश्चेति हि तेषामभिप्राय: यद्यस्मादुपदेशमात्रेण
स्वरूपप्रापकत्वात्पितेनस्तु वचनात्रयशीतिलदावाकार्थे वायसमकालमेवाविद्यानिवृत्त्याकृतकृत्यतामनुवस्त
तोपि प्रागुक्तापरोक्षसिद्धिरित्यर्थ: मनननिदिध्यासनसहकारिविधेस्तु मंदमध्यमाधिकारिविषयतेति भाव:
५ अनावृतचिद्भेदपदं विषयेषु योग्यतासंबंधिवृत्तीनामापरोक्ष्यप्रयोजिके मन्ते तत्र चिद्भेद: स्वाभावि:कश्चि
ति घटादिष्विन्द्रियविषयतापन्नचिदात्मनाच्छेदकघाधात्मिकवृत्त्यवच्छेदेन तत्प्रतिपन्नाहृशाचिद्भेदस्तेनैवाभ
यत्रापि वृत्ता वापरोक्ष्यप्रयोजकत्वात्स्माणिकवृत्त्यमेव आपरोक्ष्यं तु मुख्यं चैतन्यस्यैव ज्ञातज्ञानज्ञेयेषु तत्परो
क्षं चित्स्वबलनादिमयेगौणं तथा च वाच्यवस्तुषु परोक्षचित्स्वं वेधापकरणाजन्यवृत्त्युपलापामपि अन्तरवृत्त
[illegible]लवाकोत्यवृत्त्येवात्तानि निवृत्तिसंभवाद्वास्यवकरणापेपदेत्याह चैतन्यस्येति चैतन्यस्यापरोक्ष्यं स्वरसनि
जरूपेण मुख्यमन्यानपेक्षं गौणं तज्ज्ञोचरेष्वावरणविरहितेन तत्तादात्म्यवस्तवादि चैतन्यपोगस्यटियितमुचि
तावृत्तिरवस्थास्तावाकोत्या मोहमात्रे विवरस्यतिचिन: स्फुरितं यस्मानपेक्षा स्वरसनिजरूप: स्वयमेवरसस्य
सारस्यानिजरूपा: स्वप्रकाशाचैतन्यस्याप्यापरोक्ष्यमुख्यं तत्रहेतुर्गभेंदिति विशिनष्टि अन्येति यतस्तदन्यानिरपे
क्षमित्यर्थ: तस्मादि चैतन्यस्य गोचरेषु विषयेषु ज्ञातृज्ञानज्ञेयेषु गौणत्वं ज्ञापितं तथैव विशिनष्टि आवरण
विरहितत इति आवरणेन विरहितेषु अन्यत्र साक्षित्वाध्यासिकतादात्म्यवस्तुनि रावरणचितादात्म्यापे
क्षत्वादित्यर्थ: तत्स्वरूपजकवृत्त्यवर्त्म[illegible]रंजितपदेरत: पटइति वृक्षोणे: परोक्षव्यवहारस्तु[illegible]इति भाव: ननु
यदि चितादात्म्यादेवापरोक्ष्यं विषयाणां तर्हि सर्वस्य जगतोऽस्तित्वेनाध्यस्ततादात्म्यापरोक्ष्यापत्ति: नचावरण
कृतप्रतिबन्धो अधिष्ठानचैतन्यतदध्यस्तयोरंतरा आवरणसद्भावेऽध्यस्तस्यांचितादात्म्यसंभवादध्या

यस्यपरस्परोपहितभेदानियामक,नाटैकापन्नौत्पादिकैश्च,पहितचैतन्यानिष्ठाज्ञानावरणभंगात्सेतिभासेनट
घालट्टादेरपि प्रतिभासहृत्याचार्यवाचस्पतिमिश्रमते विवरणानुसारिणांतजीवेशवाभासेनकरोतीति
श्रुतेर्जीवस्याविद्याश्रतिविवक्षाटविद्यान:करणतद्वृत्त्यादीनांविसृतिविवृताहिणमेवतंश्रत्यापरोत्वदर्शी
नाद्वाद्यद्घटादावपिसक्तांत:करणवृत्त्याविस्मृतिविवोदयेनैवापरोत्वमितिमननमितिमतद्वयोपन्यासर
तिभाव:१ इतिशाब्दापरोत्वनिर्णय: इत्थंशाब्दापरोत्वंतन्मसिध्यत्प्रतिकर्मव्यवस्थांचवक्तुंप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वेनाधि
कारिविशेषविषयमुपदेष्टुमुपसंजिहीर्षु: प्रतिकर्मव्यवस्थास्मादिनेमर्वेंद्रियव्यवहारनिर्वाहके,निक्षुपंच
चैतस्यैकरसमानत्वात्सिंहावलोकनन्यायेनालोचयटस्पर्शयति यदिति यस्त्रेत्यंचवतुराधे: प्रतिविषयमसौ
येनसंबध्नातितापोमहागादे: पदेनव्यवहरतिमुरुर्येनतद्वागादिवर्ग: येनप्राण: प्रणीतस्तत्रकरणमनोवुद्ध
याचेनचेष्टास्तकुर्वंवनसिद्धंनिरूमयममयवोधमनस्सोप्येमात्मा यद्वस्तुचवतुराधेत्तांनेंद्रियैर्नेत्रसंश्लाका
र्थैर्नकुर्यादितिनमर्थकव्यामित्यर्थ: श्रुतिरपियच्चक्षुषानपश्यतीत्यादि: यद्यपिचिदानिश्चनरणत्वयमस्तीतिच
चक्षुरादेस्तत्प्रकाशकत्वाभावेपितत्सद्भावेलिंगानमस्येवत्यभिप्रेत्याह प्रतिविषयमिति प्रमीवतुरादि
य: विषयेविषयेदृतिप्रतिविषयंपदार्थानिर्वीप्सायामव्ययीभाव: सर्वेष्वपिस्वविषयेष्वित्यर्थ: येनात्मचै
तन्येनसं[illegible]तिना: सम्यक्प्रकाशिता: स्वस्वेपायपसन्निकृष्टपदार्थास्तत्तदाकारस्वजन्यवृत्तिद्वपप्रयोजना
निचयेष[illegible]तितथोक्ता: तथाचश्रुति: श्रोत्रस्यश्रोत्रमित्यादि तथाचेंद्रियजन्यवृत्त्याक्रुपाधिविवेकमा
त्रेणतस्यचैतन्यस्वरूपतयतिवशकामित्यर्थ: एतदेवस्फुटयत्राह श्रीमच्चाधीस: श्रयास्मालोकादस्तनामव
तीति सन्निधानाच्छोत्रादिकलायाभिमानेमतिमुच्यतिहितदृश: एवंकर्मेंद्रियविषयचत्तीविधक्रियाफलवेल

क्तनहू.त्पनैवेति ननु तर्हि ब्रह्मणः सर्वतः प्रमातृविरुद्धरागार्थे येन वृत्तिनिर्गमापेक्षा लिंगस्पार्थेन्याह चितन्दति
चितन्यनाकृतचैतन्यैक रसस्य ब्रह्मणः स्फूर्तिः प्रतिभानेऽप्यन्यानपेक्षाविरुद्धपरागानपेक्षेत्यर्थः प्रत्यक्षत्वमि
त्यादौ सौरालोकादिप्रभित्तिर्विवेचनव्यापकाचरस्यादिसत्त्वादृष्ट्योपलेपनमिव ग्रहेऽनेकदाढ्यावनाशनप्रमात्वचै
तन्योपरागाय स्वच्छेतरेण ; करणवृत्तिर्व्याप्यपेक्षायाममपि स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि नन्वदपेक्षाऽपाध्यावर
णयोर्भंगेन चरेत्वभंगेन लस्याव प्रमातृचैतन्यस्यापूर्वदि किंत्र ब्रह्म संबंधसिद्धृति न तद्दर्शनापितद्रूपेक्षेति
भावः तथाचाह : ब्रह्मण्यज्ञानताशनार्थं वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभासउपयुज्यतइति श्र
तयवृत्तिसंबंधमप्युपगच्छेम्यामनसैवानुद्रष्टव्यं चेतसानान्यगामिनापरमपुरुषं दिव्यं यातीत्यादि श्रुति
स्मृतिवादाः फलव्याप्यभावाचन्नैववाचानमनसाप्यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्यमनसासहेत्यादिवादाश्च
वृत्तानविरुद्धत्वेद्धारद्वृतिभावः ॥ वहिर्विषये वृत्तिनिर्गमनस्पदर्शितमेवमन्तर्भेदेनफलं द्रष्टुंप्रस्फुटयति विष
येति विषयाप्रबाधदलनायसंविदोविषयोपरागजननायचाधियविषयाकृतिनिःसृतिरिष्यते विषया
दयोगसरागस्तनोविहि : विषयस्यवाप्रत्यन्दादेरप्रबोधस्यनष्टयिष्टानचेतन्यावरकत्वलाज्ञानस्यदलना
यनाशायअथवासंविदः प्रमातृचैतन्यस्यविषयोपरागोविषयेप्रतिफलनेनतादात्म्यंतस्यजननायेत्या
दनापावाधियेसाक्षीदृष्टमेनः करणविषयाकृतिनिःसृताघाकारणंउपनेनैतदुपष्ठोधेणसंयादृयितेनेनाः
प्रारोराद्वहिरेतःकरणनिर्गमनद्वारतयाविषयाद्वयोगसरणिर्विषयोर्दृयमत्रिकर्षद्रूपोमार्गेद्वाद्वयेनेवणप
मपेक्षतइत्यर्थः तेनमार्गेणानि ; स्तनस्यांत ; करणस्यवृत्तादिव्याप्याहटाघाकारतासपत्तेघटायधिष्ठा
नचैतन्यस्यहत्स्यवह्निश्चैतन्यस्यचैक्यादारतद्धाप्रजलावह्निन्नाकाशायोविवस्मानप्रदेशगवह्निन्नोपाधिह

यंनलभतेतेनयोगाद्यभ्यासावेद्धाधोद्दयंश्रवणाद्यावृत्तिर्द्वितीयस्ययोगाभ्यासेनचित्तनिग्रहंचावश्यकर्त्तव्यत्वेनोपदि
शति दृष्टव्यमिति दृष्टमेवाधिगतस्याप्यनवहितमनसोप्रबोधो न तु तत्र ; तस्मात्सोविचारव्यसनवशमनाः सत्सहा
यः सत्तत्त्वश्रवणान्विवेदपद्यसैव पलमपि मनो लालनीवांहं दान्ता दान्तध्याध्यायेद्दनेन परमसुखविचिदात्मनमेकेविवि
क्ते दृष्टव्यमुक्तप्रकारेणश्रवणस्वाचार्याभ्यासे वोधितस्य सम्यग्वोधितस्यापि दृढासंभावनादिदोषवशाद्दनवहितात्म
तितात्मपर्यनिर्णयेरसम्यग्ज्ञानस्य ननावधारणेवासंशयादिभिरप्रतिबद्धेन ज्ञानामतिर्यस्य तथाविधस्य यस्याधिकारिणो
वाधश्चात्मनिर्णयो न तु तत्र ; न संपन्नः सतथाविधोऽधिकारी श्रवणद्वोह्मान : सन्न तु द्रष्टव्यमस्मिदेनात्मिमेवोध
भ्यत्याशोतिनिर्वेदान्तश्रवणादिपरित्यजेन्न किं तस्याहसंपन्न : सन्मनरूप : पुनः पुनः ; सत्सहायः संतोसदितो संभा
वनादिदोषान् ; सन्न साक्षात्काराय आचार्यसतीर्थ्यादयोऽभ्यासपरायत्तेवामहायाधत्तमवमल्लगुलिभिर्बोधनेक
हायोऽहसंवादैरेवाभ्यासादौ च सहकारिणो यस्य सतथाविधः सन्नेषामसंनिधिकाले च सहस्रेणैवपरिशी
लनादिना श्रवणकृद्गुरुणैव सात्मतत्त्वपर्यालोचनेन च यावत्साक्षात्कारोदयं विचारव्यसनवशमनाः यथा
बोधनादिव्यसनिनस्तदेकवशवृत्तिमनः श्रिष्ठितथात्मतत्त्वविचारव्यसनस्यात्मसन्निकेवृत्ति निरन्तराधीनेममेनो यस्य स
तथाविधः स्यान्मवेदित्यर्थः ; तथा च श्रुतिः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्युपदेशादिति ग्राह्यसूत्रेष्वाः गच्छन्तिष्ठन्वापि जाग्रद्वा
स्वपन्नापि वा न विचारपरश्चेतो यस्यासौ स्मृतस्वच्छन इति प्रयेभाव : द्विविधा ह्यसंभावना प्रमाणासंभावना प्रमे
यासंभावना चेति तत्र प्रमाणप्रमेयासंभावनाद्यतनपवनास्ति सत्यकालस्त्रतत्त्वाचार्यपूर्वकविचारादनिवृ
त्ताप्रमाणानि तस्मिन्नर्थैकवेदसर्वोपनिषद्विरोधेनानुकूलानि स्युरिति वासंभावना सैव वाद्योधश्रवणमेवावर्तने
न यमनसकृच्छ्रवणेन वशमानासंभावनानिवृत्तावस्तु सर्वेषु शीतानामद्वितीयात्मवस्तुमेवतात्पर्यवत्त्वमेसत्र

त्वेनेन कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्तभावेन पूर्वसिद्धत्वेन च नित्यनिर्विकारतया कर्मेन्द्रियेभ्य आत्मा लक्षयितुं शक्यत इत्य
भिप्रेत्याह यदिति यदात्मवस्तु वागादेः कर्मेन्द्रियपञ्चकस्य विषयानवक्तव्यादानगमनविसर्गानन्दानेन्द्रियेणवा
निहितेषां पञ्चानामात्मानं तन्तपोन्मेषः शब्दादिषु तेषु प्रवृत्तिं वाचानमनु दिने वचनाचानमननसेमादिनणचस्व वागादिलोके
चलनेन न निमित्तमयस्कान्तमिव कर्मेन्द्रियव्यापारैर्लक्ष्यते यः एवमिभिप्रेत्याह अवहरतीति मुहुः सर्वदा नक्षुण्णानेतः
करणान्यात्मेव वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि सर्वाण्यपि तान्यपत्यया सिद्धमित्याह कोनिरूप्यमत्राह येनेति येनात्मवस्तुनैव प्रा
णः स्वव्यापारे प्रणीतः प्रवर्तितः नत्वत्र प्राणेरकरणानि प्राणन्त इति मनोबुद्धिप्राणाख्यान्यपि भेदाभेदतो भेदाद्वा
मनः करणमेव विद्धि योगानन्तानादि बुद्ध्यानायेन सर्वान्तरेण स्वयंज्योतिषा स्फाटिकेोपाधिरूपरागेणेव प्रदीपेन
वेद्याः दीप्ताः सदैवाननुरूपेणेदंरूपाः ननु करणानां पुनरूपादानमेतत् करणस्यापि परार्थत्वेन तत्सामान्यप्रद
र्शनार्थं तथा च श्रुतिः न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन मनोमयः प्राणशरीरनेता बुद्धेः साक्षी
मनसः साक्षी सर्वस्य साक्षी नित्यनन्तात्मनोऽशुद्धमसंगत्वात्स्वेनपरिशुद्धत्वेनैव सिद्धं स्वप्रकाशमित्यर्थः स्व
विषयस्याचावस्थात्रयस्यव्यतिरिक्तं सत्तास्फूर्तिभावात्रिरूपममहत्त्वयत्तेनयप्रवर्त्तमानत्वाद्भयोदि
तोयातो भयंभवतीति श्रुतेः बोधस्वरूपमात्मेवात्मा स्वयं वेति निश्चितः क्रतुं तं कृत्वा हेतुस्वरूपतः शाश्वतमात्मविद्धि
त्वादिशुक्तिशान्तेभ्य इतिभावः स्वयं मेदमध्यमाधिकारिणमध्यात्मतत्त्वबोधायपश्यनियुक्तात्मस्वप्रका
रैः शास्त्राचार्यैः शरणमिष्टैर्विचारो विस्तरेणदर्शितः एतावतैव कृतनपुण्यपुञ्जाः प्रक्षीणरागादिसमस्तदो
षालेकृतकृत्याभविष्यन्तीति नयस्तुतेषाममिमध्येवलवत्तरप्राग्रव्यावरणकृतनया संभावनादिदोषादि
चारितमध्यात्मतत्त्वनविदन्ति पश्यन्तस्तदगन्तकेनमस्कारव्याकुलस्वात्मविचारैर्विचारितात्मतत्त्ववाचितत्वेषा

स्वा० सि०
र०
५

कृपयमेकुह्याप्रालिङ्गहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि
तुष्यति सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः यं लब्ध्वा चापरं लाभं
मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसं
ज्ञितमिति अस्य च सकलस्य प्रत्यक्षफलत्वं च भगवतैवोक्तं राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षाव
गमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययमिति अमानित्वादयोपि भगवतैव ज्ञानत्वेन प्रविभागप्रसंगेन दर्शिताः वासना
नाच्चित्तबीजतायाः प्राणस्य चित्तनाशहेतुत्वं वासनाप्राणस्पंदयोरन्योन्यहेतुकत्वमेकतरनिरोधेनोभयत्
यक्षिद्विवाहं वसिष्ठः वासनावशात्प्राणस्पंदस्तेन च वासना क्रियते चित्तबीजस्य तेन बीजांकुरक्रमः द्वे
बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पंदनवासने एकस्मिंस्तु तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः इति चित्तस्य संकल्पमूलत्वं
तत्परित्यागेन मनोनाशसिद्धिं चाह स एव अस्य संसारवृक्षस्य मनोमूलमिदं स्थितं संकल्पमेव तन्म
न्ये संकल्पोपशमे न तत् शोषयाम्यथ येनाशु शोषितः संसारपादपः इति चित्तज्ञानामितेः मूलं संकल्पात् किं लक्ष्ण
यसेनैव संकल्पविध्वामि तेन तेन भविष्यसि सर्वमन्यत्र प्राप्नुते वासनानामसंयमे द्वेषादीनां पूर्ववस्यानुपश्चिय
मस्तविषयसेवनोत्पादितकषायः साचित्रविधा देहवासना लोकवासना शास्त्रवासना चेति सत्र रूपलावण्यादि
सेवनबलवीर्यादिसंपादनालंकरणादिभिर्देहे सौष्ठवसंपादनाभिनिवेशो हेतुराद्या साचबलवीर्यसौंद
र्याद्यभिमानभोगलंपटत्वतत्साधनविज्ञानत्वेषु रागलोभद्वेषादिजननेन नरकादिदुःखहेतुः सर्वलो
किकजनेष्वाधिक्यसंपादनाभिनिवेशो हेतुर्द्वितीया साचैहे देवाद्दुःखनरकप्रमेणासंपद्यफलाभदमानमोहमह

७

ग

५

पेतनैवंविधमशक्यमिदं संभावयितुं शक्यमित्येवमाशङ्क्याले समनन्तरमेव निरुद्धानाचार्याः मनोनिष्ठो नुपासीनस्य हृदि नयु
क्तमनुसंधानरूपं सत्त्वशुद्ध्यादेर्हेतुः पातञ्जलिवल्लभ्यमसर्वान्तरचिदात्मपर्यालोचनरूपं च मननमेवात्र नेयम् यस्मात् द्विवि
धाभ्यासे भावनानिवृत्ता सा यावन्न फलावाप्तिः भयमावर्तनेपेद्वितियस्मात् द्विविधाभ्यासे भावनानिवृत्ता केवले
द्वैतवासनायाः तादृशीं द्विपरीतभावनयैव चित्तमाकृष्यते तस्मान्निदिध्यासनमेव यावद्बोधोदयं कर्तव्यमिति तेन दर्शय
ति याधयेदिति विक्षेपाविपरीतप्रत्ययाभ्यासकाराशुभे योगस्य शुद्ध्यादौ योगे दापन्नविविक्ते समेषु वैराग्यैरेके
राववहिर्वालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः मनोऽनुकूले न न चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेदिति
श्रुत्याश्रितलक्षणवति देशे सुखासने समुपविष्टः सन्नश्रुतान्नवाक्येन्द्रियाणि चक्षुरादीनि बाह्यानीनि च चपले चे
चले मनोऽपि रुद्ध्वा पराकृष्य अपनीयताः निवर्त्यानेतास्त्रिविधपरिच्छेदशून्यपरमसद्विचिदात्मानं निरतिशयानन्दा
नेकरसस्वात्मानमेकमित्यवधारणेन तमेकमेवाप्रापेद्विविक्तेन विशेषेण नयेदिमर्थः नत्वयमत्युग्रस्वतो मनो वशेना
भ्येतिनस्यमनोऽभिग्रहे यथा नन्दीपाकमुपायद्वयमाह लालनैर्वा हठाद्वेति यथाहुर्दीनस्य पशोरभिमतदेशात्र
वेशनेनबंधनेनसर्वाभिलाषकादर्शनेन रूपनादिः सामोपायः लगुडप्रहारभर्त्सनानुधावनादिस्तु दण्डोपा
यइतिद्विविधः एवं विनस्यापि वहिःप्रवणता निवारणेनात्मप्रवणतासंपादनेः ध्यानस्य दैन्य विषयदोषानु
संधानमिमानिवर्णनादिधर्मः अष्टाङ्गात्मभावनासंकल्पवर्जनेनुवासनानाशयमनोनाशभ्यासोऽद्वैतस्यामि
ध्यानात्मनमात्रत्वानुसंधानेध्यानेकव्यसनितां चेन्द्रियादिलोलनोपायः अष्टाङ्गयोगाभ्यासलक्षणस्तु हठो
पायः तत्राद्यो राजयोगाख्योहिकृतमेव ध्यानस्थमत्थारीर मित्यादिश्रुतत्वा गीतासु भगवता च दर्शितः अभ्यासेन तु
कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते योहि सर्वयोगाभ्यासः स्वेपानयत्येवं ते मनमेवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः शनैः शनै

सा॰ सि॰
टी॰
१०

दुःखं तावन्ममापि नाहं शोकवानस्मीति सा च स्वस्य दुःखहेतुस्यामभावात् संपत्रफलादिचिंतनात्पयति यदासौ स्वपि
शुसर्वं प्राणिशुश्रीयत्नलब्धेष्टमैकात्म्यलक्षणो वाभिश्रीभावयति तदानदीयेशर्वस्तु विश्वप्राप्तादि स्वयं वास्तव
हार्स्वीयमेवसंपन्नमिति मरणगलायपुत्र हेयास्य यादृश्यमनिवर्तते एवंदुःखमस्तु शोकेन्द्रेषास्मि काहितः कदाचिद
पि मेदुःखं माभूदिति सा च शत्रुव्याघ्रहिंस्रकादिशुभस्वदुःखस्यापरिहायेनात्मदुःखं हेतुनाशुकेन मशक्यत्वा
त्परितः उपतमानस्याप्यसेपत्रफलादिचिंतनात्पयति यदासौ स्वस्यैवकस्यापि कदाचिदपि दुःखं माभूदिति स्वस्या
प्येनस्वैकात्म्येनवा सर्वस्मिन्नेवकरुणाभावयति तदाप्यसौ तस्य दुःखकोटिहिंसादृश्यनिवर्तते यथाङ्गः प्रा
णा यथात्मनोऽभीष्टाभूतानामपि ते तथा आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वीत मानवः इति तथा सर्वप्राणि
नो ब्रमाटाटक्क नपुण्यंपक्व तपापे च चिंत्यमाने चित्तेनापयतः तत्रासौ यदापुण्यकारिषु सर्वेषु मुदितां धत्ते
भावयेत्यापिषु चोपेक्षां तदासय मप्रमनः पुण्यतमसमाधप्रभ्यासादीप्रवर्तमेयापाद्विनिवर्तते इति सांचि
तापापप्रवृत्तिम्रलेदं भवर्षादप्रश्नानिवर्तते इति तत्राचार्यः एवंस दोषविषयदोषादिचिंतनमपि दंभदर्पं रा
गाद्युपमहेतुः सोयमनोवाक्कायदोषाः पुत्रमित्रादिविषयदोषाश्च सानुभवसिद्धाः पुराणेपूर्वाचार्यै
श्च प्रपंचितास्त्रेतिनेह प्रपंच्यंते एवमसंगाकर्तैकात्म्यचिंतनस्यदृढत्वसंस्कारोच्छेदहेतुत्वं श्रुत्या भगवता वसिष्ठे
न च दर्शितं तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः आत्मैवेदं सर्वमासीत् अग्रमन्यमेनेस्य विदृढमस्तमसंग
प्राप्तेवणाहदेनछित्वात्मसंगव्यवहारितायत्वभावनवर्जनात् शरीरनाशदर्शिनां नाशसनानप्रवर्तते इति
नाहंपरात्मचिंतनेप्रकारसुदृढेदर्शितः यथास्वर्णेतत्वपरीक्षकः कुंडलकेयूरकाद्याकारेभासमानेऽप्यपु
द्यावर्णंग्रहणत्वयोरेवमनः प्रतिष्ठानितथासच्चितं वलनेनभासमानमपिनामरूपात्मकं सर्वप्रपं

10.

१०

तिरस्कारादिसंपादनेनानेकनरकाद्यनर्थहेतुः संपन्नफलात्मसर्वात्मना मात्सर्यादिद्वारा महानर्थहेतुः शास्त्रवासना
द्विविधा मलिना शुद्धा च तत्र नानामपाखंडशास्त्रकल्पितशास्त्राभ्यासपाठवादादिविजिगीषाद्यभिनिवेशहेतुः तया सा
पिश्रमास्त्यामानमदमत्सरमहानिरस्कारसमृद्धा सर्वश्रेष्ठादिद्वारा महानर्थहेतुः अध्यात्मशास्त्राभ्यासजन्य
विषयदोषदर्शनविवेकवैराग्यादिहेतुः शुद्धा सा च चिरात्मलाभविरोधिवासनेनात्मलनेनात्मैकशरणतामया
दिने चेतसि स्वयमेवोपशममानितत्वदेहवासना देहस्यानित्यामंगलत्वसर्वरोगाकरत्वाद्यनुसंधानात्तथैवसमासा
धात्वनिश्चयेन च वासिते चेतसि निवर्तते यथाहुः कोटयो ब्रह्मणां याताः गताः सर्गपरंपराः प्रयाताः पांसु
वद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते इति लोकवासनाप्युक्तरीत्या पतनमानानामपि बहूनाम विश्रान्ति विपरीतफलादि
दर्शनेन संसारानर्थहेतुः तत्र तिसंधानेन च वासिते चेतसि निवर्तते यथाहुः येषां निमेषणोन्मेषौ जगतः प्र
लयोदयौ तादृशाः पुरुषाः सन्ति मादृशां गणनैव के इति धनसुतवासनापि सर्वेषां येषां नो जन्मसहस्रैरप्यप्रे
नुमप्यवकाशात्स्वारस्यरलतासर्वेषां वादिनोऽस्य यत्वाद्यात्मपराभवस्यावश्यंभावित्वादुपायाश्रमोपमितित्व
त्तिसंधानेन वासिते चेतसि निवर्तते यथाहुः अनेन यस्य तेव बहवो दिनयामल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः य
त्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रं इत्येवमितिदेहे यदेः सर्वे ज्ञातुमिच्छन्ति अपि कल्पसहस्रा
युस्तप्यानेनाधिगच्छन्ति गुरुं ईं ऊन्यतेकन्यविश्रान्तिर्जित्यवादतः अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षस इति
तथा चागमकल्पवृक्षमेतीनां सर्वं यानाद्यनर्थाः श्रूयन्ते इति मलवासनाजपापायाः रागादिवासनाजपमेवा
दिभावनेन तद्विषयदोषभावनेनैव चोपायः तथा च पातंजलसूत्रे मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपु
ण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमिति अत्र लिमनुप्रोते रागात्मिका चित्तवृत्तिः अन्यान्यपि विनोद

स्वा॰ सि॰

११

संवेनात्र विनिगमनाविरहेणाभावग्रहे प्रमाणानन्तर्भावात्तेऽनुपलब्धिमात्रग्राह्यत्वनियमभंगापत्तेश्च। किंचाधिकारेऽपि च।
राभावप्रमयापत्ति सहालोकसंयोगाद्येटव्याप्यत्वेनानन्दितरवह्न्यादेरसत्वात्। अपि च पिशाचवादावस्थामग्रसिद्ध्या
लेभेऽपि प्राचमेदग्रहानापत्तेः किंचानुपलब्धेरप्यभावत्वे यावत्यनुपलब्धीनां ग्रहणासिद्धौ तास्वेवाचेतन्याचसाम्यन्म
यासाम्यन्मयेमनवस्थानादनुपलब्धिरेवसत्वेन सिध्यति हूरेण तस्या अर्थसाधकत्वं एतेन प्रतियोगिसत्वसंजनप्रसंजन
प्रतियोगिकत्वरूपानुयोगतापि प्रत्यक्षानकेस्यापाद्यापाटकव्यतिरेकानियमाधीनत्वेनानुपलब्ध्यग्रहेऽप्रयोगात्ततः।
कुहेवानवस्थानान्तप्रयोगनवस्थानामभावादनुपलब्धिरत्नतः सत्तावासिध्यतीत्युच्यते तन्न हि प्रमाभावोन्नरमपि तथैव सेत्स्यतो।
मनुपलब्धिकल्पनवैयर्थ्यं यदि तु सामान्यादिवैयर्थ्यानर्हे सा प्रार्थ्यवत्सिद्ध्येवेति नार्थमाधिकाऽभावोऽन्यगुणसंपन्नत्वात्
पतिश्च नियतरमिलक्षितसंगणवेतिभावः अर्थापत्त्यादिगोचरत्वनामस्यापि भेदस्य निराकृते न चेन्निगृह्यत्वाभिन्नयोऽप्यपरस्याप्य
पत्यादिरूपमानेप्रमाणेच न संभवति अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनत्वेन प्रतियोगप्रसिद्धौ व्यतिरेकाप्रसिद्धेः २
किंच परेकस्यानुपपत्त्यापत्तेरभेदः कल्पेन पटत्वस्यानिचेन्न स्वभेदाविनाभावनियामकान्नत्वनानादिसंवेद्याप्रसिद्धात्।
तत्पकृत्वायोगात्तद्वत्ताभावतनुपपत्तेर्मानिचेन्न समनियतताभावानामैक्ये न भेदाभावाभावरूपत्वेन च तत्स्वभेदव्यतिरे।
काद्यतिरेकाभ्युपगमेऽपि भेदसमानयोगक्षेमत्वात्तोऽपि कस्यानुपपत्त्यापटेकल्पेनेति प्रहृष्टशमनाकलकापरिचये।
अर्थापत्त्यप्रसरात् नापि संभवः प्रमाणानत्रसर्वेसमलताभावात्तत्र अभ्युपगतोऽरणामपि संख्यापरिमाणादिमात्रगोचर
त्वप्रसिद्धे रभावग्राहकताभावात् एवंमुपदेशानिरपेक्षता दैनिष्ठप्रमाणगोचरतापि तस्यनसंभवमेवेतिभावः तर्हि सा
किमलीकैवतत्प्रासतिनप्रतिभासेतेति शंकां वारयन्त्साहिवेद्यत्वमपि शेषवरणेन न मिथ्यात्वं साधयति न चाधीति तथा
पिप्रमाणगोचरत्वेऽपि प्रमदाग्रपरोक्षत्वेन सर्वेनामभवसिद्धासा विमृष्टा एषामित्यसाधु अनिन्तरोऽस्ये वतत्त्वदृष्टान्तमा
हस्वान्नेति सम्यग्दृष्टमैतुजालिकमायोपदर्शितेवानगरंयथामाहिमात्रवेद्यत्वानामिथ्यात्वदृष्टिरपि तथाचप्रयोगः

श्री

११

ननु क्रियाकारकफलैः भेदस्य प्रतिषेधे सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहारोच्छेदः कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिर्मुमुक्षोः श्रवणाद्यविदे-
ताभावे श्रवणस्य प्रसिद्धरूपनिषेधासमपि ग्रहस्य योगात्प्रामाण्यासिद्धिरित्यसम्भावनाप्रपञ्चनोक्तदोषाणां कः परिहारः
इति चेन्न सत्यलोकसिद्धव्यावहारिकभेदोपजीवनेनैव सर्वव्यवहारसिद्धेरविरुद्धविषयत्वान्नास्वैव प्रामाण्यतो उपपादि-
तेऽपि न तद्भगवद्भाष्यकारैः यथा हि ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत वैश्यो वैश्यस्तोमे-
न यजेतेत्यत्र पुनः कृत्स्नकृष्णाजिनाद्यधीनत्वं यानि वाटस्पति माजयेदित्यादिश्रुतयो लौकिकवर्णाश्रमवयोवस्थादि-
विशिष्टदेहनात्मस्वरूपोपजीव्य प्रवृत्ता अपि नाप्रमाणं नात्मस्वरूपविषयी भवन्ति यागादिक्रियाफलयोः साध्यसाधनभावे च विसं-
वादान्न च क्रियाकारकफलभेदकल्पनमौपाधिकं च वस्तुतो मिथ्याभूतमपि लौकिकसर्वानुभवसिद्धमुपजीव्य प्रवृ-
त्तानामपि अन्यथादेहात्मवादस्यापि श्रुत्यनुमतत्वेन वास्तवत्वकल्पनाप्रसङ्गात् न चोपजीव्यविरुद्धार्थश्रुतिरपि कथं वेद-
ये इति वाच्यं तात्त्विकप्रामाण्यस्यानुपजीव्यत्वात्तद्बाधेऽपि व्यावहारिकप्रामाण्यस्याबाधनेन तावन्मात्रस्योपजी-
व्यत्वेनाविरोधात् न च क्रियाकारकफलविभागस्यापि प्रमाणान्तरनिश्चयेकमेव श्रवणादौ च प्रवृत्तिनोपपत्तिः प्रान्तेति।
स्य मास्तु इष्टस्यापपत्तेस्तादृशगुरुमात्रमेव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेर्निश्चितात्मतत्त्वस्य दृष्टतावदपि तत्र कार्याभावात् श्रुतेर्वैय-
र्थ्यसामर्थ्यमिति भावः नाप्यनुपलब्धिर्लक्षणमात्रानिमित्ताह मानाभाव इति उपलब्धिर्यथार्थावगाहिज्ञानात्मा ते-
तदभावश्चानुपलब्धिः सा च न मानं न प्रमाणं नत्वनुपलब्धिरर्थसाधकप्रतीतिः तदभावो यदि न स्यात्तिवं प्रत्येकं चेत्तदा
देरर्थस्य ग्राहित्वेन दृष्टमितिस्थापरस्पि तत्प्रमाणकल्पनापत्तेः न च न सा सत्वेऽर्थग्राहित्वाभावेऽपि प्रतियोगितद्ग्राहकत्वेन स्वाव
सतियोग्योपलब्धिसामग्रीसहकृतेन तद्भूपयोग्यतावैशिष्ट्यमात्रस्याभावोपलब्धिजनकत्वमस्ति किन्त्वेतावता अनुगतस्वयोग्य-
न स्वप्रतियोग्युपलब्धिसामग्रीणां कारणतावच्छेदकतानुपपत्तेः स्वानुपलब्धिविशिष्टप्रतियोग्युपलब्धिसामग्री।
नानाविशिष्टानुपलब्धिर्वा सामग्री न त्वेकैककारणानि वा प्रत्येकं न तदितरकारणान्यनुपलब्धिविशिष्टानि वेत्यपरे।

सा·नि·
२२

शुक्तिरजतादौ मिथ्यात्वप्रसिद्धेश्चेति भावः स्वसमानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वविशेष्यमिति एतद्भेदप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वरूपमिथ्यात्वलक्षणे योगाद्यपि हि तादृशमिथ्यात्वमित्याह एकैकमिति एकैकत्वं नहि तन्मेकैकोनहोइति प्रतीतेरेकै
कैवस्तु प्रमेयकं नहि घटोहि नरूपत्वं रूपमित्रेवाइति न वाच्यमिमं तमेवरूपं चैतन्मेकमनोलघोनीलादिति प्रतीयमानं नीलरूप
वत्सत्त्वेकमनुभयमत्र रूपघोरूपपमिति प्रतीतेर्हि नमपि मन्घापिप्यवद्धैनहेतुहृयोर्हि नेनास्तीति प्रतीतिर्नास्तीति चेन्नस्ते
कमनीलघोर्हरवप्पनीलोहृयोरपिनेत्यनास्तीतिवन्नहृावपिनहेतुहृयोरपि हिवनास्तीतिप्रतीतौ बाधकाभावान्नहि
ताभावप्रकारतायोहित्वविशेष्यतावच्छेदकेनेतिचेन्न नन्वेद्रजतमिति तद्रजतेरजतेनेतिबाधानुल्लेखाद्वाधकाध्यायो
पि नरूपस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेस्तदनपेक्षणात् किंच सतिनीलेपाकेनरक्तरूपानिष्पत्तेरोप्यहृतिनगुणस्य सम
वायेनगुणत्वव्याप्यजातिमत्सजातीयस्योत्पत्तौ प्रतिबंधकत्वमवश्यं वाच्यं न चायमेकत्वे समवायेन नहि ताद्गुणस्यानुप
पत्तिरेकत्वस्य नाशेनस्याव तद्रूपभावित्वसिद्धेन व्याघातः अनेकमेकत्वप्रत्ययानुपपत्तिश्च किंच घटे प्रमेयकं नहित्वं
नहिकहित्वं द्वयोरिति चेन्न किं नरूपे हितानरस्य पर्याप्त्यधिकरणे चेदनवस्थानं सस्यैव चैत्रलाश्रयः स्वाधिकरणविशे
षनिष्ठाये स्वाधिकरणविशेषनिर्णयस्य हेतुत्वापत्तेः अप्ययचकेपर्याप्तिः स्वरूपसंबंधविशेषइति चेद्विशेषणतोक्तेः
षयास्त अतिरिक्ता चेत्साऽपि प्रमेयकमस्तनीक्वास्तसापि द्वयोः पर्याप्ता चेदनवस्थेति नहि तात्मयप्रसिद्धिः किंचनयायोग्य।
विभुविशेषगुणानां स्वोत्तरजन्यगुणनाश्यत्वाद्गुपगमात्तत्र हि तत्समकालोत्पन्नज्ञानेन नहित्वनिर्विकल्पकेन वा
अपेक्षाबुद्धिनाशावश्यंभावान्न नहित्वनाशो हित्वसविकल्पकेहित्वविशिष्टद्रव्यप्रत्यक्षेवाविनिर्विषयत्वापत्तेश्च प्रत्य।
क्षेविषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वसिद्धान्तहानिस्तद्भाववति तद्वगाहित्वात्वाप्रमात्वापत्तिश्च इ
वेहित्ववानासीदिति निदवस्येवृत्तत्वगाहनेमिति चेन्ननष्टरायमहृतज्ञेकुंडले पुरुषेअसौकुंडलीपुरुषआदावेकत्रमिशाह अम
यथोः प्रामाण्यदर्शनात्तदानीं बहुत्वनिमतलेइदनिनरकालमोर्वद्याभावचनमात्रेण बहुत्वाभाववदिदंमतलमिति।

22

डु·
२२

भेदो मिथ्या प्रमाणविषयत्वे सत्यन्यपरोक्षत्वात्स्वप्नगंधर्वनगरादिवदिति भेदस्य मिथ्यात्वसाधकप्रयोगः। संसर्गाभावेऽपि समाः
सधीभिन्नदृष्टिनुशाकानवृत्ति न दृष्टांतकृत्यविकृताः। अत्र कार्यकारणभेदनिरासप्रसंगेन सर्वभेदाः स्वानेन प्रमाणाभावेन निरस्ताः
अस्माकं सर्वप्रपंचकारणस्य ब्रह्मणः स्वरूपज्ञानविनाशकैः कल्पकत्वेन व्यापकत्वापि प्रागदृष्टिन वृत्तिभिः सर्वप्रपंचभेदो निरस्त एवेति
कार्यस्य स्वरूपपर्यालोचनया तु वेदनापिजगन्मिथ्यात्वमपन्नं वैः प्रसादनादिनो मत्वमसिद्धेरिति सर्वं नोदितविरुजयः ८ एवम
मोन्मात्रावलंबनेन भेदनिरसने हि मृद्घटकारादिरूपस्यापि न स्थानासंभवमेवाविमर्शः तत्र वै मोघकारयतोवरे साकुरः से।
व्याख्यो मुख्यः सर्वे स्वात्मनि वैकल्पं ह्युल्वकृतमभेदात्रिधा नैवाचमवगनेकैलेखवपद्यो कनमनिमर्दवोभुमाववृत्यैवाभावे
नन्वेतेनिमर्दयोपुनःतत्रैनमेवहित्वादोनुविशेषः स्वरूपेचवलशणोरसेथागादपमेकोः स्मरेकं रमपेक्षावुध्याहिनाम्यानिः
ननोर्हिनहिननिर्विकल्पकमनेनरसाविकल्पमनेनरमिमोहोद्दौविति विशिष्टत्वेणिष्टमावस्नाहिसाह्लाकारः द्वि
ते ब्रमेकहेनेकत्वद्वयसमवायिकारणं द्वयाद्वयसमवायिकारणसपेक्षावुद्धिनिमित्तकारणमवृत्वक्तृत्वादावपू
द्वयपेक्षावुद्धिनाशनाद्विननाशः अपेक्षावुद्धिः क्षणचतुष्टयस्थायिनी तद्वृत्वपरत्वोपिसर्वेवोधमिति तिनदेनाग्नेशाकतेः
माह वाह्यार्थं इति वाह्योर्थो वुद्धिमात्रान्नभवति सभवनगोचरः स्यात्परयाभेकेकं नहुपचेद्भयमिति मध्यानादिदेशे
षड्मपाच द्विनादेः संकरः स्यात्तदलभवतिते प्रागमावाह्यवस्थानापेक्षावुद्धिर्हेतोः सकलमपिशनेपोऽजस्मेनस्ट
यत्वेरपेक्षावुद्ध्याहिनजन्यतरमसन्यतः वहिर्भवोवोरधः सरादिपुरेणनिरपेः सन्यवत्वरूपः वुद्धिमात्राविः
स्वप्रपन्नकार्यचहाराद्वारकतानानलनभवतितोमयसतेऽन्यसमाननृत्यमिथ्येववस्मातद्याचप्रयोगः द्विलादिः मिथ्यावु
द्धिमात्रजन्यवाह्यार्थत्वात्कोशिखिवरेमनोरथपरिकल्पितन्नप्रमादवदिति एवंसाम्रपरार्थपवदेकैकनुरुपमात्रयास्य
तादपिनस्यामिथ्यात्वमितिशमित्रमाह सइति सहितादिलक्षणेर्थोमवनअपेक्षावुद्धाजायमानत्वेनतमावृयगम्या
मानः परेषां पुरुषोनगणगोचरः प्रसहः स्यात्तवाह्यसन्यार्थस्यकपुरुषमात्रग्राह्यगोग्यस्याप्रसिद्धेः तथाविध

ता॰ सि॰

२३

प्रसिद्धयोत्तनापपत्तातु एकत्वानन्तरमेव द्वित्वे नैकत्वेन द्वित्वं द्वित्वसद्धि नैकत्वे न त्रित्वं तत्सद्धि त्रित्वेन चतुष्ट्वमिति नन्वत्र द्वयोरेकं द्वित्वो
त्पत्तिनियमे त्रित्वचतुष्ट्वाद्यापत्तेः नयोः प्रत्येकमेकत्वस्यापि सत्त्वेन द्वित्वसद्धि नैकत्वस्यैव सत्त्वलम्भवात् नच द्वित्वासमा
नाधिकरणैकत्वमेव तथाविधे त्रित्वहेतुरिति वाच्यं द्वित्वानन्तरमपवृत्तैकेनैकेन सह द्वयोर्द्वित्वव्यवहारापत्तेः ननु ना
नैकत्वविषयिण्यापेक्षाबुद्धिर्द्वित्वे हेतुस्तथा त्रित्वाद्यधिकरणैकत्वविषयिण्या त्रित्वे एवं [illegible] स्याधिकरणैकत्वे
विषयिण्या चतुष्ट्वे इति कारणवैलक्षण्यादेव द्वित्वत्रित्वादिवैलक्षण्यमेव समवायिकारणमपि त्रित्वे द्वित्वेनद्वितीय
धिकरणैकत्वेन्नादिनद्वा वृत्त्यपेवकार्पत्वात् सिद्धिरिति नोक्तदोष इत्यस्याश्रुयाह नेति अपेक्षाबुद्धेः स्वरूपे इत्यस्य
व्यासेऽवधारणा एवं तु इति निश्चयो नास्ति उपलक्षणं चैतत् समवायिकारणेनापि नियमासंख्यानामप्यतिप्रसङ्ग तथा
हि अयमेकोऽयमेक इत्येकत्वपपाद्वितेत्र अयमेकोऽयमेकोऽयमेक इति वाऽऽमोहात् अयमेक इति वा द्वित्वविषयात्रित्व एवमे
कत्वचतुष्कविषयिण्या ऽऽमोहाच अयमेकोऽयमेकस्त्रयोऽयमेक इत्यमोहाच विमोहादिति च चतुर्विधया चतुष्टुं च सर्वे
त्वमूपदन्तरिति नैकत्वरेव कारणमिति विनिगमकस्यास्त्रतस्येचासामस्त्रोकापवैजात्यादि नियामकत्वे द्वित्वस्यैकरूपस्य
समवे: त्रित्ववैजात्यं द्वयं चतुष्ट्ववैजात्यं चतुष्टयं पंचत्ववैजात्याद्यैकन्नमेवेकमेतेन तयोरेवद्वितीयवैजात्यमन्त द्वित्वत्व
त्वविजत्वाद्युपधेस्युमात्रतएवमेवादिविनिगमनाविरहाक्रयाणिलशब्दप्रसिद्धसुतावभाजनवैचित्र्यबुद्धीनामपि संख्या
ज्ञानहेतुत्वेन संख्यावैजात्यप्रयोजकत्वे द्वित्वादिसर्वसंख्यासत्त्वेनैतवैजात्यानिस्पृरिति एवं नन्वेकद्रव्यसमवेतत्वे
वैमेवेसंख्यानांव्यतसमस्तानां स्वस्वन्यूनाधिकसर्वसंख्या स्वगुणभाजनादिवैचित्र्येण प्रत्येकसमसमवायिकार
णत्वे वैजात्यप्रयोजकत्वे च सर्वसंख्यासु प्रत्येकमनियतानेन वैजात्यापत्तिः कारणभेदे न द्वित्वादाध्यवस्थ्यायात्रित्वादेव
व्यवस्थापतिश्चवाध्यानव्वेवमेकत्वस्याप्यनुपपत्तावहृयंत्रहेतुनिवर्तनेकेत्रहेतोरव्याप्यहेतुनेति चेत्तन्नस्यैतयतेरपेह
त्वेनवस्तुसत्रूपतानापरमाणुत्वदैकत्वयोर्मनाभावेनकारणपर्यंपरा भंगात् अनेकत्वासिद्धेः आकाशादेरुमति अवण

23

ङ.

२३

ग्रहप्रमप्रमाणत्वापत्तेस्तल्पन्यायेनाद्दष्टवद्दृष्टं भूतलमिति शक्तप्रमप्रमायोरप्रमाणत्वापत्तेस्य प्रामाणिकानिकत्वे च भावव
त्वयोरेव प्रमाणाप्रमाणप्रयोजकत्वात्प्रत्यक्षत्वात्तस्यानादित्वसिद्धेः प्रमाणानाद्दिशेति नत्वसिद्धिः चत्वारि विशिष्ट प्रमाण विकल्प।
कत्वानेद्वित्वविशिष्टत्वप्रसङ्गेवाप्तत्वानिर्विषयाप्रमाणादिसर्गः अत्र पक्षाश्रयेण बुद्धिर्दिने व प्रमाणं चतुः ध्वनात्।
स्यानाम्प्युपगमेपि द्वैतरुक्तोलोपपत्तानितिषष्ठत्वणिन्यत्वज्ञानस्याप्रमाणपदं वीरमेव पञ्चमहद्गणापेक्षाबुद्धिनाशे।
नष्टत्वगणे द्वित्वनाशादिति भावः किं च प्रथमेकोऽयमेकत्वमपेक्षाबुद्ध्याद्वयोरेकद्वित्वविशेषविशिष्टमित्यादि विषमः
कृतः वैपरीत्यस्यापि दुर्वारत्वात् समवायिकारणादिसाम्येकायें वैलक्षण्यएकयन्न चैकत्वयोर्द्वयं द्वितोऽत्र यत्रित्वे हेतु।
रिति नियमादस्य विशेषनिवार्य एकत्वेद्वित्वाद्यभावात्कुणगुणत्वनेगिकार्यत्व द्वित्वोत्पत्तेः प्राक्द्वयोरपि तदभावेन एर यया
संबंधेनापि तत्स्यतत्र दुर्वचनात् अत एव द्वित्वद्वयाद्वयं हेतुरित्यपुक्तिसंभवाभावादित्यभिप्रेत्याह द्वित्वादेरिति द्वित्व
स्यत्यादिपदात्रित्वादिसंख्यामात्रस्य च संग्रहः अत्राप्यपावयस्या एकैकैव समवधानम् वैलक्षण्यमेकैकस्यानेकत्वा
भाकान्तत्वास्यात् कारणवैचित्र्यं विनाकार्यवैचित्र्यायोगात् योगेचात्रे द्दमेव तत्रुत्पत्तीयमेव जननीयमिति विनिगम
काभावेनैकैकत्रैवानेकत्वेजात्यपाति द्वित्वत्रित्वादिसमावेशप्रसंगात्तज्जातसमानैकसंख्याव्यक्तेरेव लाघवाद्द्वित्वत्वनि
त्वाद्यनंतैत्वेजात्यकल्पनप्रसंगादि सर्गः न च तत्तत्प्रागभावव्यक्त्यावस्थाभेदात्कार्यव्यवस्थाभेदवैलक्षण्योपोत्पत्ति
यनाचार्योक्तं युक्तं प्रागभावस्य कार्ये वैलक्षण्यप्रयोजकत्वात्प्रयागुणगुणितोः समानजातीयप्रागभा
वभेदादेव वैलक्षण्योपपत्तेः समवायिकारणादि भेदकल्पनस्यानुभवविरुद्धयोर्वा पर्यायानिकत्वकल्पनाप्रयासस्य च
नैष्फल्यापत्तेः सजातीयकारणजन्यघटादीनां नानात्वादिकानां च प्रागभावभेदाद्वैजात्यापत्तेः प्रागभावे
तद्द्वयोः प्रतियोगितद्धेदसिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयापत्तेः प्रागभावानभ्युपगमाच्चेत्याशयेनाह न त्वित्यादि तेन
च प्रागभावादवस्थाभेदस्यानियमो विविधास्वतस्वाव्यवस्थिति युक्तं न तु वैलक्षण्यं न च भवति त्वित्यादिर्ग्रन्थार्थस्य

कारणयोर्वैलक्षण्ये विभिन्नलक्षणत्वेन संभवति गवाश्वयोरिवान्येन भिन्नयोस्तयोरखण्डतस्थितिप्रामकस्यापूर्वं वचनान्तरे
ताहात्म्यायत्तकार्यजनकत्वमुपादानत्वं स्यात् तदतिरिक्तकार्यजनकत्वं निमित्तत्वमित्येवोपादाननिमित्तयोर्लक्षणभेदस्या।
वश्यवाच्यत्वे तयाभेदाभ्युपगमे लक्षणभेदासंभवादित्यर्थः ननु स्वस्मिन् समवायेन कार्यजनकत्वमुपादानत्वं तदन्यसंबं
धेन कार्यजनकत्वं निमित्तत्वमित्येव लक्षणमस्तु तत्सिद्धिनियामकस्य समवायस्य त्वयाभ्युपगमाभावात् इति चेन्नत्राह न भवती
ति समवायाभ्युपगमे च तस्मात्स्वतन्त्रवाश्रितत्वेति वादरायणदर्शितन्ह्यान्निरस्तनीयमनेनानुपेनारतन्त्र्यमभ्युपगन्तव्यं समवा।
यानङ्गीकारे लक्षणव्यवस्थानसंभव इत्यर्थः न ह्यहि उपादानोपादेययोरगुणगुण्यादिप्रभृतीनां चैतन्यानां तत्समवायाख्यः
संबन्धः संभवति सहि संयोगवदेव संबन्धिभ्यां भिन्नत्वादाश्रितत्वाच्च तत्समवायस्य संबन्धान्तरापेक्षायां संयोगवदेव
स्यादिति तदतिरिक्तसमवायेन कल्प्यते तर्हि तस्यापि पूर्वसमवायस्यापि तस्मान्तु पूर्वसमवायेन संबन्धितो चाश्रयित्वे समवायान्त
रपर्येषणे वक्ष्यमाणानवस्थाप्रसङ्गात् किंच पटादिद्रव्यस्यैकेन समवायेन कुड्यभिन्नत्वे।
भिन्नेषु रसादिभिन्नतन्तुसंबन्धत्वसंभवः संयोगेन घटानामन्यत्र दर्शनात् यथा च तत्रैव यत्र घटविनाशस्य विलयकरत्वे।
घिनिनश्यति संबन्धो न नष्टश्चेत्तदनुभवविरुद्धं घटध्वंसाधिकरणकपाले तु समवायस्य सत्त्वात् प्रतीयमानत्वात्।
तेषु तत्समवायो नास्तीति चेदन्यत्र तस्यानष्टस्य च तस्य तत्र कुतो न सन्ते सत्त्वेन एव तत्समवायस्तदाधारतानिया
मको नेति चेन्न तस्माद्गमितत्वस्य कपालेष्वाधारत्वानियामकसंबन्धस्तु वै च तेन पूर्वोत्तरकालयोरविशेषात् तत्स्वभा
वीयविशेषणतानिरासोक्तयुक्तिभिरनवस्थाप्रसङ्गाच्च विशेषणताविशेष्यस्यापत्तिः समवायाभावात् एवं ननु।
ष्प्रागसतः पटसमवायसंभवमिति तेनैव रूपेण कथं पटोत्पन्नमनेनस्याप्यसंभवतन्त्रानामसत्तस्यानुमत्र स्यचासतस्तत्त्वं स
तोङ्गीकरणंभवयथानारोहानत्रत्नपवोपहसितेतिहेतुः नमात्रिमतवन्नैवाश्रीरलिपस्यात्रचोभवनजहातीत्येवं नाधा
रमहोत्पन्नमसन्निरिति अपेच दोषगणोज्ञानिष्पसंनाभावे च समः किंच यद्येकएव समवायस्तर्हि तन्तुषु घटः

वा·सि·
२५
14

६·
२५

त्रिमहत्त्वाश्रयित्वानित्येपिनित्यत्वानामभावात् गुणकर्मादिष्वपि सर्वत्रापि वस्तुस्वरूपमात्रावलंबनेनैवैकत्वव्यवहारोपपत्तेः
नचाश्रयगतसंख्ययैव गुणादिष्वेकत्वादिव्यवहारोनस्वरूपमात्रेणेति साधु एकत्वं किं समवेतं गुणादि किं वादिष्वेकत्वा
दिषु चाश्रयैकत्वादेकार्थसमवायसंबन्धाद्दिष्वसिद्ध्यापत्तेः व्यक्त्यनेकत्वाज्जातिसमवायादिषु द्वित्वादिसर्वसंख्या
व्यवहारापत्तेरेकव्यक्तिगतत्वे एकस्यादिषु द्वित्वव्यवहारव्यवहारानापत्तेस्तस्मादेकत्वस्वरूपमेवेति यद्युच्येत तर्हि द्रव्ये
ष्वपि तथैवास्तु किं चाकाशैकत्वव्यक्तेरेकत्वव्यवहारः किं साश्रयैकत्वव्यक्तेरनेकत्वं तस्मात् व्याप्तेनु व्याप्यं स्वतन्त्रस्या
प्रत्ययनरेक्ताश्रयो व्याश्रयचक्रकानवस्थाः स्युः द्वितीयेन स्यावस्तुटादीनां संप्रत्ययनरेकत्वव्यवहारोपपत्तेरनेकत्वा
द्यसंख्या गुणस्वीकारे प्रयोजनं प्रमाणं वास्तीति मूलोक्तहेतुदोषोपि नहि नाडिहित्वसिद्धिः साधकबाधकसाम्यात्संख्योक्तत्वं
गुणानिरपेक्षे यतिद्वित्वानिर्विकल्पप्रतीति निर्विकल्पं सर्वस्य परिमाणजातसंख्यापामिबहुपृथक्त्वे पि योऽवनुस्या
मिसंख्या वेदे वेव पृथक्त्वे द्वित्वपृथक्त्वादिभिन्नस्य कारणगतैकपृथक्त्वापेक्षाबुद्ध्यादिजन्यत्वस्य परे रभ्युपगमादिम
र्थः नरपापन्यासेव्यामोहः स्यादितिनिराकृतत्वेपि एतेन वकुनरतपनपरमप्रदेशाद्यपवादीज्ञानस्माध्याः पररूपेनाट्ये
पिपासाः २ ननु कनककुंडलयोरन्योन्याभावलक्षणो द्वित्वपृथक्त्वादिलक्षणोपि भेदो मास्तु नरपर्यायाधिकरण
मकाभावावादिनां प्रागभावकारादीनामनवधिकरणस्वरूपपृथक्भेदोस्तिस्वाभाविकत्वाह कार्यमिति कार्यत्वान्यत्वस
नान्यत्वगत्वानधिगमात्रसमवायाद्यनहेतोर्वैलक्षण्यपनयामेनभवति समवायाद्यवस्थानुपेनात् नोचेत्सर्वर्णादिकार्ये।
द्विगुणगुरुत्वपरमल्पहुहित्वसंयोगावस्थाभेदाहिमेदैस्थिति गति भिदाभेदिनः स्युर्नचास्य कार्यैकदृष्टयारणवादिति।
दानादुपादानकारणमवस्थाभेदेनान्यत्वस्वरूपतो पि भिन्नं न भवतिकुतः पृथक्कारणान्तत्वगमभावेनानधिगमात् स्व
दः पृथक्त्वसमवायदेपि तु मणकालादिसमर्थः ननु द्वौ रोदकयोर्मिलितयोः पृथक्कारणसामर्थ्यापि तत्स्वरूपमे
दत्वाप्यक्तिमात्रं कांचाह नहीति हि यस्मात्तथात्वे कार्यस्योपादानान्यतेमित्तिउपादानहेतोरुपादानकारणनिमित्त

स्वा॰सि॰
२५

न्मात्रवृत्तेः कार्यत्वमिति भावः २० ननु वस्तुनोऽध्यस्तं नाभेदे कार्यकारणभावप्रसंगः किंनिबंधन इत्याशंक्यासोपि मायिकाव
स्थाभेदरूपपर्यालोचननिबंधनोऽनवासनवृत्तदृष्ट्यन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति दर्शयंस्तस्मात्संभावनामात्रः संसारः प्रप
गात्मनि उक्तेर्थे सम्प्रपश्चेऽस्याप्यसंगत्वानि सीत्सनात्मनि वार्तिकोक्तं प्रमाणमुपदर्शयति प्रकारेण परं दर्शनेन निष्प्रपंचं समात्मन
नुभावयति यिज्ञावृत्यादि यिज्ञावृत्त्या तद्घटने मनसि विमृशतो ऽहं न कार्यं न धीः स्यान्नस्तन्मात्रं यद्दृष्टं स्फुरत्समस्ति स्वरूपा।
तो नैव हेतुर्न कार्यं तद्ब्रह्मात्मा यि प्रपंचो मनसि विकल्पनाद्ब्रह्मविमृश्यहेतुः स्यात्मात्रे नैकरूपं प्रपद्युपरि स्फुरतो नैवस्मा
मीनविमृष्टं पूर्वोत्तरीत्या यथावृत्त्यानुगतेऽहमस्ति स्वरूपमात्रं न पिंडावस्थायामप्यकारणमित्युच्यते पश्चात्तन्नघटावस्थायामप्यं
तु कार्यमिति तत्र पूर्वं तन्नो पिंडावस्थायां पश्चात्तेनघटावस्थायां च मनसि विमृशतो विभेदनानुसंधानस्य पुरुषस्य वस्तु
नो भेदस्फूर्तेऽपि स्वरूपमस्तु निमूवस्थाद्रूपानुपंगमेपेत्याहे नु कार्यं न धीः कार्यकारणभावलक्षणभेदग्राहिणी बुद्धिः
स्यात्तस्मात्कालत्रयालीढरूपके उभयावस्थानुगतेऽस्ति स्वमेव स्वमात्रं स्फुरत्स्वमवस्थाद्वयविविक्तं परिमृश्यतः पर्यालो
चतः पुरुषस्य पूर्वोत्तरावस्थयोर्भेदानतिरेकेणास्य प्रतीतेः स्वरूपमात्रनिष्ठे स्वरूपे तु निर्वाभिन्ने कार्यकारणभावा
संभवाद्धेतुः कारणं नैव प्रतीतो नास्ति एवं कार्यमपि नास्ति वास्तवरूपपर्यालोचने मायिकरूपतिरोभावादित्यर्थः
यथा मेहद्दृष्टान्तस्य तन्मायी मायया संवलितः परमात्मा प्रपंचस्य पूर्वावस्था सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः प्रपं
चश्चोत्तरावस्था नहेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति श्रुतेः तौ मायिप्रपंचौ हेतुतावस्तनावा।
मितेस्तनामिकल्पनतः प्रतिसंदधानस्य पुरुषस्य नदेन द्रष्टा पूर्वं मनः परमिमादि श्रुतेर्वस्तुनः कार्यकारणभाव
निर्मुक्तमपि ब्रह्मविषयस्य जगतो हेतुरुपादानमिति धीरपि स्यात् वस्तुतो मायिप्रपंचयोः सर्वात्मगतस्य हेत्वव्यति
रेकात्मदेवैकरूपसन्मात्रं ब्रह्म पद्धतेनवास्त्वानास्कंदितेन यथास्यात्तथा परिमृशतः सर्वत्र पश्यतः पुरुषधीरेयं।
सुमायीमायाविशिष्टो जगत्कारणं नैव नास्त्येवं तथाविधं जगदपि नास्त्येव मायिप्रपंचयोः सदविचारमात्रसिद्ध

३
२५

25

कपालेषु पटः स्यादयोगोलेऽग्निवत् । वाम्बुभित्तिरोमास्त्रेषां समवेतेन द्रव्यगुणकर्मजातीनां सर्वद्रव्यगुणकर्मसु समवेतेनात्सर्व
स्य सर्वात्मकत्वे वस्त्वव्यवस्था स्यादिति चेन्न समवायान्तरव्यवस्थितात् समवायात्तत्तल्लक्षणव्यवस्थासिद्धेरिति भावः । कार्य
स्योपादानात्यन्ताभ्युपगमे दोषमाह नो चेदिति वर्णादिपरिमितत्ववर्णादेः कार्यरूपलक्षणकारणाद्व्यतिरेकेण कार्य।
गुणत्वेन तत्सद्रूपगुणत्वानन्तरं भावप्राप्यमानत्वाद्धि गुणगुणत्वयोस्तत्त्वान्यत्वस्याभावाद्युपलम्भः स्यादिह हि स्पर्श
गन्धेऽगुणत्वे प्रसज्येत कर्मीन्द्रियसंबन्धेनैवगुणत्वसमवायाद्धि गुणपरमाणवादिसंबन्धे कार्यगुणत्वस्य कार्यगुणत्वेनाभिस
वाद्धि गुणप्रसज्यतत्त्वे निश्चितैकार्थप्रतिबन्धाभिनिवेशेऽपि भवति रूपाणां संभवाद्धि निगमनाविरहेण परस्परेण पर
स्परकार्यप्रतिबन्धे यत्नतादिकार्यस्याप्यसंभवापत्तेः यत्नतादिकार्याभिनिवेशेऽनन्तरमपकारेण प्रसिद्धेन दृष्टं भवेद्गु
णत्वप्रसङ्गस्याप्येवं तद्रूपत्वे दोषातिभावः । न च तत्कनककुण्डलयोरस्तु नाभेदलक्षणापि नदभिन्नकुण्डलाद्यवस्थापरिमाण।
भेदान्नदन्तु पुरुषकनकस्वरूपत्वमपि भिन्नमेवास्य नाम न्यूनाधिक्यं तु दृष्टमिति तत्त्वेन न तत्परत्वे व्यवस्थाभेदोऽपि कनके
कारान्तरप्रसङ्गस्यापि कनकमनुजानेऽपि निर्बन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह अवस्थाभेदादिति पिण्डकुण्डलाद्यवस्थादिभेदा
त्कनकादिवस्तु भेदे उच्यमाने व्यक्तिगतस्य पदे यत्नादव्यवस्थाभिदया द्रव्यान्तरापत्तेर्न समन्वयानुप्रमेयके प्रतिपत्तेर्भेदि
नोऽभेदव्यतः पुनस्तथा च द्रव्यद्रव्यस्याप्युपदिष्टस्यान्यानेनाद्रव्यस्यासमवायानुत्पत्तिस्तत्र जन्मनस्त्राणे चैतन्येकर्माद्यप्रसङ्ग
पविष्टस्य समवायहेतुत्वानुपपत्तेरत्राप्यगम्यवस्तुरूपाणां संबन्धानुपपत्तिश्च यदि तत्रैव तत्त्वे नन्वस्मिन्ज्ञानवलादभेदस्त
र्हि प्रकृतेऽपि तत्रूपस्य व्यवस्थानां भेदाभेदादिनानुवर्तनेनानैषम्यान्नमेव एवमादिप्रमाणपदार्थेकत्वे नाम न तद्विनाशे निरवय
वत्त्वसावयवत्वपरिसंख्यापरिसंख्यासिद्धिविच्छिन्नव्याप्तिसंक्लेशप्रयोगाङ्गिसांकर्यासांकर्यादिनानुस्यूतधारणसमावनाय
वमपकारानुगतोऽयमात्मनैवानुगतकनककादिवद्धि निर्वाहार्हानार्किकाभिमतनित्यजातिपदार्थोऽपि निरस्तोऽयमस्त्र
त्वापि नयानित्वं च नवीनाखीदितित्रिशक्तो कोऽत्र दोषः साम्यात्किं तिनाधिकरणस्वरूपोऽपि भेदः प्रामाणिक इति सर्वोपादानस

इति तदिति यस्मात्स्थितेः सरूपास्त्वस्येररसखिलं जगद् सत्स्यानस्तनः अभेदेनुसंदेकनुष्यानत्तद्वैवजगतस्य यद्यस्मिनुभ
यथापि श्रुतिज्ञानाद्वितीयसत्त्वमात्ररूपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः २२ ननु यदि ब्रह्मसत्तैव जगत्सत्त्वान्न स्वतन्त्रा तर्हि यदेणस्य र
जतेषु शुक्तिरजतेषु मिथ्यात्वेनाविशिष्टेषु कस्मैचनास्मेव बाधो लोके मिथ्यात्वव्यवहारस्तस्यान्यस्य तु नेति वैलक्षण्यं कुतः
इत्याशंक्य सदृष्टान्तमुपपादयति एकैवेति एकैव ब्रह्मसत्ताव्यवहारिविषयेषु शुक्तिरूप्यादिके च व्याप्तापि समसमेनतु ग
दिविधि यस्मात् ब्रह्मणो बाधाद्विधते यावदस्तु इति द्वितीयश्च स्थितमिव यद स्फाटिके रक्तरूपमाजिहसाधुरक्तः यद इति तस्य
यास्फाटिकेतत्स्थेति अधिष्ठानब्रह्मसत्ताव्यवहारिविषयेकटकं नयनादिनिर्माणात्तु यस्य कर्मादिक्रियादिरूपस्य च।
व्यवहारस्य विषये निर्वाहकेयायत्वाद्रजतादेः प्रातिभासिकशुक्तिरूप्यादिके च नतस्सनतीति कालेव्यापनीभासमान
एकैव न भिन्नात यावदिव्यापणस्य रजतादि व्यावहारिके जगति प्राग्ब्रह्मबाधात सर्वाधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारस्यादीष्ठ
सतावत्कालमित्यर्थः एतस्य सत्त्वादिरूपं जगतस्तत्त्वाबाधस्तत्त्वमेवेतिधियस्तत्तीतिविधत्ते जनयतीति तद्बाधकसाक्षात्का
रस्यानुदयादित्यर्थः द्वितीये शुक्तिरूप्यादिके तु यावदस्तु नेति तस्य प्रतिभासकालमभिव्याप्यैव सत्त्वमेतदितिधियं विधत्त
इत्यनुषज्यते तद्बाधकशुक्त्यादिसाक्षात्कारस्योत्तरकालमेव समीपोपसर्पणेन संभवादित्यर्थः तथा च बाधकस्य वैधा
न विलंबोत्पत्त्याश्यामेव लोके सत्यमिथ्यात्वव्यवहारव्यवस्थेति भावः तत्र दृष्टान्तः यथा सोजिहे मंजिष्ठारेजकद्रव्यविशे
षः तत्सेवधिरक्तरूपं पटस्य स्फाटिकस्य विकारः स्फाटिके च तयोः समाहारे पटस्फाटिके अधितेअनीतेवस्तुतोऽरंजके द
ययनि इष्टस्यैव पटस्फाटिकयोरारोपितेतावविशेषेऽपि रक्तः पटः इति यथार्थज्ञानं च न स्फटिकमिथ्या किंतु साधु यथार्थमेव।
यत पत्र स्युतनसेवेनतुरूपेष्यसौ शुक्लवाससाइति व्यवहरंतेपुरुषं लोकाभोतेसीमाद्रूपमभिधानादौ शुद्धेवासाध्यर
हुनमित्यादिविधयो विगुणेणलोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरंतीत्यादिविधयश्च सार्थाभवंतीति स्फाटिके तु तत्र रक्तः स्फा
टिक इत्यर्थोज्ञानेच स्थेव यथार्थमेवेतियथानहृदित्यर्थः अयंभावः व्यावहारिकरजतादेर्निरवच्छिन्नेशुद्धचैतन्ये

16

तेन विचारपूर्वकदर्शनेन सम्यग्वस्तिरोधानादिति भावः यथा कुड्ये निरस्तविकारे दाहृति यो भवति सोऽपि तेनैव जगति
तथा परमात्मन्यपि जगत्तिरोभवतीति श्रुतिरपि कार्यकारणयोरद्वैतेनानात्वबोधो बाध्यते मनसैवेदमाप्तव्यं
नेह नानास्ति किंचन पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिना तदेव बोधयतीति ॥ ननु यदि ब्रह्मैव सम्यगिति तर्हि सर्वं भवतु नाम तर्हि किं
पंच जगति सत्यताप्रतीतिरित्याशंक्याह द्वाभ्यां तत्त्वतो प्रत्ययवशात्प्रपंचजगदध्यासानामुर्मिणो वत प्रापश्चमीनीति ।
लौकिकदृष्टान्तेन बोधयति सत्तु भवति यथा वानानुवर्तनानां तत्रानुगतप्रत्ययवशादनुगतिप्रतिवस्तुनश्च
त्मानुगतिः प्रतीयते तत्त्वतोऽनुभवविरोधादित्याशंक्याविरुद्धचित्स्वरूपानुगमात्सर्वेनेपि प्रत्यक्ष
रूपादिरूपतास्वानुगतिर्दर्शनेनैवेति सहृदर्शनस्य पदार्थपति सन्तु भवति सन्तु भवः सन्तु स्थले सर्वं खिलमिति पद्रा
ति पद्मशुद्धे नेत्राकृतस्यैवाप्यविसंवादपि तत्रसत्त्वं स्फुरति कवाव भाति तस्मिन्नरज्जावि वाहिनि निखिलमपि जगतो
त्पिते तत्र भावान्तरात्तेन तत्पके हि सद्देशमात्रिके स्यात्तदेव तद्भेदे कुंभोवृक्षः सत्सत्यः एवं कुलस्थलमार्तिकं या
त्मावयने समस्तमिति श्रीत्यात्रविलं जगत्सत्वसत्त्वमिति यत्सर्वं चैकं सहरूपभातिमत्स्वरूपैः प्राकृसर्वं तत्स्यैवमयमुत्सो न दे
टत्वं व्याकृतमात्मीयात्मावार्हस्वैक एवाग्रमाप्तौ तं यहमेकः प्रथमसमासंवर्तामिव भवित्यामिवेमादिश्रुतिष्वालम
सत्ताबोधकेनासद्धात्तु नासदेकसभावेव वस्तुश्रुतेनेदेवमापि प्रपंचो भयानुगतत्मभयाधिष्ठानरूपसन्मतदेवमस्ति
कार्यदपि रसवत्कुंभस्यालीशरावादिस्वकार्यजातमिवक्तुमस्त प्रपंचव्याप्यावभातिमथ्यते तर्हि सदेवाद्वं तस्मा
पि सर्वविकारेनेत्याह नशित्रेति नस्मिन्मद्रूपे ब्रह्मणि निखिलमपि जगत्कल्पितमसद्भवमित्यर्थः रज्जुगतसत्त्ववत्
नादेशलक्ष्यलक्षणपूर्वविवर्तेऽपि जगत्यधिष्ठानसत्तानुवृत्तिसंभवादिति भावः ततः कौलालभस्माशंक्याह सिद्धेरि
त्याह तदिति तद्वस्तुवशः सीमः भावसत्तेयस्माज्जगत्तत्त्वब्रह्मभावभावप्रधानो निर्देशः तथा नादिस्यर्थः तस्मात्त्वेव
त्तमात्रं नश्यति रेकेणाजगत्प्रासौ तसद्धितो यसद्धस्तसिद्धिरित्यर्थः उक्तेऽर्थे प्रागदर्शितन्यायोक्तीरपि स्मारयन्नुपसंह

स्वा.सि.

२७

27

एवमविस्मवाचित्सुखत्वेनेन भानः स्वसिद्धौ ह्यानो समसत्तानां नेरो ह्यानो पृकृ स्वरूपस्वरसः सारः अबाध्यतादानेदरूपत्वात्स्वा
नन्दावृ एकरसेन त्रिवृति नो यात्मनात्रस्वरूपेनेसमपीत्यर्थः तथाविधस्यसबव्यवहार्य तत्त्वरूपयोगादिना व्यवहारस्य
नेरेण च मिथ्याबोधनास्य सबाह्यावर्तिकधर्मस्य त्वव्यवस्तुनो भावर्तनो मविरुद्धरूपकल्पनमंतरेण नन्तरदुःखात्मका
विद्यादिप्रपंचादि विद्याबोधयितुमशक्यत्वाद्बोधनार्थं प्रवृत्तानां सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म निर्मर्विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्या
दिवाक्यानां बोध्यबोधनव्यवहारोपपादकत्वाद्व्यवहारेति विषयेस्मात् विद्याकल्पितेन सम्यक् सत्यज्ञाननन्दस्वरूपमेदे
निर्द्वारणसम्यमीमांसामानरूपेषु सर्वेष्वर्थः स्वरूपभेदेकल्पितेनसतो निवाभेदकल्पनायोहेनमाह यन्त्रेति यन्त्रेति
ष्याम्नतः जडदुःखासिद्धानत्यात्मसापेक्षः सद्रूपतोवीनि प्रतिकूलवेदनीयस्य प्यापोमोहः अज्ञानं तत्सा तत्त्वभावात्त्वतो या
दृक्तत्वमिद्रुद्धस्वभावतादित्यर्थः अयंभावः किमनाद्यविद्याद्यध्यासस्याधिष्ठानस्य सामान्यविशेषांशापेक्षाउन्काया
ध्यासस्यैवनाद्य अनादेरन्वयस्य निर्तिरेकानुविधानामो गतेनत्यो गतेमाम्नी वा हक स्यांशद्वयस्यापेक्षाविरहान्न हिती
येवन्तज्जडदुःखद्वयेरधिष्ठानत्वहलविरुद्धयात्रविषयेवाभित्रे पिव स्थानिनत्सापेक्षत्वेरूपकल्पनयात्प्रात्नानाद्दतो
यप्रवृत्तकार्याध्यासस्य सिद्धेर्वालवोध्यापेक्षाभावात् न च कल्पिताना भेदस्याध्यासोपयोगे न दृष्टचरम्परिणांके शुक्तिके
दमंशस्वेतत्याभूतस्यतद्रूपत्वान्न नहि शुक्तिकाया इदमंशेनासकसिद्धेर्द्वयवोगुणत्वादिर्वावालवो लिंकि नुपुरो व
र्तिदेशकालसंनिकर्षादि संबंधकादाचित्कमपेक्ष्यावाचत्वेनैव भेदे नाभिन्नशुक्तिस्वरूपमेवेदमनिदमिति चाव्याम
नंरतिनिद्रद्वस्वरूपेन्पीदृसिद्धेरिति तथा चाभिन्नमेववस्तु अन्तर्विरुद्धस्वभावमिति सम्यगदेनससिद्धावन्यानिरपेक्ष
मितिचिन्मदेनतिरप्यानुकूलवेदनीयत्वात्प्रतिकूलवेदनीयविरुद्धस्वभावमित्यानंदपदेन च तन्निहिरोधिरूपविवेचा
नायामिधीयतइति भावः न चाविद्याधीनांशभेदकल्पनायाम्ध्यासप्रयासतद्विशेषान्तत्राप्यात्तत्तानानात्मधोरावृत्ता
पेक्षायामनवस्थेति वाच्यं अविद्यायाडवांशभेदकल्पनायामध्यनादित्वेनादोषात् उभयोरूपभेदकल्पितेसति

कुं.

२७

॰ध्यासानां मात्राश्रयविषयकमूलाज्ञानकार्यत्वाद्वृत्त्यवच्छिन्नशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगोचरब्रह्मसाक्षात्कारादेव बाधः प्रातिभासि
करजतादेस्तु शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयविषयावस्थाज्ञानकार्यत्वाच्छुक्त्याद्याकारवृत्त्या
नवच्छिन्नचैतन्यावरणभंगशुक्त्यादौ वृत्तिव्याप्याचिद्रूपयोगेणावा शुक्त्यादिसाक्षात्कारेणैव बाध इति विशेष इति सि
द्धमध्यावरणविषयावच्छिन्नचैतन्यमेव विषयावभासकं विषयप्रतिफलितमेव विषयावभासकमिति सामनोवि
वरणभङ्गोऽर्थमभेदः आद्यमावरणभंगपक्षवृत्तिफलाद्वितीयेत्वस्मत्पक्षे महदादौ सत्यमुक्ते दिवाशाद्यायोगात्स्फुरणमो
न्तःकरणवृत्तिव्याप्तेः काचरूपोपलिप्यक्षमादौ प्रणलोकादिप्रतिबिंबग्राहित्ववत्स्वप्रतिबिंबग्रहणसमर्थान्विद्रूपयोगए
वद्वृत्तिफलमिति द्वेधा विषयस्फुरणे रङ्ग नचिद्व्याप्तिमात्रामावात्कादेस्तस्य रजनशुक्त्याकारादिविशेषाकारेण वृत्तेः शुक्त्यादौ रजता
ध्यासोपादानत्वं तथाऽज्ञानस्यैव सामान्यविशेषांशद्वयसद्भावे सामान्यापत्तिरित्यवयवव्याप्तिरिति शुक्तिकाकारेऽपि तु विषय
रूपत्वेन रजतगतस्थामान्यपर्याप्तिः किं च श्रद्धायामविषमदेकरूपमेव नस्याद्गुरुरूपार्थः स्यात्तु स्वप्नेव गुरुरूपार्थतानन्तप्रापि
रजताद्यपस्थापकत्वपत्यादयमोटस्ताप्नापितव्रुटिकाविषयेवाच्या यदि च गुरुरूपार्थता यथाऽविनाशशब्दपरोक्षज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरेवोके
यो रजताध्यासकरत्वाहानिः न चैतत्पक्षोऽज्ञानानामनन्ततामेदादकोशपरिवित्याच्च न च्याप्तिसंभवेतानमनेतन्वोत्सादिस्मृतिमपुरुषस
मानादिपदाज्ञानविषयपदानां ज्ञानादिपदानां पर्यायमहत्प्रयोगादिप्रसंगात् लोके सविद्याधारोऽनेकानामभिचारिणस
मदेशचित्तेऽमास्वभिचारित्वस्य च दर्शनेनेकासंभावनायोगाच्च किंच यदि मनेवृत्तिरानेकानैर्घ्मदाहिति जडगन्धाप्रमा
नमानेदरूपमेव मानान्महेयस्तावदुःखस्यापि स्वरूपायत्तापत्तिस्य अटः सच्चिन्मर्यासाक्षात्कारे ज्ञाने अज्ञानं लिङ्गा
साक्षा नवाद्रूपोनयापरिशेषान्नतयोपात्वरोहनपवेति मलाज्ञानोद्देशस्यदेजगदाधारपतिक्षेत्रायायोंकाः शरीह शिष्यत्रेक
स्येपि सामान्यविशेषाभेदनुपपाद्यति सविद्विति सविन्नो द्वैतकस्पेपन्नतज्जत्वमहादुःखमोक्षान्यभावानामप्रज्ञा
नादिवाकामवद्विविधयेकल्पिते रूपभेदे शुक्तौ रजतेव सत्त्वाक्ष्फुरति प्रमस्याकल्पितेनानव्यावृत्तिनाशेवमायावर

स्वा॰सि॰

२८

18

विषयकविरुद्धत्वेनेष्टस्याव्यावर्तनात्सिद्धेरितिप्रपञ्चितमेवनचैवमाविषयकत्वेत्रुटनाद्यनेनतद्रूपव्यावर्तनायोगात्तद्ब्रह्मणिनतद्रूप
विरुद्धांशभेदकल्पनप्रसङ्गेनारोपानाद्यापत्तिःअस्थूलादिवाक्यैरस्थूलादिरूपैरस्थौल्यादिनतद्व्यापकरूपनिषेधेनैवतद्ब्रह्म।
रूपेणापिसिद्धेःअतएवध्यानेनादरःप्रधानस्याहङ्कारस्याधिष्ठानत्वरोधद्वयाधिकरणपरोऽभावाभावलक्षणसकलव्यावर्तकगुण
पसंहारोभाष्यकृद्भिर्दर्शितःनिमःशुद्धोबुद्धस्वरूपस्वभावःसम्यःसूक्ष्मःसान्विष्युत्पादनस्यध्यानेराद्रिर्यःपरःसोहमस्मि
समर्थानुनोद्देशप्रीतिरसीतितुहुःसंग्रहेणोक्तःयद्यपिस्फुटःसप्तमादिप्रपञ्चपोषपरिहेतुरेषोऽन्यायात्परामृश्यमानमासेनेन।
प्यापिस्फुटत्वाद्दृश्यमानात्प्रत्युरूपार्थोपयोगितेनप्राधान्याद्विस्तरत्वेनेनभानरूपेनावरेवोक्तंनरभानादेवनहिरुद्ध
प्रपञ्चाध्यासोयद्यपितत्रसामान्यांशोभानोपपत्तिश्रुतिभावःनचकल्पितनाधिष्ठानांशविरुद्धाध्यासोपपत्तिःसिद्धेःवासत्व।
श्रुतिनात्रत्राविरुद्धस्यैवरजतादेरध्यासप्रसिद्धेरितिवाच्यंसतःसांमुख्येमुख्यविंवतरहितेऽपिस्वविश्वरःस्थितनरूपः
णापेक्षाकल्पितनत्सांमुख्यविरुद्धस्वसांमुख्यस्यकल्पितविंवत्वविरुद्धप्रतिविंबत्वस्यचाध्यासदर्शनात् नचरूपेण
ग्रीवास्थमुखातिरिक्तंमुखांतरमेवाध्यस्यतइतियुक्तंरूपेणैवरकाष्ठानेस्मरूपेणपरोक्षादेवनाशादर्पणेनदावर
णोयाप्रांतरप्रसिद्धेरयुक्तत्वमुखारोपासंभवेनग्रीवास्थएवमुखेरूपेणप्रतिष्ठानपराङ्मुखत्वनयनरश्मिसंनिकृष्टदर्पण
स्थलप्रतिविंबत्वारोपइत्यस्यैवन्याय्यत्वात् एवंस्वस्थानस्थितत्वरूपाद्यारोपरहितेऽपिनरभावस्थमध्यस्थवहन्नेपुरुषस्यसो
रूपाद्युपाधिपरिकल्पितरहितेऽपिनराद्यभावस्यारोपादित्रोहेतद्विरुद्धधर्मारोपदर्शनाच्चस्वस्वरूपाभेदविरुद्धस्यैवा
रोपइतिनियमाभावात् यत्तुकेनचिदितिजगद्व्याप्तसमानमानेरूपमेवभानोमहेयंस्मात्दुःखसापिस्थूलत्वायना
पतिश्रुतिनैषदोषःवस्तुतस्त्रिस्वत्वाभिन्नसद्रूपस्यैवजडदुःखात्मकप्रपंचसंवलनेनस्फुरणेसम्यक्त्वोपमेदवासनाया
मितचेतसोप्रचलतरतिक्रमेस्पष्टमधुररसस्यैवास्पृहणीयत्वेनानुरूपार्थत्वहेत्वनुपपरूपपत्तेःअतएवहिहेमत
मरजतसोपानात्मनोपासकस्यादिजन्मांतःकरणस्थूलोपाधेर्वात्मनैवसन्तानस्फूर्तिरेहेद्विधापोऽप्रेमाचानुभवसिद्धउपप

श्रीः

२८

उत्पन्नाहं न मधिष्ठानसामान्यांशे सदंशे न दृष्टांतयति शुक्तीदं तेवेति तस्मिन् रूपभेदेऽस्मन्नामरूपैकस्मिन्नेनाध्यस्तेन जगद्रूपेण
नु विद्धा धर्मसंसर्गाध्यासान्मिलितानाध्यासितात्वाध्यासान्समस्मात्मत्यादि जगद्रूपसमस्तभावास्फुरतीति दृष्टपरा दृष्टेः।
वेवस्तु शुद्धः सन्नपरः सत्रिमेवं रूपेण सर्वप्रत्ययेषु प्रथमतेनवहरोनः शुक्तीदंतेवेति यथा शुक्ता विरंत्स नतमिसध्या।
सेऽशुक्ती रजतादकल्पितरजतसंसृष्टतादृशरजतत्वसमरसा च स्फुरतीति न दृष्टिस्पर्शः न चैवं सत्त्वापाद्यपि कल्पितनेन स्या
जगद्रूपाविशेषांशनिवाच्ये सद्रूपेन एव धर्मे धर्मिभावभेदकल्पनेन धर्मत्वस्य जगद्रूपांतः प्रवेशोऽपि तस्याबलसभाव।
स्तत्वाधासद्प्रवेशात् आह न विशेषांशस्यापि न शेवदर्शयति शुक्तिमादीवेति यथा दर्शितं दृष्टांते शुक्तिनं त्रिकोणत्वादिरज
ततादरूपो विशेषांशस्ताज्ञानाद्भूतनाऽरजतभ्रमस्य यांशभासेनेन दृष्टत्वस्यापि मायागत्वावरणशक्त्यापि अभवात् स्फुरति व
इत्यानिरोहितत्वादिस्पर्शः चित्स्वरूपे तु चैतन्यानंदांशस्यापि न भानेन स्फुरतो यावद्ब्रह्मसाक्षात्कारो रूपमितिस्पर्शः स्वरूपभावः
सत्तावत्सच्चिदानंदांशस्यानांत्रज्ञानिवारणतो भेदः संभवति ग्रावाध्यासेन हि समस्तसंवनाध्यासाभावाधिकरणस्वरूप एव न
च सत्तादिज्ञानादिकमेव प्रतिमलितिशुक्ते तथा सति तत्संबंधस्यैव जगत्यपि सत्त्वादिति प्रतीतिनिर्वाहकत्वसंभावश्यवाच्यत्वया
सत्तायांसत्तात्रयप्रत्यायगमेन वस्त्याकार इत्युपगममेव सत्ताज्ञाने रेवासत्त्वापत्तेरनवस्थापत्तेर्निर्वाहाय सामानाधिकरण्यं किं वा।
कारित्वेप्यर्थक्रियांतरकारित्वेऽनवस्थानो चेद सत्तापत्तिरितितन्न रूपि जगत्सत्त्वमितिवाध्यं किं च सत्तावाध्यस्य धर्मस
हत्वेऽपिज्ञानासंभवः सतएवाबाध्यत्वमस्ति चेदिति विकल्पसत्ताजातिकस्यानात्मतोऽनुपपत्तेरिति स्वरूपमेव सत्त्वं एवं सपरस्पणा
या मन्यमानत्वे रूपत्वं चिदानंदरूपिस्वयंज्योतिरात्मस्वरूपमेव सत्त्वोऽजडस्य धर्मसदृशेऽपि स्वरूपपरिवर्तनासंभवात् एव
मानंदरूपत्वमपि निरुपाधिप्रीतिप्रयोजकं तिसानुकूलात्मस्वरूपमेव सतः प्रतिकूलस्य धर्मप्रतीत्यपत्तेरनुकूलापि
मणकालादिति कल्पनापेक्षणवत्तेषां भेदः लोकेऽप्यविवादेन योऽपि नेदंप्रायमभिचारादिरूपि कल्पितांशभेदतत्वावरण
दिवसादेरवैशेषात्तस्मात् सच्चिदानंदानामपर्यायमतापि वाच्यत्वा वच्छेदकेकल्पितरूपभेदमादायैव एकैकपदोपादानेऽपि।

स्वा-सि-

२८

प्युदाहृतं प्राक् ॥ २५ ॥ इदानीं तस्य पापाद्यनपेक्षत्वं निकेऽप्युक्तं न लक्षणवाक्येऽपि परमार्थसद्वस्तुलक्षकमात्रलक्षणमिति निरस्यो
यति वर्णितानामिति वर्णितानां विविदिषादिपञ्चकानां विशेषणमिव लक्षणेऽक्रमः विषयसर्गादिविषयाणामाः परेशस्वपतिनिर
वद्यविरुद्धत्वे एवं वर्णितानाः विविच्य दर्शितानां लौकिकोऽलक्षणक्रमो लक्षणवाक्यानि प्रोक्तवद्भुवनस्यावलक्षणानामर्थानुरो
धात्तत्समानेगायुपलक्षितेषु विशेषेषु वेनो व्यावृत्त राजा वेदं पुरुषस्मानि मात्रमिव दिष्टसर्गादिविषयाणामस्य पतेन्ना
दृष्टान्तान्यादिजगत्स्रष्टादिगोचरत्वेदान्तवाक्यान्यपि निरवद्यविरुद्धं निरस्तमायादिद्वैतदोषं तत्त्वमात्रमेव विलक्षणमा
दिश्रुतमुपपादितं तेन तन्मेकरसं प्रत्यग्ब्रह्म लक्षयन्ति जगत्त्रैकालिकं न ह्यन्यातिरेकात्तन्मात्रत्वमिति मिथ्यात्वसमर्थन
मुखेनानुभावयन्तीत्यर्थः ॥ न त्वद्रष्टृत्वमेव किंचिद्वस्तु राजास्ति सत्यपुरुष इति ज्ञानमादिना व्याहृतिमात्रं ज्ञेयात्मिने
न तत्स्वरूपमिति वाच्यं तथा सति कोऽयं राजेति प्रश्नानापत्तेः सामान्यतः स्वरूपतः आहत इदमपि ज्ञानमात्रमन्नाप्रसिद्ध
योऽवाहृतत्वपि जिज्ञासायोगाद्विशिष्यापि सिद्धे स्वराजस्वरूपे पिसाव्यावृत्त्या यद्वस्तु तर्थं विमर्शे विलक्षणे समाप्य विपर्यासः
न त्वत्र राजस्वरूपप्रश्नानुसारात्तत्र पुरुषसाक्षात्दर्शनेनापि प्रश्नाभिज्ञाद्दर्शनात्तु लौकिकलक्षणवाक्यस्य पुरुषस्वरूप
मात्रलक्षकत्वमस्तु यतो वेश्मादिवाक्येन त्वयोधीहि भगवो ब्रह्मेति प्रश्नवाक्यस्य सर्वविशेषशून्यब्रह्मपरत्वेन निर्विशेषब्रह्मपरत्वेन वे
सत्र नियामकाभावात्तत्र तु जगज्जन्मादिकारणत्वोपन्यासेन प्रश्नस्यापि कारणत्वविशिष्टविषयत्वप्रतीतेः सुतरां स्व
रूपमुपनिषदि किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता इति न हि शिष्टस्यैव प्रश्नदर्शनाच्च एवं तत्रापि नानाकृतं रूपं विशिष्टः
न ते विषयपरमात्मज्ञानेऽस्मादिकृतिपु कारणत्वविशिष्टत्वविज्ञानजिज्ञासयाऽभिलापाच्च निर्विशेषस्य लक्षणत्वे ऽन्यस्तुम्हा।
न्यश्च तत्कल्पनादिदोषप्रसंगाच्च सविशेषस्यैव लक्षणत्वं नभिन्नायायाशाकानि रामस्यवाक्यस्य निर्विशेषपरत्वनानाम्य।
याद्वकं दर्शयति विविदिषादिपञ्चलक्षणादीति वेदितुमिच्छा विविदिषायामादिपदाद्युपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गानीतिः स
मानप्रकरणस्य स्फुटतरश्रुतत्वेन निर्विशेषपरत्वनामर्थानियमनादिनमर्थः ॥ अयं भावः श्रामनास्तिकादेरनधिकारा

19

३.

२८

येन परमपुरुषार्थेन च सर्वोपाधिविनिर्मुक्तेन स्वात्मवस्तुनः स्वसाक्षात्कारप्रधनसावरणविक्षेपस्थाने दैकरसस्य न स्येवेति
न कृषिहेतुः ॥ २४ ॥ इत्थं श्रुत्यनुगुणे सिद्धे न द्वितीयत्वेन ब्रह्मणः व्यापयेराजेनो साक्षात्कृति नात्मयो ह्रादनेनापि तद्यवनिष्ठ।
यापि पुरुषस्य लक्षणमुखेन स्वरूपितम् । तिनाम द्वितीयप्रमावाधकेनै लौकिके दृष्टान्तमाह एवं इति दृष्टे कोपि स्वमाजेन
रूपति शितियो मत्तमातंगएवेति सूक्तानालोकयन् शुभ्रधवललसत्कुंभमले स्फुरन्तः इत्युक्तेः पुण्ड्रविशेषसमीरूपरिवे
नोन्मेषराजेति सर्वे मुक्तैकं येन पुरुषपत्रसमयपरविद्धे से पराजेति वेति केनचित्तनभिज्ञपुरुषेण राजसरूपपरिचयेषु
नानभिज्ञपुरुषान्तरं प्रति सम्यक् द्युयमाने सेनिकसमाजे नरपतिः राजा कः इति पृष्टे सति तदभिज्ञपुरुषेण यो मत्त
मातंगस्कन्धस्थमानेनगस्य राजस्य एवेति नाहेनागनजोतरस्यापि प्रधानापरार्ध्य इति तस्य सम्भवात्मकेति मुक्तानामौक्तिकानाथ
जालेजालकं चतुरस्रदोलाकारं तस्यान्तरालेमध्ये रत्नपर्यः राजपुत्रादीनामपि तत्संभवान्नह्यावर्तनायपरां दीति चामीरु
णं चेद्रूलवेव स्फुरणश्यामकारलोकुन दर्शनान्तर इत्यध वलं मुखे स्वर्णकलश समालंकृत शिविकेस्थितयो भमाने यष्टि।
त्रेन स्यमूलेछायामरे शोस्फुरन्नि विचित्राप्रधामयरत्नकारादिप्रभाभिर्नितन्ततेजसा च दीप्यमानो यः स राजा इति युक्तेन प्र
कारेण उक्तैः लक्षणेः प्रत्यासेन प्रतिबोधितः श्रोता समयदिनकालएव सर्वेमत्तमातंगादिलक्षणजाते स्वसाजिज्ञासि।
तेवक्त्र नात्मयो विषयी भूतं चेति मुक्ताविहायत्तदुपलक्षितमेकं पुरुषान्तरव्यावृत्तं प्रविशेषं विजानाति यस्ते स्यानेपुरुषमेवं।
प राजेति समयदिनकालमेव परिचिनोति नोक्त सर्वलक्षणविशिष्टमेवमर्थः तथैतत्कथं तत्रापतेतत्राह येनेति येन हे।
तुनात्मपरिवेनापूर्वे राजानेदृशानेरकालानेरचव्य परविधे पूर्वदृष्टलक्षणश्रून्यमन्यलक्षणक्रान्तेचजलकरिराघ्रा
सत्कुमुगनामहस्तमध्यगतेष्वच्यमानविकुरचपमवलुप्यमान मालयां गरागंमरविहूर्णितनारुणलोचनमपिमय
नमयव्येव राजेति वेति प्रतिभिज्ञानीतेग्रतोलोकेऽद्युत्रादिलक्षणस्यराजस्वरूपाख्रटकस्याप्रितेतरः संबंधास्तव्या
वतेकलमात्रेणलक्षणलं प्रसिद्धमेवं लोहि तोलोषः पौनर्वासाः स्वर्गीदेवरत्न इत्यादि लौकिके लक्षणवाक्यस्य।

वद्भिर्वाक्यैर्न संसर्गगोचरत्वप्रदर्शनादपि तु लक्षणया मानान्तरादिवाक्यस्य कारणत्वं निर्विशेषमात्रगोचरज्ञानानुवादित्वेना-
स्तीति भावः ॥२९॥ ननु न तस्य लक्षणया प्रयत्नेनाभिमतानि यतो वेदान्तवाक्यानि कथं निर्विशेषं लक्षयेयुः किं च नानाद्य-
लक्षणया नानार्थः पदानां सह निमित्तमनेन भाव्यमशक्तार्थो यत्प्रयत्ननासामञ्जस्यं नतु काकार्थ्यं बुद्धेः पदार्थो यस्मिन्नस्य
न विषयत्वे संसर्गगोचरत्वनियमाच्छाब्दं निर्विकल्पकासंभवात् हि प्रयत्नविषयभावप्रसङ्गे ते योगाच्च अतएव न हि तो-
यः वीजाभावात् न चाहि न तावदङ्गानां वाक्योपदेशनिवर्त्तयानुपपत्तिरत्र लक्षणबीजं योग्यतायाबाधात् नापि षष्ठीः
प्रवेशवेदान्तवाक्यवत्तात्पर्यानुपपत्तिः पूर्वोत्तरसंदर्भव्यतिरेकेण लौकिकवाक्यस्यालौकिकेऽर्थे तात्पर्यग्राहकमा-
नोत्तरसंसर्गपूर्वोत्तरवाक्यानामपि वाक्यत्वाविशेषेण संसर्गगोचरत्वादिनियमेन निर्विशेषतात्पर्यग्राहकत्वायो-
गात् पूर्वोत्तरवाक्यसंदर्भस्येवोपक्रमादिशब्दार्थत्वेन तस्य निर्विशेषबोधकत्वासिद्धेः उदेवाक्ये निर्विशेषतात्पर्यके
निर्विशेषोपक्रमादिघटितत्वादिमात्रं तु सितेरप्यसंभवात् किं च किं सर्वाणि पदानि निर्विशेषं लक्षयेयुरुत ब्रह्मा-
दिपदमेव आद्ये विभिन्नविभक्तिकनानापदैरेकार्थलक्षणायोगान्नानार्थानां च विभक्त्यर्थानां ह्यारोहकमात्रप्रायोगा-
त्तद्धारान्वये च भेदान्वयेऽनाकाङ्क्षावाक्ये साकारकभावाद्विसंसर्गत्वनिर्विशेषमात्रायोग्यताहाकाङ्क्षारहितताप्रते-
मिलषितासिद्धेः अतएव न द्वितीयः विशेषणत्वमायोग्यसंसर्गविशेष्यपदे लक्षयतीत्युक्तिसंभवाभावाच्च पद-
द्वयेऽपि जगज्जन्मादिकारणत्वस्य वाक्याद्बुद्धौ लक्षणप्रस्तु एवं गमेन तत्पदार्थस्य लक्षणत्वोक्तिव्याघातात्तस्यापि बोधने।
युगपद्वृत्तिद्वयस्वीकारविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेश्च न च महत्तमन्ते वाच्यवैशिष्ट्यादेव तत्त्वमादिपदानां परस्परान्वये
नविशिष्टार्थबोधकत्वेऽपि निष्प्रयोजनत्वात्प्रधानीभूततद्विशेष्यैकवाक्यतान्तरोधादखण्डार्थमात्रलक्षकत्वं तु
गज्जन्मादिकारणत्वविशिष्टसगुणब्रह्मबोधनद्वारा वाक्यस्यमेवतादृशकारणतोपलक्षितात्त्वेन निर्विशेषवस्तु-
लक्षकमिति वाच्यं वाच्यवैशिष्ट्यादिवाक्यपदसामान्येऽपि उपायभावे नैवैष्यमानात् पदवद्वाक्यस्यापि पदार्थमात्र

रधीतसांगवेदः शुद्धात्मा विवेकी आम्नायस्य दर्शनमधिकृत्य तस्य विचारेण तस्य च निर्गुणं निष्क्रियं शांतं एकमेवाद्वितीयं येनेह नाना
स्ति किंचन यस्तेन रोः व्याप्तः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव एवमनात्मस्वरूपं तिनाम्य क्लेशेन हि नान्यद्विज्ञानं निसम्यग्भावयन् दृढस्य
मयाधिगत्य पूर्वं श्रवणमननपरस्य तस्य कार्यं कारणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते गुहायां निहितं समद्वितीयमेनानः श्र
ज्ञेन बोधः श्रवणादसकलमनवच्छिन्नत्वादि विज्ञानादिभ्यः निवारकाध्ययनस्यावतेनाद्वितीयं निर्विशेषात्मज्ञानमेव मोक्षहे
तुरित्यापातितो ज्ञानस्यापि निवार्यत्वात् निर्विशेषस्य जिज्ञासासंभवादधीहि भगवो ब्रह्मेत्यत्र सम्यग्ज्ञानमनेन ब्रह्मण्याद्विना
एवं वस्तुस्वरूपपातितं निर्विशेषस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञासानुगुणत्वं यतो वेत्यादिना कारणत्वोपलक्षणस्य स्पष्टं स्थूलत्वं ज्ञानेनाप्युपप
न्नत्वात् यावत्स्वरूपलक्षणमधिगमे जिज्ञासानुगुणलक्षणानां स्वरूपपरत्वं न मात्रेण जिज्ञासास्यानेस्य निर्विशेषस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वे र
स्पष्टमेवगमात् एवं किं कारणं ब्रह्मेत्यादिना कोऽपि यत्कारणं ब्रह्म तत्किंस्वरूपमित्येव प्रश्नानामर्थ इति तत्कारणत्वानो।
पितत्स्वरूपे निश्चिते तद्धर्मकारणत्वादेर्जिज्ञास्यस्य प्रतिपादनात् निश्चिते च तस्यैव नानात्वप्रयोगे च रत्न कल्पनोऽर्चिमान्कारणे
जगतः किं विरहितोत्पत्तिस्थित्यादिना किं कारणमिति प्रश्नार्थयोगात् कारणत्वमात्रेण जिज्ञासोऽकोऽचकृ यं कारणमिति प्रश्नार्थानेस्य
किं चोत्तरत्रैव ध्यानयोगानुगतात्मरूपमपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी
ज्ञानबलक्रिया च मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिना कारणत्वादेर्मायाशक्तिमात्रत्वेनोपन्यस्तत्वात् प्रदर्शनात्तत्र तस्य कार्यं कार
णं च विद्यते एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुरित्यादिना कारणत्वादि सर्वं द्वैतं प्रतिषेधेन पुनः पुनः स्वरूपस्यान्ते निर्गु
णं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं नेत्यमृतस्य परं सेतुं दग्धेंधनमिवानलमिति निष्प्रपंचस्यैवोपसंहाराच्च स्वरूपैकरण
स्यतत्मात्रपरत्वनिश्चयात् सविशेषपरत्वादिनएव श्लेतह्मन्यादिदोषानामाकृ एवं ननु विशेषमज्ञानो लोकवाक्यस्था
पिस्वरूपमात्रज्ञानोपदर्शकत्वं जज्ञाने निलिरजनकतोऽपि पाये स्वप्रतिपादनेनैवाज्ञाननिवृत्तचेनेत्युनरज्ञानम
कीर्तनस्यस्वरूपमात्रविषयत्वमपर्यवसानान्मोर्वाद्यं पर्यालोचनात्रस्पष्टप्रतीयतेनत्याकोऽस्मद्दोवदकरहस्याबो

स्वा॰ सि॰

२२

शिष्टेष्वा यावशक्तलक्षणापि शुद्धस्याप्येतमों वादिकदेशवलक्षणस्याधिष्ठानत्वलक्षणस्य च लक्षणसमसमनाकुसंबंधस्य
शुद्धेऽपि सत्वान्न लक्षणत्वानुपपत्तिर्लक्षणत्वस्य न नु गतावेवतदनुगमाय लक्षणतावच्छेदकापेक्षानियमाह खेदे कृत्यस्या
वनुगमकापेक्षाविरहाद्गंगात्यागलक्षणयोर्व्याप्तिनार्थैकदेशमात्रसंमतिरेकेणार्थान्तरोपस्थितमपेक्षाभावनश्च।
वाक्यार्थोपस्थित्या संबंधितावच्छेदकरूपेणापि शक्यार्थोपस्थापनतया पिलक्षणधर्मान्तरेण समनाकलक्षणतावच्छेदको।
विशेषभावाच्च नलक्षणत्वानुपपत्तिर्वाच्यार्थसंसर्गबोधोत्तरकालेलक्षणस्य प्रयोगमात्रत्वेनवाक्यभेदापत्तिर्वाक्य
मुख्यत्वामर्थविषयत्वानानात्वेवाक्यभेदनियमाद्विशिष्टविधौ विशेषणांशे बहुतरसूत्रवाक्यार्थस्य वाक्यान्तरतात्पर्यसत्वे
पिदोषाभावात् अत एवाचोनतरतात्पर्यसिद्धेः विशेषणत्वोपजीव्यो वाहिरहरादानुपालितविधयः फलभेदेऽस्य रसिद्धयो
नेकस्मिन्विधयो भेदार्थवादस्य स्तुतिपुरस्कारादिपुरुषगतिस्वसाहाय्यवर्णनानि च प्रत्यूहनानीनि बहवः केचित्तु नामस्ववा
न्तरतात्पर्यतया पिज्ञानानां सततः प्रामाण्यात्प्रमाणान्तराविरोधाच्च वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादार्थवादे स्वार्थस्य ज्ञानमात्र
तात्पर्यकेप्योदेवताधिकरणन्यायेनैवज्ञादिविग्रहसिद्धिवदस्यापि सविशेषणतात्पर्यस्याव्यवहारिकसगुणब्रह्मसिद्धिः
स्तदुपजीव्येवोपास्तिविध्यादिप्रवृत्तिर्व्यवस्थेत्याहुः अपरे तु देहरादिविद्यास्वतन्त्रतत्रावान्तरवाक्यतात्पर्याद्विशिष्टविधेर्वि
शेषणांशेप्यवान्तरतात्पर्यकल्पनाहानिस्तु सगुणस्य रस्यानिर्विशेषप्रकरणस्य जगत्कारणतादिलक्षण
वैशिष्ट्येनानुवादस्त्वद्द्वारानिर्विशेषपरत्वात्पर्यमित्याहुः मन्तु सृष्टिवाक्यानां मन्त्रप्रोक्तभावेनवाक्यभेदेऽपि ष्टो।
द्विवाक्यवैयर्थ्यमिति चेन्न तत्र वद्समाप्तो मासमं ज्ञानमित्यादिवाक्यवर्गस्य सत्यवानेन सर्वाक्यपादकेनेन महावाक्या
न्तर्गततत्पदार्थस्मारकतया वाक्यान्तरावच्छेदकस्य स्पष्टत्वान्नवा पुनर्वेमिष्टत्वाद्विवाक्यवत्सर्गादिवाक्यानामपि प्रत्येकवाक्य
वाविशेषात्स्वार्थमात्रपर्यवसानेप्रयोजनाभावाच्चान्यशेषत्वाविनागत्यभावाच्चनवाक्यसैकरूपपदार्थस्वरूपमात्र
परत्वानुपपत्तिलक्ष्यार्थतिलक्षणत्वाख्यमात्रावच्छेदप्रसंगात् ययवः सत्वः स्वपार्श्वेयीत्युक्तिन्यायादुक्तासानुरोधाच्च

२५

दं॰

२२

परत्वेन दृष्टेव पदार्थान्तरान्वयस्याकांक्षायत्तप्रामाण्यायोगात्मसमूहमतेऽर्थवादानां प्रशस्तामात्रकेनेतिकर्तव्यताभूतप्राश
स्त्यपदार्थलक्षणपरैकवाक्यत्वमेव विध्यन्वयसिद्धं तेन वैयर्थ्यालक्षणावृत्तेरेकरूपानाकांक्षेते स्वलक्षणप्रवृत्त्यपे
गाद्युपाधांशकापदलक्षणपदरूपलक्षणस्याभ्युपगमेनैव परिहृत्वात्कालक्षणपदसमर्पकत्वेन निर्विशेषेण ट
स्य लक्षणसमन्वयपरत्वमिति तत्त्वमस्यर्थवदिन्याद्विना तत्त्वमस्यर्थवदत्र यद्यपि मान्वयानुपपत्तिधीनोपभिन्नपद
र्थकत्वमतः पदेषु न लक्षणमेवं संगतिकानि तानि समेस्तमस्यादि दृष्टं तत्त्वमस्यादौ हि लक्षणेषूपक्रमाद्य
नुसारतः यद्यपि तत्र तटस्थलक्षणो तत्त्वमस्यर्थवत्तत्त्वमसीति महावाक्यस्य तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञा
दिविरुद्धधर्मविशिष्टस्य जीवस्वरूपपदार्थयोरिव पदार्थानां परस्परमन्वयानुपपत्तिज्ञानेनाहितानापि प्रकृष्ट
प्रकाशत्वादिवाक्यवदभिन्नपदार्थकत्वमभेदान्वययोग्यसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यार्थकत्वमस्त्येनाभेदता
लिपदार्थकत्ववाच्यास्तीति अतः तदुक्तं दोषात्मदृष्टप्रभेकत्वलक्षणालक्षणानाभ्युपगम्यतदन्यर्थः तथाचा
नभ्युपगमपदद्वैधोपन्यासव्यर्थस्तत्त्वरूपैवेति भावः नहि कथमभिलक्षितसिद्धिः तत्राह भेदेति यद्यपीतिरशेना
त्वथापीमध्याहार्थपत्यापितानि यत्नोवेत्यादिपदानि याकांक्षायन्नुरोधेन भेदसंगतिकानि जनिकत्वैः प्रकृति
रिष्ट्यानुशासनाज्जन्मादिक्रियाकारकभावादिभेदसंबुध्य न परस्पराविनाविसंवेनि समेऽत्र जगज्जन्मादिकर्त्रे
भिन्नोपादाननिमित्तकारणत्वविशिष्टैकार्थप्रतिपादनेनैकवाक्यतामापद्य समन्वितं दृष्टं सर्वं खल्विदं ब्रह्मे
तिश्रुतमनन्तरोपदर्शितदिशा वस्तुमात्रनिर्भासा आह शाकारणत्वावलंबनसमस्तज्ञानानेदाद्वितीयमस्वेत्यस
लक्षणेषु लक्षणयावाधयेषु नतु तत्त्वतः हि यस्याकारणज्ञानादि उपक्रमाद्यनुसारतः उपक्रमोपसंहारयोरभ्या
सोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये इति पूर्वाचार्योपदर्शितषड्विधलिंगानुरोधान्न
याणि समन्वितं दृष्टं यानेदत्रैकेकतात्पर्यकत्वेन प्रतिपन्नो नास्त्यर्थः ईशे पुरुषे पुरुषपस्येव जगत्कारणत्व

द्वि

सा॰सि॰

२२

धितः॥ अनौकाशैलादारभ्य सम्यग्यत्नं तदा दैन्य न च धिनो न हिंतो यो हृष्यविभ्रमः हैतमोचयोः तः करणे हेतु प्रवृत्तमित्याद्य
भिमानलक्षणो विविधभ्रमसंसारिजागतिरूपमेव परमार्थं मन्येतान्यादृशो स्वरूपमस्तीति भ्रान्तबुद्धेर्विजन्ममरणे
सतिपुरुषार्थोपयुक्तनानिरपेक्षप्रमाणभूतापिश्रुतिः सहसा विरोधिध्यसमनयाकृष्यैवमृह्यमस्य सर्वं द्वैतमप्रपंचो वि
धुरस्य सच्चिदानन्दैकरसस्य प्रमस्य ब्रह्मणः प्रतिबोधने समर्थ्य वमृता ज्ञानप्रातिकूल्यादिकाकार्यं तिजनेनग्रहसाध्य
समर्थासतीत तदुपायत्वेन रूपं व्यावहारिकप्रमाणगम्यं व्यावहारिकं वस्तु जातं व्यावहारिककालमात्रव्यापि सत्तासहं तिकं सद
प्यनेकप्रमापरमार्थसद्ब्रह्मव्यतिरेकेण नास्ति रूपमेवं विवक्षयानानुसर्पेण विरहितिसंहतिलक्षणः प्रातिकेन्मात्रा
णो अकृत्योरचयो वा भ्रूव विरचितव्रत्तीतिबोधोपायप्रमात्वज्ञानत्वेन स्वनिर्भयं तत्पर्यः अपेभावः त्रिविधे परिच्छेद
शून्यस्य सत्यज्ञानानन्दरूपे हि ब्रह्म श्रुतिर्बोधयति स्थितं तत्त्व क्रम परिच्छेदशून्यत्वस्य सर्वबाधावधित्वलक्षणो लोकिक सम
नस्य च न सर्वं द्वैतबाधमन्तरेण संभवः न च द्वैतस्य प्रमसत्तादिभिः सत्यत्वावधारणे दृश्यमाने बाधः संभावयितुं शक्यः न च
द्वितीयवस्तुमात्राबाधे अद्वितीयत्वलक्षणमानंत्यं संभवच्च भिन्नत्वात्रस्यावबोधनेऽपायान्तरस्य प्रपंची तिश्रुतिः द्वैतबाधो
पपादनाय प्रपंचस्य मृषात्वप्रवनादिनासंभाविनकर्तृपादानकस्य ब्रह्मणो वाभिन्ननिमित्तोपादानमाकाशादिक
मेणोत्पत्तिप्रतिपादनद्वारेणाथ्वियत्वाकार्यस्य कारणानन्यत्वोपपादनन्यायेन विकारस्य तत्र प्रदर्शनेन प्रपंचस्य प्र
मेयोमात्रतो परिशेष्यानन्तस्य पायाम्यविदस्य प्रकृतिप्रवेश्व ब्रह्मानतिरेकोपदर्शनक्रमेण परमार्थसमब्रह्मव्यतिरेके
णासत्वं दर्शयन्ति यमेवाह श्रुतेरभिप्रायम इति चादित्यकारं भगवान्सूत्रकारस्तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः स्यादि
ना दर्शयंश्च सविशेषप्रयत्नत्वोपितदुपजीव्यतत्वज्ञानुयोगिकोपासनविध्यर्थः प्रवृत्तोनसाक्षात्प्राधान्येनेत्यनमेव प्रति
मयादर्शितवान्सत्स्वरूपस्य श्रोतव्यं कर्तृत्वाद्यारोहतुजन्मादिकारणत्वस्य तटस्थलक्षणत्वात्स्वरूपलक्षणोपपादकत्वाच्च स्वरू
पस्य च लक्षणस्य मूलत्वस्यैव लक्षणतोपचारात्सामर्थ्याभावेन तटस्थलक्षणस्य सर्वे नापि वैयर्थ्यमिति न कश्चिद्दोषः स्वरू

ई॰

२२

२

सामग्र्यादि मतीगौर्गंधवती पृथिवीत्यादिलक्षणकार्याणामपि सर्वेषां आहृतानामेव रसगन्धादिस्वरूपमात्रार्थत्वात् । गुणादेः

प्यनेनावेशार्थानां प्रकृष्टप्रकाशमानादिवाक्यैः षितिसाकांक्षत्वेन वांतरवाक्यार्थस्य महावाक्यैकवाक्यतापाद्यकत्वमेव न

न प्रतिकूलं महावाक्यस्यानुपपत्यर्थं मात्रनिष्ठत्वेपि टप्रामसलमसोत्यादिवन्नैको वा राजा नन्निवर्हणेन जिज्ञासानिवर्तनान्नान्गुरु

पार्थं पर्यवसानं च नास्य कार्याप्रसक्तेः न चैवा कर्यान्त्रिविशेषपर्वोधाविशेषादिसाहश्यजिज्ञासानात्यर्थं योः सतोवोरप्येतुसः

शक्यतारस्यथा महावाक्यमभिमतनिर्विशेषानुबोधेतत्वनरूपलापप्रसक्तेः त्रिरात्रसोपायपानेन्वषणस्पृहान्तुदर्पसंगा

दिस्मोवोपक्रमादेरपि तन्मात्रविषयत्वेपि सिद्धमिति नतन्मायंग्राहकत्वासंभव इति भावः २१ ननु पर्यटेन विशेषमेवस्तु

नेवैधाधर्मिनुमिद्धं नहि किंमयमेव विशेषमनुतस्मात्प्रसक्तो तिकिंमर्थंवाप्रतिमाखप्रतिप्रसक्तावंच रहस्यादीनेवमुक्तः कीर्तपा

तिनच प्राग्रूर्षिनवाक्यमतमातेगादीनामिवासाधारणलक्षस्वरूपपरिचयार्थमेवतथाकीर्तनमितिवाच्यं समंज्ञा

नमनंतं ब्रह्मेतिस्मंविज्ञानमानंदं ब्रह्म ग्रस्थूलमनणुप्रत्नमस्मप्रपतिनान्यह्यणोमीमादिस्वरूपपरवाक्यैरेवतत्

स्यचिच पसंभवात्तत्र नस्यात्तटस्थलक्षणेनैवतस्यपरिचयप्रेस्वरूपलक्षणेवेयर्थ्यात्तन्नचतटस्थलक्षणेनस्वरूपलः

क्षणपरिचयस्तेनचलक्षपरिचयप्रवृत्तिपरेपनुषो पयोः स्यस्वरूपलक्षणस्यतुसाक्षादेवस्तुभ पप्रार्थकत्वमितिवाच्यं

अनेनैवसाक्षात्लक्ष्यपरिचयसंभवेन गुणानांच पदार्थतावच्छेदकः समस्तान्यादित्यादिन्यायेन चास्यस्वरूपलक्षणः

शेषवत्वायोगात् किंच स्वरूपलक्षणवत्तुगन्तुन्यादिकारणत्वप्यापित्रह्मणोपक्रमेकसमधिगम्यत्वेनसविशिष्टले

क्ष्यपरिचायकत्वाक्यो हेतुस्तटस्थलक्षणेनेयपरिम्यागेवा यदि नमयरूपताविरोधात्त्वस्यासामंजस्यं नहिसगादिष्वृते

कोभिप्रायइत्याशवमाननाम्नयंसंदेहपनोवर्णपृति अत्रजादीति अत्रजादिवहिप्रमाणसमेधितरूपविभ्रमेजागृति

प्रवृत्तिरहयप्रतिबोधनेसहसांःक्रमा व्यावहारिकवस्तुजातिमिदमेतिविविक्तपाप्रकृतिमोरचपावमवविसृष्टे

सहतिलक्षणं अत्रेमपूर्वोदिपेप्याजातिप्राटपरारनुमानादिभ्यो पिज्ञातोपोवाहिकेंस्तुमात्रगोचरप्रमाणेःसमे।

सा॰सि॰

२३

दृश्यमात्रस्य चक्षुरादिपराधीनसिद्धित्वमात्मानं गृहीतिसंभवत्येवं तो निगुह्यस्तोति सुत्तरोन्ते रूपस्यमानस्य वैषयिकं वैषयिकान्तरमप्यां
तरमेतः स्वप्रकाशत्वस्य गमाभावेनाधारत्वेन स्थिते पो वृत्तिनिहिते गुहायामिति मेवतुर्याधरं शिंतगुहानिहितत्वो मया
दनामसवा एषगुरुषांतरस्य मयदन्यादि ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यतेन सर्वान्तरत्वेन मनते ब्रह्मानिगद्यको शेष्यविविनः स्वमाहैनेव
स्यष्टमभिधायेत्सर्थः अत्रश्रुतौ यथा पायानंदमीतो पूर्वपर्यायेष्विवत्तस्मादुत्त पत्तस्माद्यनेदमयादन्यो नरमात्मा ब्रह्मे
त्यनभिदंनादान्ने दमयो न्याप्ताहिन्यादिरूपदशनाश्यानंदमयपएव ब्रह्मेति प्रतिभातितथाप्यानंदमय इतिमयटोऽन्नम।
यादिविकारार्थकत्रामयपाठेन विकारार्थत्वस्यैवोचितत्वात्तस्य च नववचनेमयदृतिसूत्रानुयापिकस्य चानंदैकरसे ब्रह्मण्यसंभवा
ला नेदमस्येवलिनत्वदृपमन्यादुर्याभावेनासंभवान्तद्योपदर्शितावृत्याप्रलक्षणानामयपिलिगस्य चानंदमयस्य प्रियशिरस्वादि
त्वमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति विवजानां तेममेवयानंदमयादिवदानंदमयस्यापि
भ्रामृगदर्शनेनाशुद्धत्वाप्रतीतेः कोशानप्रतिदेह्यानंदमयाद्ब्रह्मक्लिन ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति निर्दिष्टंसर्वाधारत्वादानंदम
यस्यापिपरिहिताः पुच्छमिवाधारमिलब्रह्मस्वशब्दोपात्तेनिर्विशेषमेवाऽमयप्रतिष्ठितं दनदतिनत्स्यैवोनरत्ववस्तुत्व्य स्यनिदा
नथ्रवणात्तस्यैवचोन रश्लोकेऽस्तन्नेव समत्वतित्रास्सद्ब्रह्मेति वेदचेतत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदः संतमेनं ततो विदुरित्यस्य।
मानत्वाद्वेमेनर्दृभिप्रायेण पंचकोशगुहाहितमस्मि प्रक्रामांतेवासुभगवत्ति भाष्यकारैः स्वत्वाणि च स्वप्रहे यो जिनाभि
सुयस्य्येनदर्शितात्यासो पितत्रास्पर्पलिंगामिति प्रदर्शिताय स्वात्सुत्रिरा द्वेषम्नुजेम पूर्वेत प्रदर्शनायाचविशिनष्टि अलौ
किकमिति प्रमत्वादि प्रमाणैर्नविदितं लौकिकं तद्विलक्षणमित्यर्थः लोके सर्वलोकाकूत्वं यथा च सविशेष समानोत
दृशापंवजनान्त्रालौकिकत्वमितिनावेदर्विनस्ते तेन तु हेतु तु नोपनिषदं तु पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुत्यानुसारस्तात
न्नायकत्वलक्षणं प्रामाण्यं निर्वाहकत्वाद्धर्मेव ब्रह्मण्यपि श्रुतेर्वा साधारणमानत्वाद्विमानमानात्तरानधिगम्य
निर्विशेषमेवतत्रास्य गोचरइतिभावः एवं पंचभिर्लिंगैः प्रक्रान्तस्य निर्विशेषपरत्वेनिश्च ने भंगात्पर्यवारहणात्

२३

लोके

उ॰

२३

ति २८ ननु सत्वकृतानामध्यायानां ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाय जिज्ञास्यं ब्रह्म किंस्वरूपमित्याकांक्षायां जन्माद्यस्य यत इति लक्षणा।
भिधानान्न स्थूलभूतयोर्लक्षितं हि जिज्ञासस्य पञ्चावेशादिशू मोरपि स्वस्वरूपमात्राधिकत्वेऽपि वेद्यत्वे जन्मादिकारणत्वेन स्वरूपल
क्षणमेव किं न स्यादिति कस्याविभ्रम इत्याशंकां परिहरन्नुपक्रमादिप्रदर्शनेन सर्ववेदान्तगतस्यैव वाक्यानामद्वितीय
ब्रह्मणि तात्पर्यं सम अन्वयादिति शास्त्रस्य प्रमाणत्वं सीमापनिषत् समनुक्रामति ब्रह्मेति ब्रह्मसाक्षिदनन्तमेकमप्रमेय
बोधत्वं न स्यादिति शेषे च कोश तदुहानेरंच निगमशास्त्रस्य लोकिके न हि स्वन्यत्र चैत्रेवान्ता समन्वय समसम्भविन्म प स्वतःस्व
सम्भिव समि भाषितं तीषु निरुह्य संस्कृत सम्प्रधान उपक्रमे ब्रह्मविषये परमिति मध्वान्त एसंख्य प्रमयज्ञानत्वेन
प्रत्यते ब्रह्मस्वरूपमित्याकांक्षायां स्मैव न देषाभ्युक्तासम्प्रज्ञान मनेनेन ब्रह्मेति मंत्रोदाहरणेन सम्मन्तानाद्वितीयस्व।
रूपमेव नन्नान्याहृशास्त्रमिति स्फुटीकनेऽसविशेषस्मैवृत्तेस्येव्यु प्रज्ञानेच्चैतन्य मंत्रोदाहरण मसंगतेस्यान्स्वत्रैकृता
पिमात्र वार्णिकमेव च गीयन्तर निस्तावाधारणं निर्विशेष स्मैव प्रकरणिने तेनान्वयस्यान्यर्थः एवं स्वरूपसंहारस्या।
पितन्मात्रविषयत्वेनैद्र्शयति एकमिति एवं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मणो वाचावाचोवत्वाभिल्लोकिके वैदिके सन्धान सर्वप्रमाणमनाभि
त्वस्पतिकस्यगतेन गोचरमिस्यर्थः वाक्यानसेम्य चतुरविवन्तुरेण्यादिनाच्युमनो पंनो निपातिनः अनेसमस्या
ये तु रूपेषु यस्यामसावादित्ये मण्डके रति महावाक्यो ननदेव प्रमाणभेदेनोपादिष्यपुनः सम्प्रत्यान मृय संकामनोमादि
नानस्मिन्नत्र मस्याः दिसर्वे प्रपंचप्रविलापनेनाद्वितीयमखलल्क्षणमाने संभवन्मर्थपतो वाचोनिवर्तने अप्राप्यमनसास
ह इत्याने देश ब्रह्मणो विद्वान्नविभेति कुतश्चनेति सर्ववाक्यान्तमपरिद्वेषधर्मशून्यद्वितीयाद्वैतमभवनीतिस्मृतेनयद्
द्वितीयमाद्वैतमद्वैतं भयनिवर्तकं निरतिशयानन्दैकरसं नन्दैवोपसंहृतमित्यर्थः एवं प्रमाणाभिन्नस्यानन्दस्यैव वेदैः पदेस्य सर्वा
नर्थनिवृत्ति निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षण मोक्षफलं पपद्यते न नदृष्टस्यकारणस्येति चनन्वयमपि नास्यर्थलिंगं द
र्शितं बोधयन्नस्यनादृष्टं वारयन् सोपपत्तिकमभ्यासेदर्शयति पंचकोशेति अत्रमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानं।

स्ता·मि

२४

24

स्यामित्यात्मवेदितुर्जीवस्य ब्रह्मात्मैक्यं सूचितमिति भावः । एवं सूत्रितस्य सर्ववेदान्तार्थस्य संक्षेपविस्तराभ्यां विवरणाय प्रवृत्ते
उत्तरसंदर्भे किंरूपेण ब्रह्मणो लक्षणं येन वा तद्वेदनं कीदृशं वा तस्मादिति जिज्ञासायां प्रथमं पदार्थमुक्त्वा तन्मुखेन संक्षेपतो
विवरणाय तदेषाभ्युक्तेत्युदाहरणमाह तत्र सर्ववाक्यार्थविवरणरूपतो तां पुरस्तात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वे
द निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति मंत्रोदाहरणमिति दर्शयति तत्र वल्लिदिति ना।
ब्रह्मवल्लिसाचेदं वृत्तलक्षणं सत्यज्ञानादिनी यस्य स्वरूपं यस्य ब्रह्मणो वेदनं ज्ञानं तत्फलं च लक्षणान्तरं गुहातः बुद्धिगु
हायां निजस्वरूपस्य वेदितव्यत्वात् तस्य स्वरूपस्य तस्य समलत्वे यथिक स्वलक्षणसमर्थापितत्वात् सर्वकामस्वरूपस्य ब्रह्म
णः प्राप्तेयं प्राप्तेः फलायेत्यर्थः । मंत्रे परमे व्योमन्निति व्याकृताकाशमुच्यते तस्मिन् ब्रह्म निहितं सत्सन्निहितं तस्मिन्
परमित्युक्ते चित्तं तत्र यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो यो यमन्तर्हृदय आकाशः इत्यत्र स्मिन्नि
त्याकाशत्वादिश्रुतिषु ब्रह्मणः परं वृहदाकाशात्मप्रसिद्धेः तत्रापि तदेव व्याप्यवत्त्वात् तथा च व्याधिकरणसमस्योपरमे।
सोऽश्नुते ब्रह्मणः पञ्चलापातुद्धिगुहायां प्रत्यगात्मभावेन स्थितं न भिन्नमित्युक्तिः सूचनाय गुहान्तर्निहितं स हेतिनः साहित्यार्थे
निपातः किं तु युगपदित्यर्थः सचविद्धि त्रिपाठासर्वान् ऐश्वर्यादि मंत्रस्य सामानाधिकरण्यमिति संभावेसार्वत्र्यप्रयो।
तक विरुद्धब्रह्मभावेन युगपत्सर्वकामस्वरूपत्वात् तदर्थः युगपत्सर्वप्राणिसंबन्धिनो प्रति नियतदेशकालधर्मी
नविषयादिसाध्यानां प्रातिस्विकरूपेण भोक्तृ मशकतां तां प्रतिमस्य योनिभोग्यसुखानामधिकारिभिरनभिलष
णीयमनादिस्वसुखस्य तस्या भोग्यतास्वेन स्पृवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेरत एको ऽसो वान्यामतः
प्राणापाययोः यस्याकाशश्वानंदो न स्यादेष ह्येवानंदयातीत्युत्तरश्रुत्यनुरोधाच्च सर्वविषयसुखानामुपाधिविशेषाय।
नारत्नस्याधीनात्मिव्यक्तिनारत्नस्य प्राप्यात्मसुखमात्रस्वरूपत्वात्प्रतिनियामानेतरूपाल्पलाभमेव युगपत्सर्वका
मावाप्तिः श्रुत्यमिप्रेतेति सूचनाय निजस्वरूपे सुखानां स्य च स्वरूपलक्षणस्य मंत्रेण वस्तु तमभिधानान्तद्धि करदर

उ.

२४

णं तस्माद्वा तस्मादित्यादि सृष्टिवाक्यानामपि जगन्मिथ्यात्वोपदर्शनमुखेन परमार्थसत्यनिर्विशेषपरमात्मैक्यलिङ्गत्वमेवोचितमु
न तत्तनस्पष्टत्वेनानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति स्रष्टुः सृष्टजगदनुप्रवेशेन सत्यस्याद्वाच्यमनृतं च
व्याकृताव्याकृतजगद्रूपतापत्त्यवगमात् वेशस्य च व्यापकस्याधिष्ठानभावतदितः स्थितिकालेऽविकारेणतु रूपपादनाद्वादवि
कारिणः कार्यभावापत्तेरव्यवधानेन विवर्तत्वाविरेकेणतु रूपपादनाद्वाच्यवचनत्वे च तत्त्वदेवसत्त्वं चानन्तत्वं च सत्यमभवत् यदिदं किं
चेत्यस्मिन्निमाच क्षते इति परमार्थसत्यमेव व्यावहारिक प्रातिभासिक प्रपञ्चभावापत्तिसत्त्वाऽनरधिष्ठानस्य ब्रह्मणो वि
र्त्तिलक्षमानपरमार्थसत्यत्वं निगमनाज्जगदनन्तत्वप्रतिपादनात् पैवं सृष्टिवाक्यप्रवृत्तिरितिस्पष्टमुपनीमेतं तद्भि
लक्षितसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह तदित्यादिना तद्ब्रह्म सत्यं व्यावहारिकं सत्यमनृतं लक्षणं प्रातिभासिकमित्येवंरूपमखिल
जगत्सत्तः स्वस्मादेव प्रकृतिभूताद्ब्रह्मणः सृष्ट्वा विविधं विभज्य सृष्ट्वा तदेव विविधं व्याप्याधिष्ठानभावानतिक्रमेणानुप्रप
निष्प्रभाष्यवार्त्तिकादौ प्रपञ्चितमासन्नरूपेण तद्देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वयोऽपि सम्बध्यते तद्ब्रह्म सत्यं सत्यमनृतं जगदित्यादि
ष्ठानाधीनसत्त्वमित्यर्थः इति दर्शितप्रकारेणाभिमिथ्यात्वप्रतिपादनपराणां ब्रह्मवल्ल्यादिसृष्टिवाक्यानां निर्विशेषमेव स्फुट
मनन्यथासिद्धमध्ययनेन सृष्ट्यर्थपदर्शनपर्यं नन्वाच सृष्टिवाक्यानां न स्वरूपलक्षणपरत्वं सम्भवतीति भावः ॥ २५ ॥ किंचा
नामात्मनामेवानिमित्तोपादानोचितत्वेन सृष्टिवाक्यानां प्रकाशनेन तत्र प्रकृतानामगम्यात्वोऽपि यथोक्तार्थस्य पर्यवसानं
सुबोधमिति तत्प्रकृतिप्रकारप्रदर्शनेन दर्शयति ब्रह्मविदिति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्येतत्तत्त्वत्सम्बन्धिरूपलक्षणं वेदनं
हान्तरं स्यान्निजस्वरूपतदवतरणाय सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति सदर्थनायस्मादात्मैतस्मादात्मन इति हि तत्त्वमर्थं तमन्य
प ब्रह्मवेदेति ब्रह्मविदित्यादि अधिकारि परमसौभाग्यरूपमोक्षमेति प्राप्नोतीत्यर्थः ब्रह्मविदाप्नोति परमिति हि सकृ
लवल्लीप्रतिपाद्यमुक्तस्य प्रथमवाक्ये हि हि इति ह्युक्तमितिपाद्यनिष्प्रब्रह्मपदेन परपदेन च सकारोचेकारणाभावात् वेतो
पपत्तिरित्युक्तं निरतिशयानन्दरूपत्वस्य मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वेन फलत्वेन च कण्ठतो निर्दिश्यत्वात् कृदेहत्वे तेन प्रपञ्च

सा॰ सि॰

२५

25

निमापरो ह्यश्मगर्भेद्या सर्वेजगतः कर्तृता वल्लभस्या देवपाद्य्र तस्यानित्यज्ञानत्व रूपत्वे यथ मिश्चनिष्ठ तेष्वानां ऽर्थप्रका
शत्वेरणवर्णेनेव प्राप्तकालता स्वोंकृतगोकारपन श्रुतिभ्यव: ननु नस्तनस्थानुस्प्रष्टे नेकालत्रयावाध्यत्वलक्षणस
त्वमर्थः किं नस्तदात्मकस्य वेश्र पंचोपादानत्वाभावात् तस्य उतरत्रसत्त्वस्याभवात् इत्यादिना तस्याभिमायकथनरूपेणेन
नथैव तत्स्य मर्थनात् मौत्रवलिकसमस्त शून्यमावात्मयो पपादनो पवच्चसद्भावावनादिः एवमानन्दस्य मपि गुणत्वे
माह ज्ञानेनाकार्यानेनाह्यसमर्थ पिभ्योमोतिक स्याविदं स्याधामसमर्थनामा श्रेनेयवे नहीति स्तम्भादन्ने तेना।
प्रकाशत्वे रणस्या: विप्रतद्दे: समर्थनेनसंभवति हि साहोहेन प्रसिद्धोत नार्थः न धाहि ननावस्तस्य स्वस्य नेत
ज्ञोर्थः श्रुतिपति मागयोगात्कारणस्य वास्तवे प्रवेतनजगदात्मने ज्ञाने करस्तदायोगेनज्ञानपदार्थसंघटनाप्रसा
वात्मनैव ज्ञानतादात्म्यस्यापि लाभेन ज्ञानपदेवेययर्थात् परिणामित्वेनब्रह्मणोः नित्यत्वेप्रसक्तिरित्येवमेव नत्स्याद्
कोपादिप्रसंगस्तु विषयानुपादनान्मवायायस्य वणाद्य सर्वगोचरज्ञानवत्त्वेन तदर्थेऽस्यापि वक्तुमशक्यत्वादनादिजी
वात्मनो ब्रह्मकार्यत्वाभावेन स्वार्थान्यासिद्धेश्च न च विपाश्रितेन सनिन्न सप्तदानुरोधेनार्थ स्यायच कल्पनमिति प्रत्येवे
दावाप्राप्तदर्थानादि ज्ञानाधेनाभेजाति विरोधिज्ञानपदानुरोधाद्धि पश्चिमसदस्येव ज्ञानमात्रपरत्वोचित्यात् एवं सा।
वाम्यादेव शक्ति गुणयानसलाभात्वेन पदस्यापि वैयर्थ्यं ब्रह्मपद समानाधिकरण्यमनेन परस्याणि गुणयाने
सप्रतिपाद्यतीति चेदिदं चिंतनीयम्मानं न विनियापि मेवान्नेन परं सकोचकारणाभावात् तस्य सत्त्वस्यत्वाभवति
स्वतरत्वेयानुसारेण न्यासः सोऽपि संदर्भो परिशीलन निर्बंधनः तथाहि अत्रैव संभवति यस्य दर्शब्रह्मणिवर्थितेर्था
ह्यासत्त्व दर्शितो नानिरस्यान्नाति ब्रह्मेति चेद्दुरस्यं तमिनेततो विदुषितितस्तव वेदिनः स्तमाच ब्रह्मसत्त्वमेव समर्थ्यते
नचवेदवोधितब्रह्मणएवसत्यत्व प्रतिकारमस्यस्यनापेक्षावाक्यानि वाक्यमेवानर्थकं स्यात् यद्यपि लौकिकी सत्ता नाभि।
प्रेतास्यात्तन्तु स्वरूपसत्ताज्ञानोनु प्रमाणादिति बहुवचनानुरोधात् किं तदब्रह्मातिरिक्ता सत्यत्वविहायानन्तो ब्रह्मपदार्थ इति

६

२५

पौनरस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्चानित्यतापत्तेः स्वरूपलक्षणं नित्यानामप्यमेव जिज्ञासापोपरिशिष्यते कंपनं तु साक्षम
मिश्रच्यानेकं यथावाज्ञानेकं यथाग्नेनैतत्पतितमपि च सम्यगारणेन स्वरूपेन हि विशेषणं तद्यथाघटमरूपत्वं सूक्ष्मत्वापत्त्वं वे
धर्म्यात्मिकस्यासमनातुष्यप्रमाणे एवं ज्ञानत्वमपि कर्मलोके नित्यत्वानप्रसिद्धेः एवमानन्दमपि कर्मलोनीहय रिहे।
दःसचनघनादेत्रमतिमेरणनैरोबिलंगोवांतमस्थत पितिरेशनतःकालतोवत्वतम्पोनिविधानत्राद्यस्याकाशादावु।
दर्शनेपिद्विनीयस्यमेदियम्भेपिनरेतयोस्मैवुतनतेतयसून्यवस्तुसंभावुपिनैमकार्यदेनापदहपसून्यनमानस मि
थ्रेनस्यान्नद्याकाशादिष्वपितिप्रसक्तिलक्षणं किंचब्रह्मस्याकाशादिभ्योमिथ्रेनवाक्याद्यपरिच्छेदापनिर्हि नीमेब्रह्मा भा
वापत्तिः श्रुतिच ब्रह्मगात्मैवब्रह्मेतितुहानेभिन्नवेनोपदर्शितेनसचजीवएवनरहेतुम्मिनशारीरैदौब्रह्मणात्मानोसंभव
न जीवस्यचपरिच्छिन्नत्वेब्रह्महामिहंनापत्तयितुशकामित्याद्याणांकानिशसापकाशविवेकप्रसंजनापचस्हिवाका
वनात्ररूत्तिदर्शयतिश्रुतिरपैत्याद्विनासरूपलक्षणज्ञानेनतरमेनहेकानिरसनमेवाकाहितमितियोननापत्काश
सपःश्रुतिःसदहुयतसमर्थनायमेत्रोपदर्शितमसन्यानेनोपपादनामरूपाकाशादिपुरुषानक्रमोपसंपनादिस्य
रुषिसमादरेवक्रमप्रपचक्रमेरम्यर्थः तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादेस्तस्माद्ब्रह्मणेनप्रकृतादेतस्मान्न।
मनैनतिमायेनात्मनारस्रिसिद्धिनादतएवात्मनःप्रकृतिमूलादाकाशलक्षणपासन्नेवंसम्भूतःसर्वादाबादिर्भूतप
वमाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापःअद्भ्यःपृथिवीपृथिव्याश्चपंचीकरणोत्तरमोषधयस्ताभ्योन्नमन्नात्पुरुषाकारश
रीरमित्तिक्रमेणसंभूतमित्यर्थःपंचमस्तानिचाकाशादिपृथ्वीनिमत्रेतुपहितत्रस्यगणेवनेवसंभूतेयहणंचप्रकृतेनिप
वमन्तरेयाद्गुवत्वासमानप्रकरणेत्रितयोपादानत्वस्थितिप्रलयपोररूपपलक्षणेनपावाकाशादेःकालत्रयेणु।
पादानब्रह्मणःइष्टकारनामावेनान्ततमाहेहादिजीवोपाद्यनेवनकार्येणेनतस्मात्स्वानस्वोपाश्चनतनेवचजीवस्यत्र।
ह्मभावेनेवपरिशेषात्तब्रह्मैवपरमार्थसत्यमनन्तप्रपंचेचनन्नमन्याधीनसत्यकल्पितप्रपंचेनतस्ववास्तवाद्वितीयमनाहानि।

स्वा॰ मि॰

२५

बबभ्रूबध्रुपरंजगद्रूपेण बभूवेत्यर्थः नहि किमप्यज्ञातस्य देवजगत्सहस्र सन्न यो न्यक्तानेनेत्याह स किलेति अखिलं जग
त्सृष्ट्वा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्युक्तेः सामानाधिकरण्यादिदेवरूपस्यास्यस्य जगतः कृत्स्नस्यात्मरूपेणावस्थितिर्बोधनादात्मसृष्टे
र्जगत्सृष्टेर्नोदासीनमित्यस्यागपि जगदासीदिति विवक्षितः सकलवाक्यतामन्ततामविषयं न सर्वमिमानिर्वचनीयमेवेत्युक्ते र
मितेन मित्यर्थः किलेति वेदाद्यर्थप्रसिद्धिद्योतनार्था चापि सर्वेष्वन्तर्लोकानुस्रजा इति सदसामन्तलोकानस्रजा
नेमाविस्रष्टिवाक्यमनन्याविधानस्य स्वरूपापत्यादिनापि पुर्वैवनारयनिस्य च येन लदर्थमाह वीक्षेति सच्चान्त्यास्य समय
र्थपर्यालोचनत्वपमायाहूनावीक्षपर्यालोचनादविश्वजगत्स्तम्भूतस्य सृष्टिं वीक्षणं नतरस्मे भोमस्रीविमरीप
शान्हितस्वगोतरिहुभूपानालोकान्मवविराजेनलोऽग्न्यादीन्द्रिमादधिष्ठानदेवान्केवामसृनायापिपासेनदुप
ष्टानयेत्राद्युपभोगायप्रत्यमेधर्मापवर्गयोरसाधकं गवादिशरीरमप्रयतन्नाधकमनुष्यशरीरमिति क्रमेणासम
र्जनेनतस्मिन्देहे अग्न्यादीनांवागिन्द्रियादिभावेन प्रवेशनानन्तरं सर्वस्य कार्यकरणसंघातभोक्तारमेन
देणराजकेनगरमिव कथंस्यादिमालोच्यजीवभावेनप्रविष्टरुपर्यकंकथं स्वयं महतेस्यादिस्यादिसमयनमेवसी
मानं विदार्येतयाहाराप्रापद्यतेत्यन्नश्रुतिप्रतिपाद्यदेहित्यस्यार्थापति ननु प्रविवेशेति श्रुतौ सीमानं के शविभागेनत्र
ह्मरंध्रस्थानं विदार्यैतयाहा द्वारा परस्मात्मा प्रापद्यत प्रविष्ट इत्यर्थः अस्य देहे न प्रवेशस्य नत्स्वेवाप्रयुक्तं जीवभावस्य
त्वमिथ्यात्वप्रतिपादिकां तस्य स्वयमावसथाह्रयः स्वप्ना इति श्रुतिदर्शयति निशीत्यादेना नस्मिति आवसथत्रयेनेवदे
हदेहस्थानत्रयोपलक्षितनजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रयमिथ्यात्वेन तत्र प्रस्ताव्याभिनिवेशस्तैयुनादिकालाा
भोनः स्वप्नेन पश्यतीत्यर्थः स्वप्नसुषुप्त्यौ वस्थयोरप्युपलक्षणमेतत् ननु ननु प्रवेशोत्तरकालमारभ्य केसरजीवभा
वइतितदारभ्यपश्यतीति वक्तुं युक्तं नानादिकालादिति चेन्न अविद्याकामकर्मवासनासंतानलक्षणस्य संसार
बीजपरंपरायानादितेन संसारप्रवाहस्यानादिवेनत्प्रवाहपतितजीवस्याप्यनादित्वेऽविमान कथं न घविरु

२६

ई॰

२५

नचाविद्वानेव ब्राह्मणो नित्येति श्रुत्यर्थः गम्यते न ब्राह्मणशब्दोऽनर्थेनाकाशादिकार्यं सृष्ट्वैन ब्रह्मणस्तत्समर्थनाम सोऽकामयते
स्यादिसंदर्भः प्रकृतः यद्युक्तिकृतो नोपलभ्यते उत्पाद्यांशकार्यानि विशेषमात्रोपलभ्यते सविशेषकार्यानुप्रवेशेनतु
सम्यदिति सर्वत्रोपलभ्यते तु छिद्रहायां नु स्फुटतरमुपलभ्यते नचाप्रसिद्धस्यालक्षणस्य कल्पितेन वक्तव्यं तेनैवानुप्रवेशो
नोपलभ्यमानांशसिद्धस्तन्नुभाविकैर्यम्प्रसिद्धस्त्वरोपलभ्यत्वात् प्राप्त्यापि तत्रेह तत्रयाविधेनापि चेतनानुप्रवेशो नोपलब्धिरदर्शना
दितिप्रदर्शनाय महाकाशोपयोगिनयाब्रह्मणः प्रत्यक्षबोधनाय च तत्स्पष्टं देवानुप्राविशादिस्यादिनाम्नातोऽस्ते नेत्रप्रभया
नुप्रवेशेन तत्रान्ततोऽन्यथा प्रत्यभिज्ञया च समर्थितार्थं निगमनाय तत्स्मशिमाच हन्त इति विद्वदनुभवसंवादिस
मनुभवश्चानेइ नरत्रापि कोऽपि वा न्यायतः प्राणादिस्यादिनानवैः प्राणो भूमा स्मादिस्यादिना जगद्धावृष्ट्यालिङ्गेन च तदेव स
मर्थ्यते अन्ते च महाकाशोपन्यासः सर्वकं विद्युदवद्ब्रह्म प्राणेऽस्मिन्नो विदुषः स्वबुद्धिप्रसिद्धयोगनेरणवल्लीसमाप्तेरिति स
र्वसंदर्भस्य समाप्तिरानन्दरूपब्रह्ममात्रपरत्वान्न कर्मणोऽस्य स्वरूपे समर्पणसम्भव इति भावः एवं ज्ञानो पापमेव तनुपः
प्राप्तिरिति विचारविधानाय प्रकृत्यां ... ब्रह्मलक्षणेन प्रस्तुतसर्वसंदर्भस्य प्राणमनो वि
ज्ञानेषु ... ब्रह्मस्वानन्दोऽत्र ... ज्ञानादिना पूर्ववल्लीवदेवप्रप
सिद्धिज्ञाने ऐकरस्ये ब्रह्मणि पर्यवसानं स्पष्टमवगन्तव्यमिति ... तेरहितो ब्रह्मणि २२ उपसर्गाणां योपपत्ति
घटः सदृशीर्वाक्यसंदर्भेन व्याजेन ब्रह्मणि समन्वयमुपपादयन्ति सामान्य प्रदर्शनाय ... दोषपरिहारोपपत्ति
नैर्येवोपपादयति एकमेवेति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ... किलार्थविलक्षणसमष्टिसमसर्गेणानुप्रविश्यति
शेल्यते सूत्रमात्रस्य ... विचारतः श्रुतितु ... सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय ... उपक्रमेऽप्या
म्नाताऽद्वितीयमेकमेवाद्वितीयं ... सेवकाऽऽनन्दश्रुतिविषये ... उपसंहारेऽप्या
प्रातिभवतिरूपमित्यसादृश्यादिति दर्शयति एकमेवेति पुरा सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्

सां॰ भि॰
२१

नोतः करणोपहितेन तद्भिन्नात्मनासंज्ञानमात्रानभिव्यक्तिशब्दवाच्यं स्वनस्वज्ञानैकस्वभावं ईशादि सर्वं देवमस्य मृता।
चत्वविधशरीरादि सर्वं जगद्धि प्रज्ञानमसता स्फूर्ति निर्वाहकं यस्मै सप्रज्ञानैकरसस्वरूपं तदेव ब्रह्मेति निवतः स्वरूपेण
निवृत्त्वा च समनन्तकालमेव सर्वं स्वरूपत्वं समुद्भूतेन स्वात्मनैव विस्मृतकंठचामीकरवत् ज्ञानमात्रतः प्राप्तेन सम।
स्मिन् लोके स्वर्गवासुतमस्मात् प्रभेदो मोक्षः प्रभवत् अत्र श्रमस्य तेन समकालेन लब्धके न प्रतिबोधानन्दावाप्तन ध्यानेन
तीनायोगपद्यबोधनेनाभेदस्मृते नानस्वं व्याप्तं परमपि नो निवद्धे नो स्ना प्रमये न पूर्वकालनानविवर्हितेति सूत्रे
ने तथाहि अमतरत्वसर्वेरत्वैव भव निरतनिशोकमात्मा विदित्वा अस्माल्लोकादुत्क्रम्य अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् लोकान्
रागमनस्तुत्यानतरतिनम्रमितं ब्यं मतस्वप्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त इति श्रुतेरत्र विद्यागनिष्पत्तिविधानवपूर्वं
शनेयुः ध्येनोजवमानिरोधमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाचेति गर्भ एव प्रावतं स्वामी वामदेवस्य ज्ञा
नसमकालिकसंसारनिर्गमनोक्तिर्विरोधाद्धाविंशतिसामेनं शरीरे सम्पातिहेतवे विद्यायुप्य सर्वे पुनः शरीरग्रहणे किं तत्।
शरीराभिमानानिवृत्तिस्माल्लोकादुत्क्रम्य मर्तानिरतिशयानन्दादात्मस्वरूपमेव च स्वर्गलोकोऽत्राभिधीयते अत्र
स्वर्गस्थानि समनोपपादनात् स तेनो विरोधादिति २: रुद्धि वाक्य समन्वय प्रसंगेन क्व वेदोपनिषदां द्वितीया
ब्रह्मणि नाम यं प्रदर्शयन्त्व वै देपि दूहदारण्यके सपयो र्णानाभिस्तेन तनोच्चरेद्यथाग्ने: क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येव
मेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीति रहस्य श्रुतेः पूर्वोत्तरपर्यालोचनेन
सत्यस्य सत्यं ब्रह्मणो परांगीन निर्विशेष एव पर्यवसानमिति निरर्शयन्निति स्थूलेति स्थूलसूक्ष्मविभागेन समष्टि
रूपविलेजगद्ब्रह्मणो द्विविधे हि रूपमिति प्रकल्प्य विभागतः ऋग्यादिशास्य पनेति नेति निषिध्य रूपमशेषतः का एव
बाह्यसनेपकश्रुति रूपशेषपरं हृयं तत्स्यैवमवतारः अध्यापादेत्र ह्यतेत्रवाण्येति ज्ञापयिष्यमर्षेति रूपमितुमश
क्नोति ज्ञात्वा वालाकिं प्रजानाशत्रु र्वैव ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रतिज्ञाय सत्यभावोपाधिकं रूपं परिमसवरूपम्।

२१

नस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेन प्रवेशमभ्युपेत्य पर्यनिर्दिष्टिश्चेन्न उक्तप्रसंगकार्योपाधिविलयानुसंस्कारमलं चास्फुटत्वान्न दुष्ण
दात्वेन ब्रह्मणो विद्यामात्रप्रयुक्तत्वाभावेन काल्पनिकत्वाभावापत्त्या नाजीवानां पुनरुपाधिप्रादुर्भावेन पुनर्देवभावेनाविर्भावलक्षण
मनुप्रवेशो वा लब्धब्रह्मणो भेदबोधनाय यः सिद्धवदुपदेशो हि हेतुरिति शब्दबाधप्रसङ्गात् सिद्धिसाधुसम्बन्धस्तुत्या च नापास्तेना
सतामेव प्रवेशः इति प्रथमपादगतविकारसहितेनाकल्पनानतथा अप्येतेरणीये जीवस्य वालवद्ब्रह्मभावव्युत्पादनाय मामेनां समैव
प्रवेशनादिकल्पनेति वाच्यं तथा च सहाभाष्यमपरिनिष्ठाः शाखाः किमर्थं शास्त्रमिमामारब्धान् किमर्थं शास्त्रमिति चे
त्रिवर्णकलाभिरिदमिति यथा नित्वनेकवाक्यत्वेन सर्वापि स्मृत्यारम्भकाणां सम्प्रयोजनमित्यर्थः इति वक्ष्यमाणे उपायाः
प्रिसमापणेनावालानामुपलब्धेनात्मसमेव स्मर्तिस्थितानतः सुसंसमोहितत्वाद् इति तथाप्युपाधिजीवस्य निमसि
द्वैतब्रह्मभावेऽपरेषां वैयर्थ्यमाशंक्योक्तं भगवद्भिरीदृशं वायौः सिद्धत्वनिवर्तकत्वादिति प्रथममेव हि स्वाभिप्रायेस्फुट।
यतिश्च निराहतसम्प्रपश्चावसमाप्तिपः स्मृतात्मिति श्रीगोरुपासनाधारपूर्वके अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदेति एवं च समस्तिसुप्तिनिरतानाम्नोनास्ति स्वरूपानाम्नोनास्ति प्रोतेनमादि चेतनानां नरूपति।
पेधाप्यपि सरसतउपपद्येते नन्वेवं समस्तरूपगर्भोत्पत्तिक्रमेण पुनर्जन्मप्रपंचनानेनरसोस्मायमिनरस्मात्मा ९।
पिमप्यः कर्मप्यः श्रुतिधीमतेऽप्यपास्याभिनरस्यात्माकृतत्वकृत्स्नोव योगलः पूर्वोक्तितिमितापूर्वयोरात्मभेदश्रवणमनुप
पन्नमिति चेन्न उपाधिमेदनिमित्तभेदानुवादित्वात् श्रुतेः कथमन्यथा नेत्रे वाक्ति योनिष्ठेके शपमेत न्मकूमायास
नादृतीयेजन्मेति पुत्रात्मजन्मरूपपक्षोमहतः प्रपञ्चेवपुनर्जायतेनरस्मत्त्वोपेजन्मेति पितुरग्रेमेजन्मत्वनीयमे
नगणनेति एवंकोपमामेमाहि सर्वान्कामानाप्नासतः समममवस्तमभवदिमेनाग्निमप्युतेरप्यहैतोयसविदानेय
मन्येवयत्वेवमानेदृश्यपति सरस्मादिना सदुपाध्यन्तप्रवेशान्तेवभावमापन्नः परमात्माकोयमात्मेतिवपसुपास्यद
कार्यकारणमहात्मनेस्मिन्नःनरःसयात्मेतिसक्रपूर्वकस्वननविचारतोदर्शनश्रवणादिसर्वमवहारमप्रत्यसाध

सा·सि·

२८

द्विरूपं वस्तुरूपप्रपञ्चमनेन तत्राध्यारोपितेन मूर्तामूर्तादिरूपं प्रशोधनोति रत्न शेषेणाथात आदेशो नेति नेतीति वीप्स्यमानेन
ज्ञानिषिध्यमानप्रपञ्चाधिष्ठानमात्रं परिशिष्टं ब्रह्मैवेति नेत्यब्रह्मेति निग्राद्दिशतीति प्रतिज्ञापूर्वकमुपदिशतीत्येव काण्ववाजसनेय
कश्रुतिः काण्वमाध्यन्दिनशाखाद्वयेऽपि समानानुपूर्वीकामूर्तामूर्तब्राह्मणाम्नातम् इति यद्यपि ब्रह्मस्वरूपं सजातीयादिद्वितीयवस्तु
शून्यमेव ब्रह्म ब्रह्मप्रशोधयन् तत्प्रशोधयन् निर्विशेषवस्तुबोधने ब्राह्मणं सर्वविशेषप्रतिषेधेन तन्मात्रपरिशेषणेन निर्
विशेषत्वं तस्याशयान्तराभावादिति निश्चितेऽनन्यप्रमितस्वरूपं स्वयमेव स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितं स्फुटमतिशयेन तस्मादिति
नेममानस्य मस्तीति रूपनिर्देशाद्द्वयेन मूर्तामूर्तलक्षणं द्वैतप्रपञ्चमात्रपरामृश्य वीप्स्यमानेन नञा त्रैकालिकं निषेधेना
धिष्ठानपरिशेषणलक्षणेन तस्मादादेशनादनन्तरमुक्तं स्पष्टमित्यर्थः निर्विशेषवस्तूपदेशनं नेत्यस्तीति हि नत्वर्थः
न च वीप्स्यमानेन नञा सर्वनिषेधे ब्रह्मणोऽपि निषेधापत्तिरिति निरधिष्ठाननिषेधासंभवात् ब्रह्मनेव वा
निषेद्धासंविरोधात्तु रज्ज्वज्ञानबाधनामध्येऽपि सत्यस्य सत्यमिति नाम निर्वचनेनोपसंहारात् संगतेश्च तथा च सूत्रं प्रकृतैता
वत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति प्रकृतं नामेनादावेव परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तं रूपं प्रतिषेधति श्रुतिर्न तु ब्रह्म हि यस्मा
त्तु ततः परं भूयः पुनरपि नाम निर्वचनेन परमार्थसत्यं ब्रह्म ब्रवीतीति सूत्रार्थः अथवा नेत्येतस्मादिति नस्मान्नेन्यत्प्राये
णा नेति नेतीति स्वरूपनिर्देशान्नेत्यतिः स्वयमेव व्याचष्टे न हीति एतस्मादिति नेत्यस्मान्नेत्यन्यत्व्यतिरिक्तमित्यध्याहार्यं ता
वच्च नेति नेति नेत्येतस्मात्मनो मितस्य केनचिदन्येन धर्ममात्रपरामर्शान्नास्त्येतस्मात्प्रतिषेधे एतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं
न हीति निषेधः पर्यवस्यति तथा च परिशिष्टं निर्द्वन्द्वमेकं निषिध्यमानानामवस्थानं परमार्थसत्यं ब्रह्मास्त्येव न तु तद
पि प्रतिषिद्धमित्यर्थः अस्यां च योजनायां ततः निषेधस्य प्रपञ्चमात्रविषयत्ववर्णनेनैतरेऽस्मिन्नित्येवमन्यपरम
स्तीति परिशिष्टं ब्रह्म ब्रवीतीति सूत्रार्थः तथा च दर्शितं नस्य दृष्टिवाक्यस्य जगन्मिथ्यात्वपर्यवसानं स्फुटमिति भा
वः २२ एवं सामर्थ्येनैव दृष्टिवाक्यस्य मिथ्यात्वोपक्रमादिपर्यालोचनेन दृष्टिवाक्यस्यैव गतिः प्रतिभातीति दर्शयति यत्तु बोधव

28

३

२८

स्थितेमनस्येव प्रज्ञेनिबोधयितुमाहेति सृष्टपुरुषं गमयितुमन्नमयाद्यानन्दमयान्तपञ्चकोशेषु एकैकोऽयं विज्ञानमयः
पुरुषः तेषु पञ्चसु अन्नमयादि अन्तरान्तरस्थं तस्य यथोक्तमस्य भावस्यानन्दमयस्य ...स एवमेव पुरुषाकार इत्युक्तः सु
ष्ठ्याकृ मायाशबलोपहतपापो ... निरस्तसमस्तदोषो ... इति सर्वेश्वरः इति
तं वेदनमर्वेदनम् ... सोऽयमविवेकतः प्रतिभाति ... इति सुप्रसिद्धम्।
नेनेदं न मिथ्यात्वप्रदर्शनम् ... सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ... निरतिशयानन्दरूपं यत्तद्ब्रह्म तस्मिन्निति
पादानात् गतः ... सर्वमिदं ... इति श्रुतेः निर्णयोऽपि विलयमापन्नं ... नाम।
मिथ्याविलापनः ... अन्नमयादिकोशेषु ... इति ... योऽयं ... आनन्दमयः
प्राणमयादि ... इति सर्वं ... इति
प्रतिभातितत्त्वाद्विद्यया प्रत्यक्षं पञ्चसु ... पुरुषः पञ्च विद्यापि
णीत्यविरोधः ... एवं प्रतीचो निखिलजगदुपादानत्वं दिव्याद्युपाधिकं ... भावेनागमनम्
दर्पणस्य ... परमार्थसत्यत्वोपपादनाय ... प्राणादेः ... इति
वहाविकसत्यप्रसिद्धप्राणप्रदिपादितसत्यत्वेन ... प्राणादिषु पञ्चसु ... धारणपतनस्य
वादे ... परमार्थसत्यतावधारणम् ... अन्नमयादि ... वनाद्व ...
दिव्य ... पञ्चभूतप्रधानत्वं ... जगद्व्याप्य ... विभाजितमनन्दी
तमुपमिति ... इति ... वाक्यस्य ... विभजति ... पुरुषतैव
वाक्यते ... कल्पनया ... विभाग ... विभाग ... आदि
नदं तः पुरुषपरूपेणाहितं तदेतत्पुरुषपरूपं चरस्तमुपगम्यद्यं ... महाजनादि ... लिङ्गरूपाणि च प्रदर्श्य निर्णीतेप्राण

सा॰मि॰
२६

इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादनपराणि मृत्तिकादिनिदर्शनानि श्रुतिं उक्तस्यापि उक्तस्यायमोदाहरणानि।
मेगातिप्रकृतिदार्ष्टांतिकसंबंधं ग्राह्ययुक्तं मेरत्न सविशेषस्यैव तत्त्वतो निरूप्यते यावद्विशेषतत्त्वस्वरूपस्य जन्यसह
स्वेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् सामान्यतो ज्ञानस्य च प्रसूतविशेषजिज्ञासाहेतुत्वेन तदनिवर्तकत्वात् एकवस्तुविज्ञानेन
सर्वविज्ञानोपपादनासंभवाद्धि वक्तव्यार्थ एव दृष्टांतश्रुतेर्दृष्टांतश्रुतेश्चाभिप्रेत इति भावः अथ यथैवास्याः श्रुतेरभिप्रा
य इति दर्शयति भगवान्सूत्रकारः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः २ १ १४ इत्यादिना २२ उत्तरत्र च वटबीजोपमन्वटशुं
गकलस्य कारणमयं यथा कल्पितदेहान्तकार्यं शुंगमस्य सस्य कारणव्यतिरेकेण सत्वयंथालोचनक्रमेण प।
रमार्थसत्यमूलकारणान्वेषणं ब्रह्मैवेति प्रतिपाद्यते तथा च निवर्तकेन शुंगेन सोम्य विज्ञा।
नीहि नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्य एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुंगेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सो
म्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना समारंभकालत्रयेपि जगतः सद्व्यतिरेकस्वभावतेस यथैषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति निर्विशेषसन्मात्रस्य भावस्यैवात्मत्वदर्शीकरणपूर्वकं प्रमाणगोचरोपदेशस्तत्त्वं तु।
वो मध्यमानवाचारंभविवादानामपरत्वसंभावनापोह्य सिद्धेनमाह सदेव सोम्येदमिति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति तम
स्तमेति सतिस्तनः सत्तया परिदृश्यमानाखिलं सदेव इष्यत्रूपा कल्पितं हि इष्य तत्र सत्स्वरूपात्मिकोदकवज्ञा सेत
स्सदद्वयमेव वक्ति तिरस्कृत्य वाक्यसमीहितं इदं जगदारोपसद्रूपावृत्त्याः प्रसृतेश्चाविर्भूतं स्थिति काले च तत्सिद्धेवस
त्स्थितं प्रलये च सदेवास्तमदर्शनं एतत्प्राप्नोति एवं कालत्रयेपि ब्रह्मसत्ताव्यतिरेकात्मतः सन्नयोपपादिहीनेनेहित
इति एवं शेयात्माखिलं सर्वं जगत्सदेव परमार्थतः सत् तुच्छ यद्वियमाणानुमृषायामसदेव अयमारोपरूपमेवाणि रूपा
णीसेव सत्यं वाचारंभणं विकारो नामधेयं इति केवलं सत्यमिति कारणं नातिरिक्तं सन्नाकमाकारोपस्य सतो भि

श्री
२६

ज्ञानादिति यत्स्वबोधवपुषा स्वेनैवेदं जगदुद्दीपितं भवेत् तद्विवेकुं स्वप्रकाशोऽत्र सदेव सोऽस्मि ज्ञानतः ॥ इह हि रीढगुणपूर्विका
जगतस्तदैक्यविवर्तपास्मतिकादिनिदर्शनानि न पाहि संगतिमाप्नुयुः ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उ
पासीतेति शान्तिरूपविद्यायामस्यार्थस्य प्रयुक्तेः सर्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्ममात्रत्वं प्राधान्येन निरूपयितुं हि षष्ठप्रपाठकावता
रः तत्राद्येवमाख्यायिका पित्रा प्रस्थापितो द्वादशवर्षाणि गुरुकुले सर्वान्वेदानधीत्य विद्यामधीत्य पितुरन्तिकमागतमनू
चानमानिनं स्तब्धं श्वेतकेतुमधीतासपि सर्वविद्यास्तावन्मात्रेण कृतार्थमेवात्मानं देहाद्यभिमानेन
गर्वितः स्तब्धमपवास्तेऽपनोऽस्याभिमानस्य मनोगतमनेकान्तामर्थं हन्तैवोधयिष्यामीति मन्यमानः पिता कृपालुः
किलोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मत
मविज्ञातं विज्ञातं भवतीति ततस्तद्विज्ञानाश्रवणतः गर्वेण विनीतेन पुत्रेण सद्गुणपात्रेण कथं नु भगवः स आ
देशो भवतीति पृष्टः पिता सर्वं सदादिनिदर्शनोपन्यासपूर्वकं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति स
जातीयादिभेदशून्यसन्मात्रस्वभाववस्तुनिरूपणेनैवोपक्रमस्मात् यदिति हि यस्मात्स्वप्रकाशसत्यपाठके यस्य स्व
बोधवपुषः स्वेनैवेदं बहिः प्रमाणगम्यं जगत् विदितं तत्त्वतो निर्णीतं भवेत् नान्यनिरासावशिष्यते इति पा
वनं तत्राद्वैतवस्त्वविवेकं यातोऽपि तद्रूपविवेकतो बोधयितुं दर्शितं सदेव सोम्येदमित्यादिश्रुतिगिरा उपक्रमः स्पष्ट उप
कं ननु तस्मात्कारणान्तरे तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्यादिनोत्तरत्र प्रक्रमेणाईक्षणपूर्वकारस्येति
रपि तदैक्यविवर्तपापकमेवाद्वितीयमित्येकमात्रेतेनैवकारेणाद्वितीयपदेन च सजातीयविजातीयस्वगतभेद
शून्यत्वोपपादनाय च वर्णयितुं प्रवृत्ते अर्थः अन्यथा वर्णनेन केवलश्रुतिज्ञानानुपयोगो हि दृष्टान्तासंगतिः स्यात्।
ह तथाहीति तथाहि सति मृदादृष्टान्तानि यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येवमादीन्यपास्तान्यधिष्ठानमात्रेन तत्तद्विज्ञानेन च नाविदितवस्तु परिशिष्यते

सा॰सि॰

रू

30

ज्ञानस्य वृत्तिः किंनु गृहीतविवेकत्वेन विशिष्टरूपयथार्थज्ञानसदृशत्वज्ञानत्वया देवेति वैशिष्ट्यभवाभ्युपगम्यः किं विशिष्टैकज्ञान-
सादृश्यं नन्वप्रमाणं तथा प्रयोजकं उक्तसत्तामात्रेणेति यत्रापि रूप्ये ज्ञाने विशिष्टज्ञानसदृशत्वं तत्र सामान्यतो वा रूप्ये स्वतो विष-
यतस्थ्यागृहीतभेदेऽपि न विशेषतो वा सादृश्यग्रहणं न चाभयघापि विशिष्टार्थिन स्वसादृश्येऽपि प्रवृत्तिसिद्धिः नहि सामान्य-
तो विशेषतो वा यो सादृश्यागत परवृत्तिज्ञानाज्ञो प्रवृत्तिसादृश्यागतयवप्रवृत्तिबोधाद्यागवार्थागवयेप्रवर्तने ग्रहः।
नभेदे रूप्ये ज्ञाने रजत न व्याहतेन नहि भेदाग्रहे रूप्ये रजतमिति गृहीतभेदे रजतमिति वा भवति यतः सत्तामात्रेण निषेधः व प्रवृत्तिविरोधाने
न च विमर्शविवेकाग्रहरूपा हि विशिष्टज्ञानसादृश्यात्र तत्र प्रवृत्तिः सिद्धेति कथं हि तत्र प्रवर्तन यदि न तद्विच्छेदे न अन्यदि
छन्नमन्यकेतीति च व्याहतं न चेच्छुरोवर्तिनि जलमिति ज्ञानीयात् कथं न द्विच्छेदे न यत्र जलत्वेनाज्ञाना स्तु वर्तते रजतमिति रूपाः
प्रययजलत्वेनाज्ञानात् कुतो नोपेक्षेत तत्रापादानोपेक्षाप्यामस्य तः क्वयसार्थेण विशिष्टजलारोपेमम्भव प्रवृत्तो व्यव-
तिष्ठत रमारोपस्त्वरैव भेदाग्रहः आरोपितं हि जले तत्तुनीयमनत्र योपगमहेतुनामनु चेत्तत्तुनीयमनयापुरोवर्तिनम्
पि तदनुमापत्तर्थी तत्र प्रवर्तनरजतिक्रमः सिद्धेति तथा च प्रयोगः विवादास्पदं जलादिज्ञानं पुरोवर्तिविषयकं जलाद्य-
र्थिनः पुरोवर्तिनि नियमेन प्रवर्तकत्वात् यद्यदर्थिनं तत्र प्रवर्तयति तत्तज्ज्ञानं तद्गोचरं यथा भयसंमतं यथा जलज्ञान-
मिति तथा चानुभविनाकृजलमिति दृष्टः पुरः प्रदेशगमेयुल्पा निर्दिशति हृष्टं हि दवाग्निदाहदुष्टवेवकी जानीकूटलोक
रूपकार्यो तरजनकत्वं भस्मक रोगदुष्टजाठराग्नेश्च बहन्नपानजरणहेतुत्वमिति सदोषेति दृष्टे मिथ्याप्रमयज्ञ
नता विरोधः प्रमत्ववाधितविषयत्वाभासानां याथार्थ्यानुमानेन क्लिष्टमानुमानवृत्त बाधकत्वेन हि ज्ञानान्तो
स्वतः प्रामाण्यं नाम भिचारेणाति विषयस्य विषयव्यभिचारिणि नस्यर्वत्वानाभासः न देजलमिति बाधानुसारेण
वाधाहेतोरनिर्वचनीयजलस्यैवाभ्युपगमात्तन्मात्रान्तं नासद्विषयकत्वमपीतिन दृष्टान्तासिद्धिः नन्वस्तु तत्र यथा ख्यातिः
तथा च गंगादौ प्रसिद्धस्यैव जलस्य जलत्वस्यवा स्मृत्युपनीतस्य पुरोदेशे संसर्गविषयत्वाग्रहः तयोश्चदेशान्तरेस्विषो

रु॰

२॰

प्रमाणप्रतिपादनादिनिर्वाहः नत्रकल्पितस्य नमस्य कार्यक्षमत्वे प्रसिद्धत्वं दृष्टान्तमाह कल्पितं हीति मरौ मरुभूमौ स्पृष्टं
नपर्यन्तमान्यत्र रजतशुक्तिकोदकं यथास्मन्न तद्वत्कल्पितं जगदव्यधिष्ठानसन्मात्रादिनिर्वाहः हीति एषा कल्पना वा
धमानायोग्यानिहेतुयोननाप्यः नत्रस्मात्तोयमपिसद्रूपमेवपरमार्थं वाच्चनिरुह्य वाक्यानां समीहितं नाम
र्थमित्यर्थः अत्रांशव्यावहारिकत्वे प्रमवन्निहते रजतशुक्तिकोदकवदिनिहणीनां सिद्धिः भोक्तात्मकविशिष्टज्ञानानन्तरुप
गमात् नत्रहि इदमिति सलिलमिति च द्वौ ज्ञानयोर्विषयतेत्याग्रहेऽतनमेवौ इदमेतिहिमरुद्भृतसंप्रकाशमरीचि
यादेषववमादरगृहीतमरीचिनादिविशेषादेशेनेसलिलमिति च प्रागनुभूतसलिलस्मृतौ च शौक्ल्यसाधारणं
नोद्भूतस्य स्वकदोषवशादवृष्टतज्ज्ञानेऽस्य यते न च मरीचिवृत्ते सलिलगोचरः अनुभवविशेषादर्शनिरूप
नात्रएवंसलिलबुद्धावपि नमरीचयः ज्ञानान्तरविषयव्यभिचारे सर्वज्ञानानामप्रसंगात् न च लघुरः सन्नामात्रेण
जनकत्वेनवा अर्थानां ज्ञानगोचरत्वाच्च दूरस्थयोरपि चाक्षुषत्वापत्तेः अपि तु ज्ञानभावस्वभावेन न च सलिलज्ञान
योमरीचयो भासन्त इति सोऽत्र किंचेद्रियाणां यथार्थप्रमाजनकत्वस्वाभाव्यस्यैव स्वभावभ्युपगमेऽपि हेतुसम्भवः यतनस्तदोषा
एवं नेत्रादिष्वपि प्रत्यक्षस्य हेतुत्वेनेतिचेन्न नत्र दोषाणां कार्यप्रतिबन्धमात्रहेतुत्वेन कार्यान्तरप्रयोजकत्वादन्यथा दुष्टाङ्कुर
जबीजादङ्कुरान्तरोत्पत्तिप्रसंगात् न च पुरः सलिलाप्रतिभासेन तर्थेन लब्धप्रवृत्तेः ततः रचनेदं सलिलमिति बाधस्य
चानुपपत्तिः नत्र प्रवृत्तेस्तद्विवेकाग्रहमात्रनिबंधनत्वाद्बाधस्य च तत्प्रसंजितव्यवहारमात्रगोचरत्वात् पीतः
शंखइत्यादिस्थले वग्रहणयोरेवतत्तोविषयत्वात्संसर्गाग्रहात् व्यावहारः इत्यं च सर्वेऽपि संदेहविभ्रमस्वेनाभि
मतप्रत्ययाः यथार्था एव प्रमयत्वात्संमतवदिति रजतशुक्तिकोदकवदिन्द्रहणेन तरन्तु नरसारं विवेकाग्रहमात्रेण
सलिलार्थिप्रवृत्तेरिदं सलिलमितिसामानाधिकरण्यव्यवहारस्य चविशिष्टग्रहणहेतुकत्वेन निरूढस्यानिर्वाहा
त् अग्रहणमात्रस्य सर्वत्र सत्त्वेनोदासीनप्रवृत्तस्यापि तथाविधस्य पुरःस्थस्यापत्तेः ननु न विवेकाग्रहणमा

सा॰सि॰
३२

31

भासिकमनिर्वचनीयमेव सलिलाद्यभ्युपेयं एवं च सत्यमिथ्यात्मरूपो लौकिके विभिन्नार्थकत्वाद्यसति बाधे शोकाविमादि।
नामरणमूर्छादिदर्शनेस्तु ग्रहदेवतानुग्रहादेः फलावाप्तिरिष्येव मा दोषस्थानि भिन्नानि कार्याण्युपपद्यन्ते नान्यथेति।
वज्रधारापरिज्ञानमत्र महद्भिः ननु नन्वर्थस्तु सम्वेद्यत्वादुपयोगेऽत्र स्वभावविज्ञानपरिणाम एव मरुगतरश्मिकादिः तथा।
हि यथा भ्रमयमेव सर्वेत्रार्थसत्तावधारणमिष्टं तत्र न बाधकप्रमाणबलात् विरोधो यत्नेन दर्शनीयमिति बाधकत्र
मयस्य चेदं नामात्र बाधेनोपपत्तेर्न सलिलगोचरतानस्य धर्मिणो बाधो हि धर्मितद्धर्मसलिलत्वे च समुभयं बाध्यं।
ननु हरमिदं नैवास्येकावाधानदुनिकल्पनेन यत्र तज्जले बहिर्बाधितसर्वादानेरविज्ञाने भवति इत्यनुज्ञानाका
रस्यैव बहिरध्यासः तथा च न प्रागुक्तदोष इति तदप्यसारं प्रातिभासिकार्थानां विज्ञानाकारत्वानदनुभवादुच्चे
तेन तद्बाधकप्रमाणबलात् न तावदाद्यः अनुभवो हि इदं कारास्पदं जलं बाह्यमित्यावेदयति नांतरविज्ञानेऽयमहं ज
लमिति हि न तदा स्यात् आंतरविज्ञाने साकारमेव जलाद्यबाह्यत्वेनाध्यवस्यतीति नाहं तेनेति चेन्न ननु हि तेन साकार।
तासिद्धिः नापि द्वितीयः नेदं जलमिति प्रमयो हि पुरोवर्तिद्रव्यं जलादि वेवयति न तु जलस्य ज्ञानाकारणे गोच
रयति ग्रहमेव जलमिति हि न तदा स्यात् पुरोवर्तिन प्रतिषेधः स्यात् न ज्ञानाकारत्वेनेति चेन्न संनिधानप्रतिषेधेऽपि सं
निधाने स्यादुभयं तत्संनिधानत्वेन प्रतिपन्नात्मना लक्षणदूरापास्तं न च मानांतरविज्ञानाकारत्वाग्राहकमस्ति।
किं च यत्र हि ज्ञानाकारे रजतेदमर्थसंवलने भासते न चेद्बाह्यतया तेनान्यथाख्यातिरर्थांतरमेव तदेदमंशस्याप्यां
तरत्वप्रसंगेन बाह्यार्थाभ्युपगमहानिरिति नात्मख्यातिसिद्धिः अस्तु तर्हि असत्ख्यातिरेव आंतरस्य विज्ञानस्या स
द्बाह्यार्थप्रकाशनशक्तिरेवाहत्यांतसिद्धस्वप्रमेयसामर्थ्यात् तत्स्वभावविशेषाभ्युपगमादिति चेन्न येयम
सत्प्रकाशनशक्तिः किं पुनरस्याः स्वाकारं असदिति चेन्न किमस्याकार्यं पुनर्ज्ञाप्यं नाद्यः असतउत्पत्त्ययोगात्रिए।
नकस्यात्मलाभोक्त्वाचनात् नापि द्वितीयः ज्ञानांतरानुपलब्धेरनवस्थानाच्च नोभयमपि सदसतोः सा

३.
३२

घातस्य कारणत्वाद्दृष्टो नाभिहितः तत्र तत्संस्थो वेगश्चेत् न तयोः सन्निहितत्वेन स्मर्यमाणे संभिन्नत्वेन चापगतो वेगः स्मर्यमाणो मरणे
ण च प्रतिभासानुपपत्तेः तत्र चात्यन्ताभ्यासादिति व्याप्तिमेव नरेण नष्टवह्निवत् चैतन्यस्थावरणभेदाभ्यां योगे नानात्वं नैवमन्या
नाशात्मफलत्वेन त्वविषमापरोक्षात्सिद्धेः इतिप्युच विषमापरोक्षप्रयुक्तमेवापरोक्षत्वं नवेज्ञानमूर्तिं निमामकोननुगम्या
सर्वत्रैव वह्निमानित्यादिपरोक्षपरोक्षानुमितौ पर्वतेपप्यापि वह्निमेवानुमितौ मीमांसनुभवेन स्थानिकत्वापगमाद्
करणनियमस्याभ्युपगमानुरोधिकरणसंप्रयुक्तजलादौ नरश्मिद्वैध न च तत्र वह्नौ यतिप्रयमेन तद्देशाणा समनुगतत्वात्
संभवमनमात्रप्रयोजकत्वेनापरोक्षत्वप्रयोजकताहित्यदोषस्य त्वेदिशो व्यक्तिविशेषणत्वाद्धेतुः कवैशिष्ठ्यावगाह
नाद्दोषभ्रमस्यापि प्रमात्वापत्त्या नहेतोर्दोषस्य चक्षुरादिवत् प्रमाणत्वमभ्यापतिष्ठमानो हि पदस्याधारणं कारणमास
द्यवहिर्गोचरत्वे भ्रमांजनन यनिनदेव प्रमाणत्वमिति परैरभ्युपगमात् अन्यथाख्यातिभंगे जलादेः पुरोवर्तिसंस।
र्गाद्यनुगत्वाहात्वं न त्वसौ जलादिप्रदेशसंसर्गः तस्य न स्मरणे भानं मत्तरेणभानायोगात् संसर्गसंसर्गानिरूपितस्य
सर्गिकविषयतायाम् प्रसिद्धेः नापि पुरोवर्तिसंसर्गः तस्य जलाद्यनिरूपणात् तदनिरूप्यापि दोषात् निरूप्यत्वेन भास
नइतिचेत् नहि संसर्गं जलादिनिरूप्यत्वारोपात् असंवेद्यानस्मरणे तज्जन्यापि [illegible] गृह्यते च विनैव संबंध
नन्निरूपितत्वभानेऽभ्युपगमेऽनुमानेऽवश्यं नरूप्य स्थितो व्याप्तिवादः न च विशिष्टज्ञाने तन्निरूप्यत्वलक्षणः संबंध।
संबंधो भासतेइतिन याप्यभ्युपगन्तव्यमिति न प्रसिद्धसंसर्गव्याप्तिनिषिद्धेः अतएवासतएव संसर्गस्य भानमिति
न्यायटीकाकृतः न च सोपिप्रत्युक्तः संसर्गांशस्त्वप्रकारविशेष्यांशोपायोरपि असिद्धिप्रसंगात् वर्जनेनविज्ञानवादापत्तेः
किंचानुभवविनाशगत्याशिकानदीमनुभूतन चरविलत्वरणसंख्यानं दीर्घीप्रकरसन्निहितं न कुत्रस्मादि प्रतिविव
संकुलामति विनतसंकुभासरजताम अनुभवत्रुद्धौ पूर्वीपामिमेवाध्यवस्यति इदं रजतमानोपि न त्वेवा चक्षुष्टेतनरकालेन
समीपस्थपरस्मिनेदंजलमिति वा अपमत्वनुभवतिन तु गंगायांदेवेदं जलमिति प्रतीति मात्रमायरोपो भावः बाधप्राप्ति

स्वा॰मि॰
३२

पारमार्थ्यं यथा स्यादर्थमिति निर्दिश्यमन्तंकोपनिषत्तात्पर्यसंग्रहमिति विषयमेति विद्यापरत्वाधिगम्यमुक्तं यथोक्तधर्मवि
वर्जितं सूक्ष्ममक्षरं ततः प्रभवतमोपज्ञगन्तव्यम् न हि समस्तमिति सूक्ष्मं परिशोध्य वेदनमात्रं तत्त्वतः स्वयं भवतीति नि
त्यमवाप्तमाहुरीश्वरीं यतीः नन्वहिकं तोऽगपव ऐवकस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रश्नमुपादिश्य द्वेवि
द्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति प्रक्रान्तत्वात् ऋग्वेदाद्यपरविद्याप्रदर्शनानन्तरम् अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते य
त्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्य
न्ति धीरा इति ज्ञानकर्मेन्द्रियादिविषयमकारणं नीलस्थूलत्वादिरूपशून्यं चेतनं तेपि चक्षुःश्रोत्रादिरहितमविना
शि विविधजगदात्मभूतं व्यापकं निरवयवत्वात् त्रिगुणत्वात्त्रिदैर्महाभूतादपचत्तो गुणतो धर्मेत सूक्ष्ममपरिभूतात्मि
मयोपाधिधर्मविवर्जितं पृथिव्यादिस्थूलसूक्ष्मोपाधनकर्मापरमसूक्ष्मं च प्राग्दर्शितो परविद्यातः
३५ परयाज्ञानविषयाऽधिगम्यते प्राप्यमिमुदीपकृतमेतं कीर्तितं दर्शनेन तेन स्थानिष्प्राविभुत्वायुपपादनाय यथोर्णना
भिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्व
32 मित्यादिना अक्षरतः निर्विकारात्ततः प्रागनुक्तोनादृष्टानानुरोधेनाभिन्ननिमित्तोपादानभूताक्षरात् ब्रह्मज
गत्संभवतीत्युपपादनेन स्वाहरणपादानतो बलादेव विवर्तरूपमितिनिरूप्य भास्यादिचित्तमेवेत्यभिप्रेत्याह तपसेति प्रतपवापेय
रीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति प्रपञ्चितस्यापरविद्याविषयकर्मफलस्य निःसारत्वं प्रतिपा
दनतो निर्विण्णस्यैव तद्विज्ञानार्थं गुरूपसत्तेरुपदेशो वाच्यतान्तरतो ब्रह्मविद्यामिति खण्डान्ते परविद्याविषयस्याक्षरपुरु
षस्य कर्मफलादिलक्षणपरमार्थसत्यतामनिर्दिश्यतामभिप्रेत्याह तदेतदिति द्वितीयारम्भः अवधारणेन तदेव परमार्थ
सत्यं कर्माणि तत्फलानि च न तथेति सूच्यते यथा सुदीप्तादेवमुक्तं पावकाद्विस्फुलि
ङ्गा दृष्टान्तेन जीवोपाध्याविर्भाववर्णनानन्तरम् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति जगदुत्पत्तिमुपव

६.
३२

संबंधायोगात् असदधीननिरूपणत्वं प्रमायेन संबंधप्रतिचेत् न तेनानादिनभेनिर्णायस्य तदधीनत्वोक्त्ययोगादिति
प्रामाण्याधायकत्वेचासत्त्वाव्यावर्तनात् अर्थक्रियाकारित्वमेव तन्मात्रे सत्त्वात् असदंतरेणाप्रमीयमाणतापमयत्वे वस्तुमा
त्रेनसत्त्वं किंचित्क्रियतइतिचेत् किंतदेतत्प्रमामयत्वमसत्त्वमहत्वाभेन्नं रूपं ह्यामात्रत्वात् न च प्रमयत्वेनासत्त्वं किंचि
द्धीयते तस्याधारत्वायोगादित्यनात्मनासतः प्रतिभाससिद्धिः ननुतत्संसर्गसदसदात्मकमेवसर्ववस्तु सर्वतु सर्वं
दायतेनतस्याधारत्वायोगादित्यनात्मना सतः प्रतिभाससिद्धिः ननु तत्संसर्गसदसदात्मकं वस्तुनिज्ञायते किंचिद्रूपं केचिन्न कदाचनेति
नः असत्त्वंतन्नस्यपरतः प्रयाकुः स्वरूपपररूपाभ्यांनित्यंसदसदात्मके वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं केचिन्न कदाचनेति
नचविशेषः भावस्यासत्त्वभावोनरस्वरूपमेवेत्यभ्युपगमात् यथाहुः भावांतरमभावोन्योनकश्चिदनिरूपणा
दिति नथाचमरीचिकोदकप्रत्ययस्यसदसदात्मकवस्तुगोचरत्वान्नमिथ्यात्वं गाहितेनिदृष्टांतासिद्धिरेवेति
चेत् नहिकिंमरीचिषुतोयप्रत्ययस्यगोचरस्तत्र सत्त्वेनविपर्ययः स्यान्नापिबाधेनस्यादेवं यदिमरीचीनांतो
यात्मकासत्त्वेवगृह्येयात् तोयात्मनानुगृह्णन्कथमविपर्ययः स्यादबाध्यो वेति चेत् हंतनहितोयाभावात्मना
मरीचीनांतोयात्मनानसत्त्वमभावप्रतियोग्यभेदायोगात् नाप्यसतो वर्तमानत्वेनैवासत्त्वस्यतयावाच्यतेनना
दृष्टावस्तुनिरूपणात् द्वितीयेहि वस्तुतोविरहप्रसक्तिः गंगादितो यस्यमरीचीनांच ननावदायात्मना गंगायांतोयमि
ति प्रत्ययापत्तेर्गंगादिगतत्वानुपपत्तितोयमिमेवप्रतिभासापत्तेस्तदात्मनात्र सत्त्वेनद्धितनापत्तेश्च नापिद्वितो
यात्मना मरीचयस्तेवप्रतिभासापत्तेस्तोयमित्यनापत्तेः मत्वा रीच्यात्मनात्र सत्त्वाबाधताच मरीचीनामप्यन्या
त्मनाप्रसत्त्वान्नव्याबाधानतइतिचेन्नहिमदात्मनामरीचीनामसत्त्वेतोयात्मनायाअपितदात्मनेवासत्त्वस्यान्नमरीच्या
त्मना वस्तुतस्तु मरीचीनामपिनप्रसक्तिः किंतु त्वोचानसाध्याद्न वस्थानात्र नाप्यत्तत्तत्वात्प्रत्नुमवगोचरत्वायो
गात् इत्यं चेयंनसतीनासतीनापिसदसतीत्यतिवर्ततीमेवमिथ्यापरपर्यायायाअविद्यानमात्रसत्त्वाधीनप्रतिभा
सामसत्त्वमरीचिकानदीमिथ्यातीतिनिदृष्टांतदृष्टांतरतिभावः २३ एवमायर्थेवएतत्राह्मणोपिस्पष्टप्रपंचनंब्रह्मैक

स्वा॰ मि॰

भुर॰

नेदं प्रविलापनप्रक्रियया पि सुप्तस्याद्यमिन्सोऽयमात्मा चतुष्पाद् इत्यादिना प्रणवात्मकमेव सप्रपंचमात्मानं काषी

यणमिव प्रणवमात्रानदर्थैकीकरणेन पादशस्तद्धा प्रविभज्य प्रथमं तेनैव विश्वं वैश्वानरात्मकमाद्यमकार।

पादं तैजसं हिरण्यगर्भात्मकमुकारपादं तेच प्राज्ञमव्याकृतात्मकं मकारपादं तेचार्द्धमात्रालक्षणं निष्प्रपंचं तुरीयपादे

इतिक्रमेण पूर्वपादस्योत्तरोत्तरस्मिन्विलापनं बुध्यानस्थानतिरेकेण समस्तलक्षणो निःस्वरूपतां प्रापयन्तं दर्शनं तत्त्वमद।

रूपमयात्मस्थमव्यवहार्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स

आत्मा स विज्ञेय इति तुर्यं चतुर्थपादं चतुरहंकृतमनावाद्य हृदयलोपश्चेति मत्र अलक्षणमलिंगमद्वयं पदेन स्वरूपं शिवस्व

प्रकाशपरमानंदरूपस्यात्मनः परमार्थसत्यस्वरूपत्वेनोपदेशेन प्रपंचाभावशेषैरस्यवामैव विधिनेमां डूक्यश्रुतिः प्रम

धानस्य ब्रह्मणश्चवतीति सर्वश्रुतीनां निर्विशेषपरागतिसामान्यात्मार्थपत्तिरितिभावः अन्तःप्रज्ञं न बहिःप्र

ज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमिति तैजसप्राज्ञविश्वादीनां प्रस्थानां तत्तलावस्थानाः प्राज्ञादेश्च तुरीयपा

देएव निषिध्यमानत्वात्तत्रैव प्रविलापनमिति सहजरामतीर्थयतेन यापि मात्रापादैक्यकल्पनमस्पष्टार्थं वानुरोधादक

रःपीयमानः सन्नुकारप्रतिपद्यते इत्यादि शौनकीयमप्यनुरोधात्संवीकरणेन हानिं कादिसंग्रहयानुसारपक्षमा

त्राक्रमेणैव प्रविलापनेऽप्यन्तेत्वात्पर्यमिति सूचनाय पूर्वपूर्वस्योत्तरत्रेष्वन्तर्भावमिति निबोध्यो ऽथ इत्यं प्राधान्येन चतुर्णा

मपि वेदानां प्रतिहृततेरोपनिषत्सुरहितं प्रवेशेन तात्पर्येण निर्लिंगप्रतिवेदनस्यावान्तरवाक्यानि सिकट

येण सर्वं तद्ब्रह्मणा सम्यक्प्रविलयपादकेवलसुनक्रमेणापयवाच्यदर्शितेतदिशो वृत्तत्रापि तात्पर्यं सत्यहमित्यतिदेशोन।

सर्वोपनिषदां गतिसामान्यं स्वयमत्रापि चिंतनं दश्यलक्षणमुपसंहृत्य मनन्ध लेखरूपलक्षणमवाप्तिरिति निरशे

यति इत्यमेवेति इत्यमेवतनन्तः स्फुनरष्टिवाक्यकदेववत्प्रक्रियायामिशीलनेन नसदद्वयेन समानमेव युक्तिभिः

श्रुतिभिश्चैवसेयन्दृश्यलक्षणमग्रहणमन्यत्तेवललितसमतपरिछिन्नत्वयवारणे ततलन तत्ताहृतात्मपावासत्र

३३

ॐ

रघु

र्थं तदेतस्य मस्तकमिति निर्विकारत्वेनैव परमार्थसत्यत्वोक्तेः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेव जगत्पतिनान्तरेण प्रपञ्चस्य तत्स्वरूपमेव परमेति धा
नमिति तत्समर्थनाय श्रुतसमन्तोपपादनामेव स्थितिवादिनः निरूपणावशिष्टाः एवं पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म
परामृतं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमिति
जगदपवादेनोक्तं रज्जुब्रह्ममात्रपरिशेषितो नायिनस्योक्तः एवमपवादमाह स्फुटं परिशेषयति किं च एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ज्ञानसमकालमेव सर्वाविद्याग्रन्थि
निवृत्तिनिमित्तं ब्रह्मभावाभिव्यक्तेर्वर्णनेनास्याविद्यकत्वेन श्रुतीनां चापवादकत्वं चास्याः कृतं न कार्यमनिर्णीतं तु एवमपि न मि
प्रेत्याह वेदनमात्रत इति वेदितावेदनमात्रतः साक्षात्कारेणैव तद्ब्रह्मतत्त्वं तदात्मभवमेव न तु स्वर्गादिवत् भविष्यतीति वेदनवे
लोतिवर्तमानार्थकलट्प्रयोगतात्पर्यमेवं चतुर्वेदरूपामृतकपालैः वेदितुः स्वरूपभूततत्त्वेन नित्यप्राप्तस्य तस्य
दप्राप्तप्राप्यतत्त्वं न विनिर्माणमाह न तो पि दर्शितार्थसिद्धिरिति भावः २९ माण्डूक्यश्रुतावप्येवमेवार्थं योजयति
मिति दर्शयति भूतेति भूतभाविभवद्रूपमोंकारमेव सम्प्रणवात्मकं पादः प्रविभज्य निरुक्तवाच्यवाचकभेदकं ह्येवं
दंसप्येत्रविलाप्य तुर्यमलक्षणं सामस्त्वरूपमपवर्णनं श्रुतिरप्याह शिवमद्वयं ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति ।
कारार्थत्वात्सर्वस्य जगतः ओंकारत्वं प्रस्तुत्य तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत्त्रिका
लातीतं तदप्योंकार एवेति निरुक्तवाच्यवाचकभेदकं सकलाभिधेयाभिधानभेदमयमात्मा प्रत्यगात्मनेत्यतीतकाल
संबन्धि भावि अनागतकालसंबन्धि भवत् वर्तमानकालसंबन्धीति जगत्कृत्स्नं चेतनाचेतनं कार्यजातं तस्मात्
स्तं उक्तं सन्तं सत्त्ववाच्यं कारणं चेति सर्वमपि प्रणवात्मकमोंकारमात्रमेवेति प्रस्तुतार्थं प्रपंचस्य सर्वस्य तदुक्तं ।
तिप्रणवात्मकत्वेन कल्पितकार्यकारणरूपं सर्वं परमार्थतो ब्रह्मैवेति प्रपंचरूपापवादनेनाधिष्ठानमात्रतापरि
शेष्यस्य यमात्मा ब्रह्मेति महावाक्येन प्रत्यगात्मतत्त्वमेव परिशेषितं ब्रह्मत्वेन सर्ववेदान्तानामर्थविषयीभूतेन प्रदर्श्य

सा॰ सि॰
३५

34

न्त्स्यादिति न्यायेन परस्परानन्वितानां सत्यादिपदानां प्रत्येकं ब्रह्मपरमेवं चेत्सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मेति त्रिभिः
रेव वाक्यमाने ब्रह्मपरमन्तरादित्याहुस्तेनैव तु विशेषवति हि तेन सत्यादिपदानामपि ब्रह्मपदार्थमात्रवर्तनेनैव कृतकार्याणि
ब्रह्मपदलक्ष्यवस्तुन्येवावतिष्ठन्त इति सर्वपदानामेकप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिनां हावकाशस्तावेदार्थत्वे न च नीलमु
त्पलमित्यत्र मस्यनादिविशिष्टतत्त्वस्य रवाच्यार्थत्वे प्रसिद्धब्रह्मण एव वाक्यार्थः किं न स्यादिति वाच्यं तथा सति
द्वितीयार्थकानेन पदासंग्रहणात् तथा हि समलक्षणमेकमेवाद्वितीयमत्र नानात्वान्यपनीसादिधर्ममात्रप्रतिषेधप
रत्वं न तु विरोधाच्च न चैवं सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत् न शोभनत्वं चोक्तं न वृक्तिः कार्यविशेष्य
त इति न्यायादुत्पलादिसंस्थानादिविशिष्टं सर्वबाधात्तत्र दृष्टं पलादि नतु पटस्य तत्र साधारणस्य व्यभिचारसत्त्वादिविशे
षणं वैयर्थ्यमिति वाच्यं विवक्षितस्यावर्तकत्वाबाधेनाथ दोषाभावात् सम्भवस्य व्यभिचाराच्च प्रयोगिनैव विशेषणं
नोपपादकत्वात् कथमन्यथा गणावायै चेद्र इति वाक्ये चेद्रासहस्यानवायस्यैव व्यधिकरणेन वा चेद्रविशेष्य
कत्वे शोभनत्वं नवाक्यमाहस्य प्रयोगीति दृष्टान्तवैषम्यात् एवं लक्षणात्मकविशेषणेषु विशेष्यनावच्छेदकधर्मव्य
भिचारोऽप्यनावश्यक इति द्वितीयदोषस्यापि भावात् अन्यथा गोः सास्नादिमतीति वाक्येऽपि गोत्वस्य सास्नादिम
त्त्वाव्यभिचारेण लक्षणपदवैयर्थ्यापादनापत्तेः किंचासौ व्यभिचारोऽनियतप्रापकत्वाल्लक्षणस्याविरोधेन व
ततस्य विशेषणानेकं तु लक्षणस्य व्यभिचारोऽनुपपन्न एव नदोषः किं च यत्र प्रसिद्धं किं चिद्धर्मं यथा न्यह्रिधानं तु
दृष्टः इति प्रसंगवारणाय प्रयोगोऽनुलक्ष्यं वहन्नेन प्रसिद्धं विशेषणोपादानेनात्र शास्त्रे लक्षणस्य व्यभिचारस्य विशेषणेन
यथा गोपयथा नीलमुत्पलमानयेति विधेयानयनादौ दृष्टेऽप्युत्पलेनीलोपेति विशेषणेनोत्पलत्वस्यानीलत्वाव्यभिचारे
सर्वे स्यादिति यत्र तु विशेषणस्वरूपमेव तत्र ज्ञातं ज्ञाप्यमानत्वाद्विधेयं प्रसिद्धविशेषणं तु विनविशेष्यस्वरूपमे
वेति तथात्र न व्यभिचारोपयोगः यथा गोर्वेः पांडुर इति गोमहिषोगवयमहिषीति च कथमन्यथाऽऽत्तेरपि नावच्छेदः।

६.
३५

स्वविद्याप्रकरणेषु नेह विद्यावाक्यानां कुर्वन्त्येवं केवलं प्रक्रियायामपि प्रतिपत्तेरनेनैतदत्रत्योपक्रमादिपरिशीलनेन पूर्वाचार्यसंप्रदा
यसिद्धयुक्तिभिः समानप्रकरणस्थसंवादिषु मन्त्रेषु कारणेष्वेवात्मानुभवोपबृंहणादिभिः सदृशेन ग्राह्यो
ऽपि सम्यगाहृत्य भावेन पदप्रमाणनामसमानयोर्न्तःसंभावनेन तात्पर्येण संघट्टयेदिति यावत्। ततः हेतुलक्षणं मन्दिमा
ऽस्य प्रथमं तत्पदपदार्थकालेषु पञ्चिनोर्ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणस्य संग्रहः तात्पर्यं वर्णनसंक्षेपः समाप्त इति यावत्। यु
क्तिभिः श्रुतिभिश्चाप्यनेन द्वाभ्यां विशेषणाभ्यां नेमेघदृष्टिमतो विलोपयेत् स्मार्तपूरणमिति तल्लोपः तत्फलेन सर्वेणानुसन्धेयं
हि वर्णोपादानकारणं तद्रूपं तटस्थलक्षणस्य फले श्रयोजने हि केनेतत्राह लक्ष्येति लक्ष्यब्रह्मणः सर्वं परमार्थ
सत्यतापरिच्छिन्नत्वं त्रिविधपरिच्छेदस्य वा गतेश्चेति हेतोर्ध्यानमाफलेऽनर्थः तल्लिवितिशोभितेन मध्ये च जगतो
ब्रह्माधिष्ठानकत्वाद्ब्रह्मणः सम्यग्ब्रह्मेति विज्ञानमनन्तं परिशोधस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्ये लक्षणमानेन च तत्
टस्थलक्षणे पदद्वयेन फलमिति भावः इदं चोपादानत्वमात्रफलकं भिन्नोपादानत्वस्य तद्वकतेरवकलव्यत्वे
न तन्निर्वाहकत्वविरूपत्वमिति सिद्धेन समाधीयस्यते तदनेन हेतुकत्वेन पमेयानेकरूपत्वमिति सिद्धं तत्फलं वोध्य
२९ स्वस्य स्वरूपमूलेन तटस्थलक्षणस्य विस्तरपूर्वलक्षणेन तम्यवस्थाप्य तदुपेयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याने येन ब्रह्मेति व्या
ज्ञानानन्दविज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमाह सत्येति सत्यज्ञानन्दरूपमौत्वाद्रूपम
मुख्यवाक्यलक्षणानानन्तेः स्फुरणेः सर्वेषु कर्मादिमूलतया वा कारणेषु अविद्याप्रकल्पितनभोऽटलक्ष्यपदैः पदै
नैकरसस्वरूपमिति वेदान्तेषु प्रसिद्धं वा ब्रह्मादिरूपं स्वरूपब्रह्माविद्याप्रतिपत्तिमितस्मादिनाज्ञेयवैनप्रकृतस्वब्रह्मणः सा ह्येतद्
यत्रैव स्वरूपं सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपं वस्तु न तटस्थं कि तु वाक्यतत्त्वपरमार्थवस्तुस्वरूपमसंभावितापि तद्रूपत्वात्
तत्स्वपरिच्छायकतालक्षणं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रे हि सत्यादिपदानि विशेषणपदानि
ब्रह्मपदं च विशेष्यसमर्पकं ब्रह्मणाण्व वेद्यतया प्रस्तुतत्वेन प्राधान्यात् तत्र गुणानां च परार्थत्वात्संबन्धः समन्ता।

सा·सि·
३५

35

वेत्युक्तं न तौ लौकिकघटादिज्ञानवदेव व्यावहारिकत्वं न तयोः प्रामाण्येन नमिति देशादिपरिच्छेदवारणाय न।
हलादेव हि मन्नपदस्य पारमार्थिकमन्नपदार्थवसाने आनेनमेव हि द्रणेनासेव भूमेत्युच्यते छांदोग्ये यत्र नान्यप
श्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिक्रियाकारककफलादिद्वैतमात्रप्रतिषेधावधौ स्वैक
रसे भूमात्मन्यहं दर्शनात् न च तत्रान्यद्दर्शनादिकमेव प्रतिषिध्यते न न कारककफलेन या सामर्थ्येन मितिभ्रमितव्यं के
मैकत्वे नयोरैकत्र विरोधादेव द्रष्टुश्चारदर्शनाप्रसक्तेरन्यदर्शनमात्रनिषेधे वाभिप्रेते यत्र न पश्यतीति नस्यात्।
मात्रस्यैव निषेधः अन्यपदस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् तद्द्वैतादेव द्वैतप्रतिषेधसिद्धेः एवमपि लौकिकघटत्वादिज्ञान
साम्यप्रामस्य दृणीयत्वे द्वैतं च निवारयितुं यो वै भूमा तदमृतं व्याने दोग्रहे नित्यज्ञानादिमादिस्फुटेने सिद्धमा
नेत्यल्पकत्वादिरूपमपि विशेषणं लक्षणे आवश्यकं यानेदारस्यः प्रधानमेव सम्बन्धिकरणे आनंदादिभावरूपवैलक्षण्
प्रुणानां स्पर्धा रथियान विरोधद्रुमाधिकरणे प्रत्युलाद्येभावरूपविशेषणानां च प्रत्यानंतरोक्तानामेव स्वरूपं संह
तेष्वनात्मवस्थायनादिन्नमिपेमसोवोरूपमित्युक्ते न च केवलमानंदरूपत्वविशेषणेनैव सिद्धिः परमपुरु
षार्थतायालाभवनाय्यलाभादिस्तुपदर्शयन्व्यतिरेकमुखेनापि विशेषणत्रयमावश्यकमुपपादयति नेति अत्रैतो
मिथ्यात्वे ऽस्फुरणे ऽनपरोक्षत्वे च सत्यपि वस्तुनि पुरुषार्थतानुपपत्तेः पुरुषाभिलषणीयमनापत्तेः
पुरुषार्थताया न संभवतीति हेतोः अस्फुरणस्वरूपानात्मस्वरूपस्वरूपनोच्यते अनर्थः अयं भावः न स्वरूपमि
मेव पुरुषार्थः प्रत्युत स्वस्य पुरुषार्थतायाः किं तु स्वस्यापरोक्षस्फुरणमेव स्वपुरुषार्थः तस्यापि बाधितत्वेऽपि
नैवात्मानो रथिकस्य सुखवद्विषयसुखवद्धानपरमपुरुषार्थत्वं सर्वैर्विरक्तस्य स्पृहणीयत्वाभावात्तथा स्वस्यापि कादा
चित्कस्फुरणे साधनाधीनाभिव्यक्तिकत्वाद्विषयसुखवदेव विशेषः स्फुरणस्यापि नित्यत्वे सर्वधर्मैककलनेव प्र
र्थ्यात्तोरवाप्यस्य सुखस्यापरिच्छिन्नसमस्तप्रकाशरूपत्वकल्पनमेवोचितमिति परमपुरुषार्थवस्तुविशेषणानि।

३५

कर्त्रापकत्वमीत्स्यगिंकेविशेषेभासतइतिश्रमतत्रविरोधप्रवादः कथंवायदंसंभावीत्मवगतेकत्वस्पविवादिनंनैवाकाये
दापादकत्वमिमद्धंश्रयवानवाक्यवायेवसंभवव्यभिचारोगविशेषणंयथैवमोयघाटकौ किंतुभोगमादिसंभाविताव
पिउपमोदकमाहरणीनोदकमाहरेतितिद्वितीयसप्तम्यादर्शनानतौचात्रसर्वव्याहृतलक्षणवाक्यांविशेषंनिरोमात्र
माकंयोग्यसम्प्रत्ययानान्दरूपसम्यादर्पणेवेतिसंभावसंभावयमानावायानदर्शिनांकाणवलक्षणेनव्याहृतत्वसुपो
वमेचपरस्थायतेनेदृतिशतुष्पतां नचैवं शक्यपदानानिरिक्तार्थेकेनान्यमादिपटानालक्षणाथैवानुपपत्तिः अव
कामानूपमाकार्थामितिवदप्रसिद्धस्पप्रसिद्धार्थकपदोपस्थापनतयासव्यावर्तकत्वेनैकस्पैवलक्षणलक्षणरूपत्वे
ननदुपपत्तेः नचैवंविशेष्यस्यप्रसिद्धत्वेनजगत्कर्तृलक्षणस्यपरमार्थसम्बन्धनिविषयत्वानस्यात्विषयपरिच्छेदस्यच
स्तुनश्चाप्रसिद्धौगगनस्यापिप्रसिद्धत्वानशशशृंगचतुर्धरः एवंवव्यात्मनोयानित्वदृष्टान्तेनप्राव्रह्मैवाक्यादेवा
प्रसिद्धपदार्थकारस्याद्विवाद्येवानुपपत्तिरितिवाच्यं सर्वेनोव्यावृत्तनासाधारणरूपेणसामान्यरूपेणाप्रसिद्धाव
सिद्धइधानर्थानगमानुरोधादनन्तासुसामान्यतोयंसप्रसिद्धतेनमानान्तरावाधितविषयत्वेनचैवंतस्मात् समान्द
पदानामप्यवाधार्थलोकप्रसिद्धत्वेनमथेवव्याख्यानप्रवृत्तौहेतमात्रप्रतिबन्धकत्वादेवव्यावहारिकसम्मवेलक्षणं।
यथैवंसमानेनदृष्टेनव्याप्रसिद्धरनुपयोगात् सर्वेक्षानस्यापिसर्वविषयप्रतिबंधेनिवेशपानेनपर्यवसानेवाधो
पपत्तेनंनव्याप्त्यावधारणसिद्ध्यपेक्षा अनेनपदस्याप्रसिद्धानत्रयप्रतिबन्धकताप्रसिद्धार्थकनेतिविषमोदृष्टान्तः।
नः वाक्यार्थस्यानस्यादेरवस्तुनःस्वाभाविकरूपेणप्रसिद्धस्यानधिगतार्थप्रमाणस्यनवेदवाक्यस्याप्रामाण्य
मनुकूलेवनप्रतिकूला आहतनरूपस्याप्रागेवप्रसिद्धौलक्षणवाक्यवैफल्यापत्तिरितिनकश्चिद्दोषः जगदुपादा
ननारासितिमित्तेरनुरनोपादानत्वाद्रन्तनेवायूस्मणः आसेनहारणाप्रमन्यमितितिकिंवत्ताविशिष्टानन्ताबाध्यतयाः
प्रदर्शनाय यविरणामविवर्तयोरत्रमुमादिजडद्दर्शनात्रहेतुरत्वप्रमत्तेक्रिवारणायपद्मानामिति अतिरोनेभा

स्वा॰सि॰
३६

निगमय्य सम्मतासाधनेतर्हि हि कृतं परंपरान्वेषणेन जगदधिष्ठानत्वेनैव साक्षात्साधनसंभवादित्यभिप्रेत्याह नमस्त्र
वेति नमःपदे गगनं नीवहमसंनिहितत्वेनावच्छेदकत्वरूपं नादितिजगदितिवैलक्षण्यविशेषणं यस्यानभसस्त्वाध्यासि
कत्वेनाध्यासाधारत्वाज्ञानरूपेणत्वात्मायासम्पन्नेपवंभकार्यमायानीलिमाधिष्ठानत्वाद्ब्रह्मणो जगदिहलक्षणसमत्वेनसमर्थः
किंच रज्जुसर्पभ्रमस्थलेनारोपितायादिकं भिन्नानाकालनासनुवर्तमानस्यानाद्यावप्राबल्येनत्वस्मूलस्य
आवर्तमानरज्ज्वाद्युपहितस्यैवव्याहृतसर्वथवसतपुसर्वेनानुवर्तमानतारोपितस्यपरमार्थसत्त्वनास्तसाध्येनाशय
नाह अध्याहृतेमित्ति अनेनरज्ज्वादिविवर्तव्याहृतेर्जगदुपस्यमिथ्यात्वमपिदर्शितमेव ननुदृष्टान्तासिद्धिरपवदेवं
नीलशिलाध्यासेव्याहृतमायारणसम्भवमनुवर्तमानशिलायांमिथ्यात्वमितिचेवपक्षेसमसोपिदृष्टेऽसीति व्यभिचा
रइतिचेत् न तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांरागोरेवाधिष्ठानत्वान्नसिंश्च पूर्वोत्तरकालानुवृत्तेशिलायापव्यावर्तमानत्वा
त् मायावपि वाधोत्तरकालेशिलानुवृत्तमहिं नातिमिथ्यात्वव्यापकव्याहृतत्वव्यतिरेकस्यत्रैकालिकानुवृत्तत्वस्य
च सत्त्वसाधकत्वादिति ननुरज्ज्वाद्यारोपाधिष्ठानस्य शुक्त्यादेः सिद्धत्वे मिथ्यात्वादधिष्ठानत्वव्याहृतत्वं चस
त्वव्यभिचारेव व्यावहारिकसाधारणसत्त्वताव्याप्यावोक्तौन ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्त्वतासिद्धिर्यदि चाधिष्ठा
नोत्तरत्वेक्षुन्यत्वे सत्याधिष्ठानत्वेनाद्धयाव्याहृतत्वे वानद्धाप्यमुच्यते तर्हि कृतं विशेषणेनावच्छेत्रस्यैवव्याप्य
त्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह अनृतेति तेतिसधेयतानतच्छून्यतादिरर्थः नेदमत्रनेदंमिदमिमाधारकोसिद्धि
निषेधादुक्तेनादिर्मिथ्योमध्यवसीयते ननुनिरधिष्ठानभ्रमपक्षेनत्वाध्यावसाहेशकां धर्मनुहोऽवि निषेधायोगा
न्नदधिष्ठानस्यानृतत्वाव्याहृतत्वस्य चाप्रसिद्धिरितिभावः अथवाऽनृतेतित्रिषष्ठेनेपदविशेषणेनयावच्चनयोव्या
वहारिकसाधारणसत्त्वनमात्रव्याप्यत्वंपिअन्तरितविशिष्टपदधर्मतावलात्पारमार्थिकसत्त्वसिद्धिरिति
भावः ननुसत्वब्रह्मणोध्याधारत्वंबाधसंभावनाशंक्याह अखिलदर्शितयेति सर्वार्थप्रकाशकाचिद्रूपस्यसमर्थः

36

३६

द्वयार्थमेव मन्मादिविशेषलोपादानमिति मन्वेकरसंब्रह्मेति मुक्तं तेषां मन्मादेरनेकरसत्वांच विशेषणैः प्रतिपाद
यति यदिच लक्षणमात्रं शेषलक्षणानामेकरसवस्तुमात्रार्थकत्वात् येन हि हि तौ यादिपदवैयर्थ्यमिन्मादि शोकास
स्तुनावसरः प्रागेव यदि हि न मन्वादिन्याह वारणी येति वारणीयाः आवर्तनीयाः याः प्रपंचे प्रसिद्धाश्च सन्न ज्ञाद्यपवि
कुरेद्देश्यतोपेन मन्मादिलक्षणः विधाः प्रकारास्ताभिर्निर्मित भूताभिर्वावर्त्यं वस्तुनि प्रकल्पितात् उपचरितायमेव
स्वभावलक्ष्यपदे प्रामाण्यकाशे सन्मज्ञानादिपदेर्वाक्यैरेकरसस्य हानिः चतिर्नां मेव हि यस्मात् न यात उक्त प्रका
रेणैव साधुत्वापि यतिकं यथास्मान्न याह्वं यश्चित्सो प्येकरस्य लोकिशोकेयवादिपद्यं भिहितत्वात्माण्येत्यर्थः ३२
नरस्य लक्षणवत्लक्ष्यं यसि सत्रूपलक्षणेष्ववतो नैरपेक्ष्यसापेक्षानिषेधनेनान्यापेनत्वोचितौ पुः सन्मन्मादिश्रयंके
णाभिः श्लोकैः श्रोतलौकिकहेतुभिः समर्थयिष्यन्नाथ मेसन्मन्नन यामसमर्थ यति सन्मनमिति सन्मनेन तस्य सो
स्मान्न समस्तवृजगगन्नीत्लिसाधारभावादन्याचने रसन्न गविलक्षणितनुपामसर्वबाधावधित्वात् निःसंगत्वाद्विरोधा
त्सकलगतत्वान्नन्नः स्वादिभावादन्यत्र हानिषेधात् स्वरवचनमात्रैः सानुभूत्या चसिद्धं न स्वप्रकाशं सन्मन
मेनस्योहेतुस्यः सिद्धमिति संबंधः नानेवाह सोऽस्यादिनादिना सत्स्वेपतुकरणेरपितुलं ह्यं नस्य भावः सोऽस्य
निरूपयपरोहि सत्यपदरसौ स्वगादिपदवत्तु नैयकालसम्बलेवतेसाचाकाणारि स्यूलदृष्टिपद्म न सामान्तिकमदे
वसि न यर्यालोचमानात्रज्ञाण्ये वविध्याग्यति स्थूलसत्समभूते स्योऽपि सत्सनमात्स्यकाद्रेय नेनबासना गुण
दिसंवलिततेन च स्थूलसामान्याद्रयधिष्ठानस्याचिदेकरसस्य परमसत्त्वात् प्रामहत्वात्मकोऽनस्य बाधोऽस्ति
निकाललस्सत्तनकालद्वले स्याधिष्ठानावधिकः प्रसिद्धः नेदं रजतं नेन भोननीलेत्यपागादये रथ्यिवास्मादिप
व्या नैवहिस्यानिरपेक्षेन सोऽस्य श्रुंगेनायो स्थलमन्विछेत्यादिना क्रमेणान्विष्टे मूलभूते सति स्वप्रत्योगिमेति प
रमसत्स्वमना प्रदर्शयंतस्तस्य सत्यात्मेतिनाह शास्त्रेवपरमार्थसत्सन्मात्रदर्शयतीतिभावः परिशेषान्यनाधिष्ठानता

सां.सि.

३७

समाहृत्य दृष्टत्वानि: संगतत्वात् विशेषाद्वेत्यर्थः अप्रसिद्धप्रसंजनायोगात् इयं न ह्यबाधप्रसक्तेः समर्थनेनाशयेनाह यदि

लगततयेति अभावप्रत्ययोऽहि बाधः न च सर्वंगतस्या भावप्रत्ययः येनास्य बाधः स्यादित्यर्थः बाध्यबाधकत्वमान्

एवं प्रत्यगात्मनात्यपि न बाधप्रसक्तिः स्वात्मनः केनाप्युपसर्गेन समन्वयाभावान्नतो प्रत्यस्य सम्यग्नासिद्धिरित्याशयेनाह

आत्मत्वतत्त्वमिति बाध्यपरिणोधितत्वं हि रूपं बाध्यस्यात्मनि न च तस्मिन्नस्य संभवोऽन्यवत्के बाधस्य व्यापारः संभवति नवासाम

निबाधस्यैव तत्त्वाबाधापत्तेः स्वात्मनिकिंचिदपि बाधोऽनाम्नापि प्रमानुपात्मनि निरूपमात्मकबाधासिद्धेरिति भावः ए

वं बुद्धेः साक्षीत्यनेन स्वात्मेऽसर्वस्य साक्षीत्यादिरूपान्तितमप्युक्तम् एवं सर्वसाक्षित्वमात्मनस्तेन च बाधकालस्य तत्त्वदृ

ष्ट्याभावित्वं चाप्यति साक्षिता संभवः न च निःसाक्षिकं किंचित्सिद्ध्यतीति तस्य सर्वमेवेत्यभिप्रेत्याह साक्षिभावा

दिति ननु जीवात्मवत्त्वबाधाद्विसाक्षित्वेः नेत्याह अन्येति नात्मैताक्तियोपाधितत्कृतेरस्यादि नाऽचेतन

धावेन स्थितिरेधानन्तस्य सीमादिनान्तेवात्मनापि परमार्थतोऽनवच्छिन्नबोधनात्माहि बाधजगत्साध्यात्मनेवी

धस्याहिचेतनत्वात् परिशेषेन स्यैव प्रज्ञानात्मतस्याबाधसंभावनायामिति समस्तैकरूपमित्यर्थः नकेवलं

लिंगेरेवास्य सम्यक्तासिद्धिरपितागमानुभवाभ्यामपीत्याह श्रुतेरवचनत्यतैः सानुभूत्या चेति तदेतत्सम्यक्तमस

त्तसम्यक्त्वमात्मेऽसिः श्रुतैः श्रुतिवचनत्यत्वे विद्वदनुभवेश्चेत्यर्थः अथवा स्वानुभवमात्मायोगे पालोग्गतं प्रसिद्धेनाह

सिद्धात्मप्रतिभासेन च प्रज्ञानः समन्वेतिश्रुतिरिमर्थी प्रतीचए तब्रह्मनात्मनाम तेप्रतीचोऽस्यतत्प्रसंगात् न

प्याचष्ट इतिः यस्मै वेत्सम्भवतिप्रसङ्कृत्वोऽति वेदचेरिति कोहिवान्यात्मकः प्राणाधीशस्याकाशप्रतरोत्तस्मा

दितिचेत्यर्थः २ए एवं ब्रह्मणोऽपि रूपत्वमपि हेतुरीकुर्वन्नाह आत्मनातीति यात्मनादीहितत्वादखिलवस्ति

तत्वमात्मत्वेयोनि तत्त्वादात्मसाभिधायोरूपस्यात्मा सिनरूपनन्तत्वमेतिमात्रपदोक्तेः साक्षादेवायरोक्षार

रक्तेत्वस्कृत्वाध्यक्तसाक्षित्वादात्मत्वं तज्जातिः स्फुटाः श्रुतेरवचनयानेश्चापि सत्त्विसमावं एकारत्याहेत

ई.

३७

37

अयंभावः ब्रह्मणोध्याधारकत्वबाधस्याप्यसिद्धत्वेनरस्यमानोनरेणासिध्येत् नचब्रह्मण्यतिरिक्तोइष्टमितिवान्योन्यो
सिद्धेष्टमाहिनाचेतनधातोनरस्यश्रुतिवेधात् नन्नममाणज्ञानस्यहृस्यवच्छिन्नब्रह्मचेतनस्यैवसर्वोपप्रकाशमानो
नेनत्रह्यतिविक्रमसलयोः साधकस्याभावाच्चब्रह्मणएववनेतुमम साधकत्वेनोक्तौचबाधकालावध्याप्तिनो बाधात्
पपत्तेर्बाधोक्तिः व्याख्यानात्समभगवः कश्चिन्मुनिश्छित्रइतिसेमहिम्निपदिवानमहिम्नीतिअन्योन्यस्मिन्निति
रुतिनरसाधारणेविधाद्यपूर्वहेतुसिद्धिः मंकानिवर्तकस्याप्यसत्वानेत्रेणाधिसत्यस्यानुपपन्नाद्वैतेनयत्नेविनापि
मानेनमसतिनपैवब्रह्मणोध्याधारकत्वेनघनवस्याचस्यादितितस्यैवसर्वबाधावधेर्यपरपराविश्रान्तिप्रमाणतो
चितेतिसर्वबाधावधित्वमपितस्यैवयुक्तेनेनापिसम्यक्तासिद्धत्वमभिप्रेत्याह सर्वबाधावधित्वमिति ननुमुक्तिरज्ज
वादिबाधस्यमुक्तत्वात्वधिकत्वात्रणवत्सरेर्वाधायसिद्धत्वकपं ब्रह्मणः सर्वबाधावधित्वमितिचेन्न मुक्ताद्य
वच्छिन्नचिन्निष्ठाज्ञानस्यैवरज्ज्वाद्याकारपरिणामितयानाद्यस्याच्चितिनएवप्रातिभासिककार्यबाधावधित्वात्
ब्रह्मचैवरसर्वं सर्वंखल्विदं ब्रह्म नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्योर्हि ब्रह्मणएवसर्वबाधावधित्वेतात्पर्यमितिभावः
तत्कार्ययोरेकत्वबाधाद्वितिप्रागुपपादनाच्चमूलाविद्यावाधएवयेनच्चत्वस्याप्यबाधइत्यभ्युपगमात् परि
नयामाहमेरश्मिंतत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुत्यहस्यावलेचेनशुक्त्यादेरपिरजतादिबाधावधित्वमुच्यतेन
हासवैषांबाधानांयदवधित्वात्परंपराविश्रान्तिप्रमाणतन्नादिमध्यतोबोधः इत्यचनच्चत्वरबाधाप्रसिद्धावपिनद
तिः अयमबाध्यत्वसर्वमपरंबाध्यस्यैवविमोक्षणस्यवधित्वेनपरंपराविश्रान्तिस्थानत्वमेवेत्यदोषः नच्चत्वदादे
श्रुतिरन्वयनाशानभ्युपगमात्कारणेतिरोहितस्यैवबाधप्राक्कालेसत्वाद्ब्रह्मज्ञानेनबाधोपपत्तिरित्यदोषः
बाधात्मिकाहतिः स्वसंबद्धस्यविरोधिनेबाधेन नचात्ममात्रस्यसर्वेणानरस्यब्रह्मणएकत्वसंबंधस्तद्विरोधोवास्तो।
स्यनोपिसत्यत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह निःसंगत्वाविरोधादिति निःसंगत्वमसंगत्वाद्विरोधादितिकर्मधारयः

सा॰ सि॰

३८

तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेस्तत्सर्वावभासकत्वं भौतिके तेजस्यप्रसिद्धं तस्य
चिन्मूर्त्तिकाशात्मकत्वे पर्यवसन्नमित्यभिप्रेत्याह शशीति शशी चंद्रस्तपनः सूर्यः तावेव प्रधानं येषां ग्रहाग्निविद्युत्तार
कादीनां तेजसां तानि तेजांसि यस्य विषयीभूतानि यस्य विधिभारूपतोक्तेरित्यर्थः किंच यस्मात्कारणदेहाद्वा तद्देहान्तरनिर
पेक्षप्रमाणेन ज्ञानस्वरूपत्वेन स्वच्छत्वेन तस्य स्वविषयमापरोक्ष्यं स्वेन स्वमापेक्षत्वेनाज्ञानादीनां तद्विपरीतस्यापि स्वरूपता
वगतिरित्याह साक्षादेवेति एवं कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च एको देवः साधक
मेकारयन्तिति यमधोतितो यत्र इति सर्वं कर्म तत्प्रेरकत्वफलप्रदातृत्वमस्याहितानि तत्स्वरूपेणैतानापि प्रत्येकं विर
पताम्यापर्यवसितानीमाशयेनाह अस्तकृतेत्यादि असत्कृतेनसत्कृतेन भिन्ने देहयात्रानुकूलमविहितानि निषिद्धं दुष्ट
तेच पुण्यं तत्पोराध्यत्वेसाधनस्वरूपाश्रयपरिपाकफलादिष्वविज्ञानसाक्षात्स्वमाहितं विशेषानुपादाना सर्वसं
दाकृत्स्नत्वेन सोपादानत्वं प्रतिपादनादित्यर्थः अविकलवैषम्यनादिभिः सार्वज्ञ्यादेपदार्थाचिद्रूपत्वेन साधितं यः
सर्वज्ञः सर्वविद्यः कालकालो गुणी सर्वविद्यस्मादित्याहात्मश्रुतिभिरर्थचिद्रूपतासद्भावसाक्षात्वमभिप्रेत्याह
सर्वज्ञत्वादिषामाहितेति एवं परमेवमाननात्वाचिद्रूपत्वे साधितेऽपि स्वरूपमतीतानत्वकत्वं प्रमाणादिश्रवणादिवृह
नविवेकोपाण्डुमवाधइति केशोक्तिरप्यस्तीत्याह स्फुटवचनशतैरिति यतः मानैः समन्तात्मनानेत्वस्तानित्यविज्ञा
नमानेदं ब्रह्म विमात्रोऽहं सदाशिवः चिदेकरसो ह्ययमात्मा प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवचनैः आहवतन्मात्रं चिति
तन्मात्रेणानन्दात्मकत्वादिसोऽहमस्मीत्यादिस्पष्टवचनैः चैतन्यमात्मनो रूपमत्रसप्तस्वरूपः तेषामादिस्तथा
ज्ञाने प्रकाशयति तमसा राशिमित्यादिवचनैश्च स्फुटनैरेश्वकाशादिहृदनुमेवश्च सद्ब्रह्मचित्साभावसिद्धमित्यर्थः ।
अपि साध्यहेतुसमुच्चये २२ एवमानंदरूपतामपि प्रमाणेनोद्दिश्याह सौख्येति सौख्येकपावधिनात्वि
लसर्वखकर्म भोगनिधिरवघ्नतिभ्योऽश्रुत्याप्यनवादात्रिरवधिपरमानंदस्वरूपात्मकत्वात् सर्वेषु प्रत्युत्वाहानि

उ॰

३८

भिः सनत्स्वरूपेणानभिव्यक्तं ब्रह्माचिन्त्यभावं चैतन्यैकरसरूपमिति संबंधः तत्रादौ सर्ववादिनां लौकिकानां चेतनत्व
मेतेन प्रसिद्धमात्मत्वमेव विमर्शनात्मकत्वसाधनत्वमभिमतं यत्तेनाह आत्मत्वादिति श्रुतिषु च सर्वजनप्रसिद्धात्मा
शब्दप्रयोगानुरूपात्मत्वनियमाच्चेति भावः सूक्ष्मात्मा चेदियात्मा चेत्यादिवदात्मशब्दस्य श्रुतिषु गौणत्वमेवं दर्शयति
भियोपांशौ नेत्यमनुमाह हितत्वादिति तदेव ह्यनन्तवक्तृत्वांश्च प्रजायेयेत्यादौ श्रुतं तस्य हितत्वं तस्य चेतनस्य निर्वाहकत्वान्नर
स्यापाकत्वे प्रमाणप्रयोजनयोरभावाच्चिन्मात्रस्य च पूर्णत्वस्य पापसिद्धेरिति भावः तथा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषास्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतेः सर्वजगन्नि
यन्तृत्वमपि निरूपयंश्चिद्रूपत्वे पर्यवसायितमभिप्रेत्याह अखिलवशित्वेनेति अखिलं जगद्वशयितुं स्वापन्नं वि
दधीत समस्तात्मनः खिलवशित्वं तद्भावेनावश्यं ल्लिङ्गं शक्तिमांश्चेतनो हि राजादिरन्यान्वशयतीति न तु स्वतः शक्तोऽस्या
प्रियोदत्तस्य स्वनरकोपाकरणादिशक्तिसाचिव्यात्स्वातन्त्र्यमेव नियन्तृत्वे दृष्टं तच्च चेतनस्य शक्तस्यापि बद्धस्य प्रकाशा
विवेचनेन तत्पातिमायाशक्तिभिरपि जगन्नियमनसंभवात्स्वलादिवाक्यैः प्रतिषिद्धत्वाच्चाहित्यमेकस्यात्तरस्य भो
नेनियन्तृत्वं चिदेकरसत्वे पर्यवसितमिति भावः एवं सर्वाधिष्ठानेन केवलात्मवेदनकृत्स्नस्य वेदस्य पुरुषार्थानिष्ठास्यवदः
तायासेनाधिभानुरूपित्वमपि तस्य सार्वज्ञ्यसर्वत्वेन सर्वाधिप्रकाशत्वमपि चिद्रूपत्वे पर्यवसितमिति मायापेनाह शास्त्र
योनित्ववादादिति श्रुतशास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे दृष्टं शास्त्रयोनित्वं हि नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमित्यादि वेदैकवेद्यत्ववादादि
सर्वः तथा चाम्नायतः पाने नैयायिकैर्यत्र सरवदनुमानादिगम्यत्वापत्तेर्वेदैकवेद्यत्वं प्रमाणान्तरागम्यचिदेकरस
त्वे पर्यवसितमिति भावः एवं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिनाश्रुतो कामयमानादीनां तत्त्वसिद्धपूर्णत्वात्समर्थ्यगोच
रत्वाहितसंकल्पत्वलक्षणमभिध्यानोपदेशादपि तत्तानमिति आह कामाभिध्योपदेशादिति पूर्णकामस्य स्वभावनत्वा
द्वानतागलक्षणकामासंभवादभिध्येत्युक्तम् एवं न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः

सा॰ सि॰

मस्तीतिश्रुत्या निरस्तत्रिविधपरिच्छेदरहितो निरतिशयानंदरूपो नोपवर्णितः स्वप्रकाशस्वरूपतां दर्शयन्नसिद्धेरित्याह। निरवधीति।
किंच प्रमाणमात्रैकगम्यस्य प्रमात्राद्यवेद्यत्वेन सर्वानुभवसिद्धः न चाविषयत्वेनानंदस्यैवानात्मत्वमस्त्विति प्रपातादितमुपपाद्यमिष्यते च
ब्रह्मण एव सर्वशरीरेषु प्रत्यगात्मभावेनावस्थितिः श्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धेत्यतोऽप्युक्तार्थसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह सर्वेषामन्तर्वा

२१६

ह्याहेति। यस्मात्तदेव परब्रह्म सर्वप्रत्यगात्मा सर्वान्तरः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा य एको देवः ... तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिः सहस्रश्रुतिषु
दिपरःसहस्रश्रुतिषु वेदान्ते क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थो
पि कौन्तेय न करोति न लिप्यते इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धेरिति कार्यानुमानतः आत्मेति तत्प्रगाढमितिग्राहयन्ति चेत्या
दिश्रुतेश्च परब्रह्मण एवाविद्यावृतस्य नित्यप्राप्तस्यैवाप्राप्तत्वं मुक्तत्वादिप्रपञ्चः तथा तत्र यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षे
त्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यू
ढा इति श्रुतौ हि हिरण्यनिधिसाम्यवादात् तथा प्राप्तो नो चाप्राप्त एवाविर्भवति परमात्मनः संप्रसादो सलयामे
वाप्येतदेवमेवायं पुरुषः स्वप्रकाशात्मा यथावत् तत्र सर्वानेकं चनककामसंकाशमप्येनेकं चनस्वप्रपञ्चपरो निष्
हदाद्यपेक्षो हरेर्विश्वाधिष्ठानमलपरमाह्लादनीत्यग्रहसाम्यवादात् नन्वेवं तथा प्राप्य सर्वात्मा भवति सम्परिपक्वो

३९

नवाहाः किं च न वेद्यतां तत्र तथा प्रकाशमानमकाममकामस्य रूपं शोकान्तरमिति श्रुतिप्रवृत्तसाम्यवादा
द्वहस्वयुतो जीवेन सायुज्यं प्राप्य स ब्रह्मणा आनंदरूपतेत्याह निधिनिलयवत् साम्यवादादिति निधिर्निखातो धन

३.

संचयः निलीयतेऽस्मिन्नत्यादिभिरितिनिलयो नीतः स्वयं जीवाया एतेः साम्यप्रतिपादकश्रुतिवाक्यादिरस्मद्यः निधा

३६

दीनां च स्ववेदे न नामाभिमानिकी स्वतोऽस्मिन्नेव लोके प्रसिद्धेः तितत्र करणापर्यालोचनावधारितनाहं कान्तस्य
कान्तस्य साम्यवादादयमिह स्वात्मना सिद्धिरिति भावः किंच स एषु जीवात्मा यथाधारेसमोसन्नुपात्माराद्धः समृद्धोम
वतीत्यादिना सर्वानन्दोत्कर्षकाष्ठात्वेन प्रतिपादितो स एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः इति श्रुत्यालो

यि निलयवद्गुसाम्यवादान्तस्तुमानावेदस्रह्मनोऽन्तेवपिचरमतमानन्तस्यदानंदरूपं एवात्मैवेतिहेतुमिलन्त्रस्वतंत्रह्म
ह्मणानंदरूपमितिसंवंधः नान्यदस्तीति सोऽसीति सोऽस्मिपरंपरामेहि पराधीनात्मवत्ममुक्तस्यपरमावधिर
त्वंयथानामनयेयपरिमाणेन्नक्षंपरमावधिराकाशादिः परमावाद्यन्यापुरुकेलोकिकदृष्टायिमहासत्या
वीभकायोकंसि पि स्वरूपंः सत्त्वमनपेतयाविघ्नमेवपृथिव्याद्यनस्तरेषरावधिस्त्वात्स्याहेरण्यगर्भादिउक्तंपरंवा
गमपवर्णप्रमाणमाचानिवर्तनेनइतिब्रह्मानंदएवप्रतिपाद्यते नचननेनवब्रह्मण्यानंदइतिवक्तानाहतानेरघ
मेकमेवाद्वितीयमनानंदरूपंनस्तुतिपादितमितिमूलमितव्यं उपगमगतानन्त्यात्तु सोध्याय देवस्याकाशस्यानंदेनस्या
दिमादिनामानाधिकरण्यनिर्देशादितियाज्ञवल्क्यायाहेतुः श्रीरइति वरविवक्षितानाथेनस्याचार्येनैवख्यापनात्प
योऽस्य परमस्यानंदइतिश्रुतंतरमस्येव सममेजमस्तइति निभावः नयामात्रानंदलोलोके समानस्वभावनाटक्य
यथाग्नेर्विस्फुलिंगाः विषयसुखानि च सर्वे प्राणपुरुषजीवाद्यानिष्ठीकृत्यउवससहस्रब्रह्ममात्राश्रूयते एत
स्येवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः अपितस्यानंदरूपत्वस्यवस्तानमितमात्रयेनाहनिखिलेति
विषयसुखानानिरवयवब्रह्मसुखमात्रस्वरूपत्वमौपाधिकमितितप्रावयवे नमेव परमगुरूपाधयेन स्थलेन रूपत
स्यानथ्यान्नमिमाह सकलेति ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति नद्यायादेवानोऽपृस्यवध्यानसपवतनदभवत पदार्थेवेषपन
स्मिन्नेहयेनात्मेः निलयनेभपुप्रतिष्ठांविंदते अथसोऽभयंगतो भवतीत्यादिश्रुति ब्रह्मभावएवमु
क्तमाण्यः पुरुषार्थभूतः प्रतिपाद्यतेन च सातिशयपरवृत्तविरक्तानांनिरतिशयसुखानि विक्रः पुरुषार्थो भव
तीत्यनेषाज्ञसिद्धिकन्तःस्वस्त्वर्थेनोहितमस्तिकूलानि कूपस्थविजिहासानंदत्रकूलेषुलोपावकूलेषपि श्रव
णमननतयमसिनममाणीनियोधाद्विपुप्रवृत्तिप्रापपद्यतेन्नमन्वयानन्तुमपानुपपत्तिस्तद्बाधकमानाभावा
त्यच्चस्यादितिभावः एवमेवनान्यदस्तीति नान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुख

सा·सि·
४०

एवमंशांशित्वमपि विशिष्टांशे सिद्धमित्याह उपाधिविभेदमेति उपाधिसृष्टं श्रमिष्याभूतेजसः कार्यमन्तानेनस्वयुक्तं यावि विभिद्
मोदृशिकाहियहिठ्ठि माश्रमगवस्तुनो भेदेनाल्पत्वकादाचित्कत्वादीनामसिद्धेः उपाधिप्रयुक्तधर्माणां वस्तुसंस
र्गित्वादुपाधीनां च मिथ्यात्वात् ज्ञानत्वसिद्धेरित्यर्थः ननु मालमायिकेन जगतास्सम्हृयते ब्रह्मणस्तस्माद्भिमांशका
ह ब्रह्मांशत्वप्रवादादिति यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति ममैवांश
मो जीवलोके जीवभूतः सनातनः अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके इति श्रुतिस्मृ
तिसूत्रेषु जीवस्य सच्चिदद्रूपब्रह्मांशत्वप्रवादात्तद्रेणास्य मुक्तोंशांशभावाद्धटाकाशे महाकाशांशतावदुपाध्यनुवि
धायित्वकोत्तेनस्येकोपूर्ववमानाद्भेदासिद्धेरिति भावः अंशांशिभावोऽप्यग्निविस्फुलिंगयोरिव ब्रह्मस्वरूपलक्षणे
सत्स्वरूपलक्षणसाम्येहष्टोक्तनवोध्यं एवमस्य चिद्रूपत्वादिसिद्धेरमाह नान्विति ननुःशरीरेन्द्रियाणि च यदप
मपरोक्षप्रतीतिजनककरणहकुतस्यास्यर्थः एतदपि वाह्यार्थान्करणगणेनेमत्रमनुमादिनमेव अयमवाद्यस्वरस
वेदासर्वज्ञत्वादस्तज्ञानस्वरूपत्वजीवस्यातीन्द्रियाधीनजन्मार्थत्वानवाकल्पेनिमज्ञानस्वरूपत्वेमाशंक्याह नान्विति
तथा चाज्ञानाहृतत्वाद्याद्यार्थप्रकाशस्य चाहृष्यादिवृत्तिसापेक्षत्वादिन्द्रियाधीनत्वेऽपि देहेन्द्रियान्तःकरणप्रकाशस्य
तदनधीनत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं श्रमानुगुण्याच्च प्रतीचोऽपि स्वप्रकाशत्वमचिद्रूपत्वासिद्धेरिति भावः २९ इत्यमेहेत्वभिः
प्रतीचोऽपि सिद्धं ब्रह्मसमानस्वरूपलक्षणत्वस्थिरीकर्तुं दृष्टान्तहेतुरूपपादेनत्रिभिः श्लोकैः प्रमेकं सच्चिदानन्द
रूपताम्लक्षणेनिरूपतन्नायेनद्रष्टयतिसाक्षात्यैरिति साक्षात्यैर्बाध्यमानैरयमपि सहप्रद्वाध्यमानोनद्दष्टोवाध
दृष्टा स्वयंसत्कथमिवकलयेदात्मबाधे हगात्मा इत्यमेदेयत्रमानेयदपिनचसमाहगदृष्टोगोचरो वा यत्रासोन
विकारलदयमनवधिः श्रमगात्मास्सदात्मा यद्यप्याकारणाज्जागरे बाध्यमानैः स्वप्नदृष्टपदार्थैः सहस्वयंस्व
प्रसाक्षीप्रमगात्माविबाध्यमानोनदृष्टः किंत्वयोहंस्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागमीति प्रत्यभिज्ञानादबाधितस्व

३·
४०

कानइतिलोकोब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकइतिव्युत्पत्त्याब्रह्मज्ञानोत्कर्षयितस्यतथात्वमित्याह सम्प्रुमावर्तेब्रह्मलोकेरितिअ
धिकरणेसमर्यो तथानेतिशेषात्नुपनिषद्वित्युक्तत्वाद्धिकारेण्यानेरोभवतिनाहणाज्जलेनप्रतिप्रतिपाद।
नाद्पितस्यानंदरूपत्वमाह रसनयोनि रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिहितत्स्रुतेः अपिचावाकोसेवान्या
नः प्रामाण्याद्दर्थाकाशस्यानंदेनस्यात् आनंदोब्रह्मयोनिः नित्यंविज्ञानमानंदंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्म आ
नंदोब्रह्मेतिव्यजनात्दिग्माधाः कौक्षेवतस्मात् इति श्रुतिसमानानंदरूपत्वाभिधायिन्यः समस्त्री मन्ते चकारोहेतुसमु
च्चये २८ इतितत्त्वदर्शिव्युत्पादनसंक्षेपः अविद्यावाक्यार्थज्ञानोपयोगितयामाग्नोध्येतत्त्वपदार्थस्वरूपलक्षणपूर्वं
परिच्छेदेचार्कादिमततिरासप्रवृत्तेनदेहेंद्रियादिभ्यः पृथिग्मोक्षस्तमिनेनपरार्थविदर्शयति सच्चिदित्यादिना।
सच्चित्सौख्यैकरसं निगदितमिहयद्ब्रह्मणोलक्षणंतत्समम्कंतेपिजैवमसममविलम्बप्रत्यक्षबाधाययोगात्॥
मुख्यप्रेमास्पदत्वादुपधिविभिद्यावत्मेदाद्यसिद्धेर्ब्रह्मात्मत्ववादानन्तकरणरुजः सम्यकाशक्तेनत्स्या॥ ३९
अस्मिन्नन्तरपदार्थपर्यालोचनपरेऽस्मिन्सच्चेब्रह्मणोयलक्षणंसच्चित्सौख्यैकरसंलक्षणंनिगदितं प्रपंचितंतत्तज्जैवे।
जीवस्वेत्यधिनिष्प्रमक्तेनप्राकदेहादिविज्ञानानेभूनयोनरप्रमस्कारात्मनेनप्रमक्तेपुनतोप्यानरसप्रकाशतान्ना
ननःप्रत्यगात्मनेनअवस्थापितेनतस्यादिरायपिसमेय्यविशिष्ट ननुतत्कल्याहतस्मेति अविलम्बमवस्यात्सप्तष्प
नीत्यविलम्बक तथाविधस्यतस्यबाधस्यत्वादिप्रदाडोववविकारात्परचायोगात् बाधादेनहिंदिषयस्यचावस्था
नर्गततेनतत्त्वधीनतिमिहहिकेनेतेनमोदवक्तिप्रमाणेनवततस्यसमसत्त्वाभावप्रसिद्धेरितिभावः एवमस्यानंदरूपतापि
प्रसिद्धमाह मुख्यप्रेमास्पदत्वादिति अपारार्थ्येहमुख्यत्वं विषयादिविज्ञानानेनतनादर्थ्यनेवप्रेमेतिप्रमाणः
सदनघनात्मजप्रियादेरिमतत्प्रपंचितमेव श्रुतिरपितवात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामा
यसर्वंप्रियंभवतीतिप्रतीचप्तलाद्यप्रेमास्पदत्वंसर्वानुभवसिद्धमनुभवतेनासत्वस्वभावतोदर्शयतीतिभावः

सा॰ सि॰

४२

42

न नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिन् अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति ३- एवमवस्थात्रयेऽस्या
हितं प्रपंचयेष्विह रूपनाशप्रसङ्ग इत्यत्र यदिति यद्वाल्याद्यवस्थासु अहमहमिति भात्येकरूपो विभिन्नास्वध्यहे
जाग्रत्स्वप्नादिष्वनिजमहंसाक्षित्वरूपेणानुवर्तते यत्राहंकारस्यापि प्रतिसुषुप्तिन विनापुनरेवप्तो भासो दिसाक्षी इत्युक्तेरलो
येषु निरपितरत्वसौ प्रत्यगात्माहंगात्मा अत्राप्यन्ते हेतुभिः प्रत्यगात्माहंगात्मात्र यदोहं ज्ञानस्वरूप इति सर्वेषां प
प्रसिद्धिमिति ज्ञानस्य धर्मपालितो शुवाल्ययौवनादिस्वरूपस्योहं बाल्यमित्राः स्वत्व भवे सएवाहं यौवनेऽस्मि इत्यायु
नुभूयमानोऽहं न द्वितीयो ननु अभवामीत्यनुभवनीयविषये देशकालावस्थाबैचित्र्ये प्रत्यभिज्ञानेनाहमहमि
मेकरूपएवानुवर्तमानो विभाति प्रत्यभिज्ञानतो स्फुरतीति नास्त्यत्र पररूपता ननु करणादिसंवलितसेवबाल्याद्य
नुभवितृत्वात्करणाद्यधीनैव तथा प्रत्यभिज्ञान बास्तवविरूपता प्रसुते माशंक्याह अध्यस्तमिति मध्यस्यान्त्रस
उपरतकरणग्रामोपि स्वनिजमहंसाक्षित्वं ज्योतिषा स्वप्नेजाग्रत्स्वप्नानिवजाग्रदवस्थानुभूतगजादिसहस्रान्वास
नामयपदार्थानध्यस्येद्द्रष्टा स्वप्नमेवदेवेति जानातिन तथाचनतत्र करणानामुपरतत्वादहमनुभवामीत्यपरोक्षप्रत्य
यस्य चाविशिष्टत्वात्करणाधीनात्तथा प्रत्यभिज्ञानापि करणानामपरोक्षप्रयोजकत्वात् तदेव व्यभिचारादित्या
त्मैवापरोक्षचिद्रूपत्वात्स्वेवप्रपमस्तुपेयस्तिभावः ननु स्वप्नेऽप्यहंकारसंवलितत्वादहंकारस्यैव बाल्यसुषुप्ति
प्रत्यभिज्ञातृत्वमस्त्वित्याशंक्याह यदेति यद्यस्मादहंकारस्यापि लयेऽपि सुषुप्तिसुषुप्तावधिनष्टाविनस्वरूपचैतन्यया
स्य सत्तयाविधाभेदसाक्षिवैः सुषुप्तेसम्यक्सुखमस्वाप्सं उत्थितोऽप्यादिपदाद्ज्ञानस्य च साक्षी साक्षात्तद्रष्टा भवतीति शेषः न
यो च स्वरूपमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति प्रत्यभिज्ञायाः सुषुप्तिकालाहेतेरहंकारस्याभिनप्रयोजकत्वेनावस्था
त्रयसाक्ष्यात्मैव तथा स्तु प्रेयरूतिभावः ननु सुषुप्तौ ज्ञानमेव नास्ति ज्ञानसामान्याहेतोरस्य मनो योगस्य तदानीमसत्त्वा
म्युपगमात्सुषुप्तौ तत्त्वमनोयोगस्य प्रतिबन्धकत्वादात्मनो स्वप्नेमनसा ज्ञानसद्भावेन तु नास्ति प्रमाणमिति प्रलये तेनतिरस्स

ॐ

४२

वहहरस्पर्शः तथा च बाधप्रतिरोधित्वेन बाध्यसंस्कृतिरिति तत्स्पर्शत्वेनेति भावः बाधकाभावाप्रामाण्यवाद्बाध्यत्वमसूक्ष्माया
हकाभावादपि तदाह बाधकहेत्विति ॥ यद्यस्माद्गृहगात्माद्यस्मात् हस्तरूपः प्रत्यगात्मा स्वप्रमन्येषां बाधकस्य स्वरूपान्तरहात्मसत्ताप्रत्यगात्मनः स्वा
स्यबाधकप्रसिद्धकल्पेतुतानीयान् बाधकाले स्वसत्तो ग्राहकत्वासंभवादिमर्थः इगतरमेवतद्ग्राहकमत्तिमार्गका
ह इत्यभेदइति विषयकरणभेदाधीनप्रवत्नो केहत्यभेदप्रतिभासो नसतः स च दर्पणाधीनमुखभेदप्रतिभास
वत्र हत्यभेदसिद्धित्वमः न च हस्तामस्ट ज्ञानानन्देदः स्वयह नच स्वप्रकाशस्य हस्तमानत्वाप्यनामान फलानाधार
वान्नवेवानवस्थापानादिति भावः स्वप्रकाशत्वे भेदइति यद्यस्माद्यगो भेदेनानात्वेऽन्तहेदेवाभानेप्रमाणानास्ति वह
रायुयोगपत्वात् न च प्रकरणभेदान्तस्य भवः नान्योन्यात्सिद्धेत्यादिनाहगतिविक्रम्य हे पुरुषप्रतिषेधाद्विषहि इहाश्रया
तेत्यादिना विज्ञानात्मन एव पुरुषत्वोक्तेः न च पुरुषप्रतिभासस्य व्यवहारस्यानुपपत्त्याहरणाः पुरुषस्य बाभेदसिद्धिः ना
दैकोपि चन्द्रादिहारभेदेन रूपरसादिप्रतिभासव्यवस्थावदेतः करणभेदादेव व्यवस्थोपपत्तेः एवं दग्धहेतुहेदे
पिमानाभावः प्रतियोगप्रत्यक्षाविमानेनोहेरासिद्धेरिति भावः इत्येतत्राभ्युपगमेऽपि न दुर्वेदत्वाप्यसिद्धिरस्यापि प्रति
योगिग्रहणासामर्थ्यान्नबाधासाधकत्वादित्यभिप्रेत्याह यदपीति नत्वहेतुगर्भेविशिनष्टिसमेति यद्यस्मादेकादग
परस्यादृश्योगोचरोविषयोन भवति यदीयह्यवस्थत्वेन परस्य स्वप्रकाशस्य तत्वायोगादिति भावः ननु प्रती
तोः बाधानुक्तेदोनसिद्धान्तबाल्यजागराद्विकारस्यस्वात्मवद्यादित्वमसिद्धिरित्वेन तत्रेत्यनिरूपणकाप्रति
षेधति यद्यपि स्वप्रोक्तमनकु यद्यस्मान्निर्विकारः बाल्यजागराद्येयोबाधकत्वेन तत्सिद्धानेन चानाधर्मस्वाभावात्
स्वप्नायोनाहिप्रीयत्नेस्वसंगोनाहि स्वप्नतेः सितोत तत्रापत्नेनहिस्थतीति श्रुतेः विकारो यदमुच्यत उत्तिस्पर्शने स्प्रति
भावः तत्रस्मादनवाप्यस्थसिद्धिः त्र्यपंचानुभवसिद्धः प्रत्यगात्मा स्वात्माप्रमाणसमस्त रूपस्पर्शः तथा
चश्रुतिः प्रत्यगेवमगोचरेत्रनवस्थितत्वस्थितेनेवलीनप्रमानेवनचैवापेनवपुस्तकः नजानाति नविवाद्विषयस्थि

स्वा॰सि॰

४२

घटदर्शनाञ्जनघात्तमित्याह यद्येति यद्यस्माञ्चाहं सर्वदेवस्यांमा कदाचिदपि मा भूवमिति सर्वो यस्येच्छयति सुखेन।
मायेहि नयाश्रीतिलक्षणा येष्टुं यश्च लोके प्रसिद्धश्रुतितोऽप्यस्य सुखरूपत्वमित्यर्थः चकारादेदाशीन्यावस्था यामा
मानेदानुभवस्य सर्वसिद्धस्य मेयहः यथाहुः नकापि विनाशेन्त्यय स्वात्मा मेरुरितिवुवन श्रोदासीन्येनिजानंदभा
नेवक्तुर्विलोजनइति दुःख्यप्रतीचः सुखात्मत्वे निवृत्त इति निभावः ३२ एवं पूर्वपरिच्छेदे निर्णीतमपि प्रतीचः सात्त्वि
दानंदरूपत्वं नमदर्थेन सहलक्षणाकात्मवस्थापनापद्धनः पूर्यचिते मुमुक्षव सोपनमस्त्रवस्थानश्च पस्य रहृदस्य
साहिमाहत्याव घ्नवधिमत दुःखविप्रेमास्पदत्वलक्षणनापनीयापदर्शितचन्नविधान्वयव्यतिरेकेभिप्यानिर्ण
यासिद्धमेवतितत्वे यदर्थयोः शोधितयोरवैकरस्येनान्वयेयोग्यताव धारणेऽसंभावनारूपप्रतिवंधकापग
मान्महावाक्यानामवेदोर्थः सम्प्रवोध इत्याह श्रुत्यमिति श्रुत्यं मीमांस्यमानेषु तिग्रहवचनैर्विभिर्यानं भूमा
शाश्वतीवैशानतेनिपुणमधिगतेवस्तनोलक्षणैको निष्फलहेनिजार्थैसमधिगममित्यंतेनमस्यादिवाक्यान्या
धेनावेलक्षण्यैरधिगतहृदयान्मजसेवह्मने श्रुत्यंदृशीनप्रकारेणमृतिग्रहवचनैः श्रुतिवाक्यैर्गुरूणंवाक्या
वृचनैर्वादरायणप्रणीतचाधिपदे मधोपदर्शितयुक्तिरसुभ्रन्याकानुभवेनचकारादित्त इतनो ध्यसेवाद्परिशीलना
दिनाचप्रापस्थित्रिरेतरमीमांस्यमानेविचार्यमाणेषु तिग्रहवचनैः सत्स्विस्यतः सत्त्विमनुवर्तमानेमान्यधेमादिनामा
नेर्जिज्ञासायांसनिकर्मणि भ्यानचजीवेष्मयोः प्रत्यग्जगत्कारणयोस्तत्त्वेनवास्तवस्वरूपेविषयेभवस्तुतः परमा
र्थतोलक्षणैकोस्वरूपलक्षणाभेदेनिपुणानिवृत्तयथास्थानयाधिगते निश्चितेसति ग्रायतावलक्षण्येरुपक्र
मोपसंहारायपरिशीलनादिभिरधिगतहृदयानिनिश्चितनतात्पर्यकाणितत्त्वमस्यादि महावाक्यानिग्रंजसाशीघ्र
मेवपरस्मतात्मविषयीभूतंनिजार्थं स्वप्रतिपाद्यमखंडार्थसमधिगमयितुं सम्यग्बोधयितुं सकार्थाविद्योच्छेद
हममात्मतनापरोक्षज्ञानजनयितुमित्यर्थः तमतेसमर्थानिभवेमेव यद्दूनरासणंसाधनानांप्रतिवंधकाया

42

आह दुःखेति सर्वव्यवहारदृष्टान्तःस्वरूपभूतदेहे· स्वलोपेऽस्य विनाशो यद्देहेन न पश्यति यस्य तत्त्वेन तत्प्रपञ्चेन न हि ३१
दृष्टे देहे वैयर्थ्ये लोपाविद्यातैः विनाशितादितत्वादिस्थ।तिरस्त्येव मानेतान स्वल्प्याते एव न तु प्रस्तुतनास्तिमानेसुषुप्तेवेवा॥
प्रसिद्ध्यापत्तेरितिभावः ग्रन्थिरूपः स्वमोक्षम सम्पद्यम सहम स्वात्म त्रिमात्रानुसंधानमपि न तत्प्रमाणाभिनिसमुच्च
मार्थः ननु स्वात्मस्वभावान्तःनन्त्य रूपत्व निरूढमितिभावः ३२ नष्टेवपरमप्रमास्यस्वम पिप्रपंचमन्यतो च ग्रानेद
रूपत्वात्मपि विशिरोकरोति यद्वत्ति यत्रान्यान्तरूवत्तांशि यमितिनवतङ्गात्मतोतिजीवीति मात्रे नैकांसमुमाने
गदितिचयदानदर्शविन्मयेन रूक्षायतस्तान्तकूलेविजगतिविदितासप्रतीयेतिहासापञ्चस्या सर्वदेतिरुद्धपः
तिनदर्शोऽस्मगात्मासुबोधा यद्यस्मात्कृतेस्वदेन सेपःपुत्रात्मेयो विनाशेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादेनरतरं मदयमात्म
न्यात्मनःपरमश्रेमास्पदत्वमज्ञानतिरोककरणमश्रुतिःस्योऽन्यस्मात्मनःप्रियपञ्चबाणरूपात्प्रियंयोऽन्यमतीनिवा
दस्यो येऽस्मात्मान्यात्प्रियमांलितथाविद्यमितिश्रुवाणांपुरुषंप्रतितवनात्प्रियमानात्मवसोऽन्यमितेन्यतीतिश्रुति
रूपाद्येकप्रियवृतोदेहनिष्ठीतिव्यक्तेवदति चकारादात्मानमेवप्रियमुपासीतयात्मानमेवकाममापसर्वप्रिये
भवतीत्यादिश्रुतेरस्यनश्चेव सर्वोत्तम वस्तु च समग्रहः सगुणोऽप्रतीचोनित्यात्मायानेदस्वरूपत्वेन प्रसिद्धत्वमर्थ
स्वरूपेणोक्त्वाभिसन्नेरप्येवल्त्वन सन्त्वभावेनाह प्रातीतेति यद्यस्मात्तत्स्वप्रभोऽस्मान्नेदर्शविन्मयेन परमानंद
त्मकत्वानयवृत्तेरणप्राज्ञेनस्मदेरणसहतस्मिन्नुपाधयस्ययेन संपत्तस्यप्रतीचपेक्षा न्मनस्तनाभेदं चकारात्तदानीमा
पाधिकसर्वज्ञःतिनिहितेच निगदनित्यक्रेवरतेश्रुतिसनामोऽस्यतदासपञ्चात्मवतिस्सम्पीतोभवतीति तीर्णं
हितदा सर्वांल्लोकान् रयस्यभवतीति च न यायद्यस्माद्विजगतिनान्यपात्मा छेदं तैलोकास्यस्प्राणिविष्णिस्त्मर्थः
स्वानुकूलेस्वोपकारकेवस्तुनिरुह्यानुरागःस्वप्रतीचेःस्वप्रतिकूलेचजिहासाद्वेषस्य विदितासर्वाच भवप्रसिद्धा।
ततोऽन्यस्यतथात्वं स्वोपकारकेहितवाच्छास्तववविरोधिनिचलोकेजिहासाप्रसिद्धेत्तेऽत्र नन्मायोपेक्षादर्शनादपीदे

ला॰ सि

५२

43

न्वयइति वृत्यन्तैः अतः सामानाधिकरण्येनैव वृत्त्यटने वाच्याभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसम्बन्धे कार्यं प्रतिपादकत्वं हि एवात्र नो
सामानाधिकरण्यं न च लोके नाम्नोः समानविभक्तिकयोर्नामार्थप्रतिपादकयोरभेदान्वयश्च तु दर्शितविधं विदुषां मते समासार्थः वा
न्तु निर्विघ्नमेव विभज्य दर्शयति निषिद्धं न हि बाधेत्यादि पूर्वोक्तं मिथ्या प्रमयपसोनरेण यथार्थप्रतिपादनेन विषयपापहारो वा
दः यथा यत्र मेदोपघाटकाव्य परिशीलितं न च रस्याणुं च नैव ततः संप्रयोगे चोरस्य मात्रीयपञ्चमाभिनिभीमाकोशान्तर
के विषयति निर्ज्ञान स्याणु वनस्याहृचो यो यस्याणुरिति न च चोरेणेन प्रतीतमन्तयस्याणुरेवं विधानेन पूर्वोक्तमत्र चोरबुद्धि
विषयस्य स्याणुबुद्ध्याप्यपहारासंबाधविषयपदयोः सामानाधिकरण्यमतमिति हि द्विरध्यासः सद्विविधः दोषजन्या
हार्यश्चेति तत्राद्यो यथा तिक्तातनरूपः द्वितीयस्तु भेदादि यदेहेपीन्दुर्याक्तिमयमाणत्वात्मानसं किमारूपः सद्विविधः सा
वकत्वः सांकेतिको गौणश्चेति तत्राद्यो द्विविधः संपदुपासितिः प्रतीकोपासिश्चेति तत्राद्योपाधिकरणं बुद्ध्यासेनरूपे
ण तिरोभूपारोपणीयानन्तैव संपाद्याभेदोपासनात्मकत्वं यथा यथागुरोमनन्तमात्मबुद्धिपरित्यागेन देवताबुद्धिर्यथा
वा पञ्चाग्न्यादिविद्यासु पुपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिदादिष्वाहवनीयादिबुद्धिः आरोपविशेषितस्यारोपाधिकरणस्य
प्राधान्येनोपास्तिद्वितीया यथा यथापवासोमन्वन्तः प्राणस्तमनुज्ञोपमुपासोच्चरिर यथावासोन्तयतितन्युज्ञोपमुपासीतेति
अत्र हि उमित्वेन दर्शनस्य उज्ञोपमुपासीतेन्तुज्ञोपावयवसाकारस्येवोपास्यत्वेनोपक्रमात्मनीक स्यप्रधान्यमिति लि
पादावयेककारउमादिद्दुसंकेतकत्मनात्मकेति क: सिद्धे माणत्वं तत्रादौ मुख्यार्थं गुणयोगालिसितवो
गौणः यथा चात्मत्रात्मतादात्म्याध्यासनिमित्ततादृशाध्यासविषयपदयोः सामानाधिकरण्यं यत्र होकपदोपात्तमात्मा
त्मबुद्धिः परांतरेण विवक्षितांशव्यावर्तनेन स्वार्थ संसृष्टविशेषे वस्थाप्यते यथा नीलमुत्पलं दण्डी पुरुष इति
त्र विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यं एवं सोमिमेन दर्शनस्य उज्ञोपमुपासीतेन्तत्रापि सर्ववेदव्याप्योंकार उज्ञीयप
देनोज्ञीयावयवोंकारे व्यवस्थाप्यत इति विशेषणविशेष्यसेवसामानाधिकरण्यं यत्र तु यदा निलामयां विषय

उ॰

५२

मेकार्थेऽपि पायोगादिति भावः ३३ पदेभ्यः प्रतीयमानार्थे पुंविवक्षितवाक्यार्थबोधोपयोगानुपयोगाभ्यां कर्मोपादाने ।
कं न महानमिति विशेषणविशेषोपादानापाये प्रकरणप्रदर्शनपूर्वकं तत्तत्पदवाच्यलक्षणार्थान्तरपदार्थे चरमे यति
प्राकरणिकादिति प्राकरणिकार्थान्तरासौ रसजडपचपतेजआदि प्रविष्टेजोवस्तामिन्द्रासौ यद्विलक्षणतन्नाम रूप
विनेने तत्सन्न हू वेयतमिति निगादितः स्वतकेनाप्य गौवोवाकार्येनिम्नमिद्ध गमपदमिप्रदं वन्मानेन्नवाति
सदेव सोऽस्मन्नुपक्रमात्मगांजुगमस्थे ः प्राक्पत्नदेवत्वमनुमासौ नमस्या नेतर चयन विप्रद्दानुसमेनेतेजआदि नेजो
वस्त्राकेश्रसजलनमिन्नस्थ एभ्य नवगेटेस कारणमिति न प्रविष्टसतस्मा णधारणेपाधिनाप्रयसजो हि रणयगा
भोक्ष्यो नीवयामीनं न यथाविधिं च म्यता यतयविलसमसमनरं तेवाचारंभणमात्रेस्वनमनपरमार्थंम्यतेनामरूपान्त
के जगद्धि ते ने विलारेन त्वाह यांमद्धलन वसामिवाक्यस्यानन्द हेन वेद्यं प्रतिपाद्यं सर्वं नाम्नन्लद हस्योपास्य तथम्।
वस्येत्वार्थं प्रक्रनादुपस्थितजगत्कारणत्वादिविशिष्टरूपेण प्राक्रान्तार्थकं सद्रूपेण तल्लक्षणमेन्नार्थः
पुम्भव्हस्मबुद्धिस्थधर्मवत्स्वेवोप्यचेतननवाचितानां पदेन स्वेनके नाख्यादेहे इत्याहं कारादिविशिष्टो मे जीवः प्र
नेवालत्वणयानयवश्चत्रयमादिचिन्मात्रस्वरूपः प्रत्यगात्मानिगदितस्मर्थः स्मिन्नितिपदेन सन्नार्थका लिपान
नयवर्तमानतार्यमादिबोधकत्लमपमपुरुषानन्नान्तने पदसंधेटनलभ्यं वाकार्थसाध्यावलक्षणत्वाभिन
मिद्गमपतवोधपतसत्तवर्तमानेप्राक्किइतेसन्यममासस्थितिकतद्रूप वर्तमानतास्फुरंजवौतिपद्के बहुत्वो।
निपदार्थानांस्थितिरित्यर्थः ३५ यदार्थस्थितिप्रदर्शनमिमने तन्वपप्रकारेषु दोषोद्धाटनपूर्वकं [illegible]
ने प्रकारं परिशेषयति वाधेत्यादिना वाधाध्यासविशेषणैकविषयतामोच तद्धि मतं सामानाधिकरण्यमा
गमिहन व्यर्थीनुमसामान्धु तिः ध्यानाययवएष्यनिमफलनादो पाख्यनाध्यासधीस्तादात्म्यं नवि [illegible]
स्तावहैनेकापह्नस्थितिः नेनावद्वत्रमहावाक्ये पदानावेप्याधिकरण्येन स्वेतरनप्रसक्तिः नामार्थयोरभेदेनेवा

स्वा॰ सि॰

५५

तत्र योजनमयोरभावादिति युक्तं न रसमस्तत्त्वार्थः विशेषलक्षणं निरस्त इति तादात्म्यमिति नन्वं पदवाच्ययोर
भेसाधिन्न संसारित्वरूपविरुद्धधर्मवैशिष्ट्याद्विरुद्धयोस्तादात्म्यं न संभवति अन्यतरपरलक्षणपक्षस्य
प्रमाणास्य मानत्वात्परहूपलक्षणयोरपि स्वरूपलक्षणैक्य अवस्थापनाद्दुरुकारूपभावावाचान्नाभिन्न
मोरंतव एव भेदस्य हित्वभेदलक्षणतादात्म्यं विरुद्धयोस्तादात्म्यं न संभवतीत्यर्थः ननु उभयोर्हि न शुद्धयो
रत्म्यैव तादात्म्यं यथा घटाकाशमहाकाशयोर्वेति न था कार्यकारणयोपाध्योस्तादात्म्यान्नतु उभयोर्हि न योरुप
लक्षणगाकाशयोरिव तादात्म्यमस्त्वेवेति तत्त्वंपदवाच्यार्थस्वतन्त्रलक्षणतत्त्वंपदवाच्ये नवा महानयेन।
कश्चिद्दोषः विरोधस्तु किं चित्कार्यकारणे तेषां कार्यमात्रविशिष्टानां तादात्म्यं संगतनयाय मल्पनमहत्वाभ्यांवि
रोधान्तस्तुह्यनेरगयोरत्यन्तादात्म्यापत्तेरिति चेत् न वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्येकमेवाद्वितीयमेवेनदा
त्म्यमिदं सर्वमित्यादिनाउपाध्यन्ततोयपारलपैवं कस्यभेदायदेशस्योपाधिकभेदत्वादिति तादात्म्यपरत्वा
योगात् उपाधिनिरासेन नमस्तुकभेदस्यापि निरस्तत्वान्न घावाकार्यन्तान स एव रूपावंशः निर्वाहकत्वादेवेध
वानुरूपत्वं म्भेसः मस्तु माप्नोति परहनोनेव पश्यति यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति एवं धर्मान्पृथ
क्पश्यंस्तानेवानुविधावति नात्र काचन भिदास्ति उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति सर्वं तं परादाद्यो
न्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्येकधा भेदाशादर्शनस्य प्रतिषिद्धत्वात्तथानुवृत्तिनकोन्नोत्रि तिगमतमभावान्न
तथैकल्पपवावतिष्ठतरम्भभिप्रेत्याह इतिबलादिति इतिदर्शितमयद्वितीयाद्युपक्रमादितात्पर्यलिंगबलाद्
वस्तिकपदस्यावैदैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनविषयेसामाधिकरण्यमितिकल्पस्यप्रकृतेनिर्युक्तिः प्रति।
हतनामित्यर्थः ३५ अवैदैकमेवमहावाक्यार्थंरस्तुकेनकिंतत्त्वंपदवाच्यार्थयोरुक्तवाच्यलक्ष्ययोरपलक्ष
योरेवेति संशयः लक्षणपदेपि सांकेतगायांप्राप्त इसमवेवामंतजहल्लक्षणायांउतपक्षेः प्रवेशायेस्मैवेवशा।

ऊ॰

५५

44

वाच्यार्थांशयोः परित्यागेन पूर्वस्मृतार्थविरुद्धांशपरित्यागेन वाऽखण्डवस्तुमात्रपरतामितिनैकाविषयं सामानाधिकरण्यं
मयास्मिन्न्हृष्टकामाश्रद्धः सोऽयं देवदत्त इति च उपाधिद्वयविघ्नेनोभयत्रापि वस्तुमात्रपर्यवसायित्वे नेचास्मिन्सामानाधि
करण्यं चानविधेयांशबाधविषयं सामानाधिकरण्यं तत्पदुक्तं तत्त्वमस्यादिमहावाक्येषु न संभवति नयाहि सति
श्रुतिर्मीमांसापायोपदेशात्स्यर्थः पुरुषार्थस्य त्वंपदार्थतत्त्वमेण प्रवृत्तिलक्षणउपयोगोपस्थापितत्वादिधास्यावभेद
नवाध्यासासामानाधिकरण्यमिह प्रवृत्तेनेयमसंबाधेनतो वपुर्विशेषणज्ञानवाधेनात्मस्वमोक्षविषयतामाह । अथेति ः
स्थितिनिरसनेमपानेदसत्त्वरूपस्य श्रेयस्करपरमपुरुषार्थस्वरूपत्वेन तत्त्वज्ञानफलाप्रतिबन्धादिहायोदितमतं द्वितीयपक्ष
जीवस्य मोक्षमात्रं तत्त्वेनाप्यविशेषात्सोपपुरुषार्थानुपपत्तेः । मोक्षमात्रेऽस्यापि प्रवृत्तिरेवनस्यात्सम्यक्तत्वेसात्म
यामितिवचनसिन्धुरूपएवस्यादित्युभयपक्षेपि श्रुतेर्वैयर्थ्यमापन्नमित्यर्थः । अध्यासपक्षं निरस्यति ध्यानादौ ति वा
चेधेनुमुपासीनमनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिब्रह्मसमारस्माद्विवपयत्रापास्याविपदेन ध्यानादेर्विधे
यस्यभोग्यमनन्तरावाक्यस्यविधेयेकत्वनिषनात्मदर्पे कोनामार्थभावादर्थ्यासिद्धेस्तेना विध्यानसिद्धेर्गुणोपसं
कोच्यायोगाद्ध्यासेनैव सामानाधिकरण्यमुपपाद्येनन्तत्रध्यानादिरूपत्वेनवाक्यस्य वस्तुमात्रतात्पर्यस्यापपा
दितत्वाद्ध्यानादिकल्पनाशून्यत्वान्नकल्पनादोषप्रसंगात्तस्मान्नोनाध्यासस्यधीवृद्धिरवशिष्टेत्यर्थः । ननुन
त्वेवैकं ज्ञानमध्यास्यात्मा नेष्ट्वात्वेमवोपासीत मनवोत्ति दिध्यासितव्य इत्यात्मनिविद्याप्रकरणेपि वेतिनध्याना
दिश्रवणमस्त्येवेत्याशंक्याह श्रुतिमफलनादोषाश्रुति ध्यानस्यमानसक्रियात्वविशेषरूपत्वात्क्रियाफलानाचानित्यत्व
[illegible]निमयादित्यर्थः । कश्चिद्ध्यानादिश्रवणेनतु इत्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र श्रवणादेः प्रोन साधनानांवि
हितत्वात्तत्रैकस्यरत्वविधानार्थं नवमहावाक्यस्यत्वेनेष्टा ध्यानविधिपरत्वमापकमितिभावः । चकारः प्रसिद्धि
साधारणस्वरूपस्यात्मज्ञानोपपत्तिसमर्थकानां महावाक्यादेवनत्वसिद्धेनावनेववाक्यस्यचविनाध्येनाध्यासपदु

स्वा॰सि॰
५५

45

कालात् नचाहं हृदयस्थेन कल्पनं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति नचाविद्वान्मृत्युमुपैपाप्यादि मुक्तो निरंजनः परमं साम्य
मुपैति अभयं वै जनक प्राप्तोसि तरति शोकमात्मवित् ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्य
वज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ज्ञानस्याज्ञाननिवर्हणलक्षणदृष्टद्वारैव हेतुरूपार्थहेतुना
निर्णयात् अतएव न संबंधविशेषेणापि सोभिप्रेतः लक्षणानियामकत्वात् संबंधविशेषापरैव यात्र नचा
ज्ञाभिज्ञानि यम नियामकत्वस्वामित्वादिसंबंधविशेषेणैव तत्त्वेशित्वप्रसिद्धिः अंशांशित्वस्य निरस्तत्वाच्च
कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तेः नसर्वं स्ववर्णसर्वस्येशानप्रसमेतु विधिरण इत्यादिश्रुत्या चकर्मफलहानतुः सर्व
निर्गन्तुः स्वामिन ईश्वरस्य ज्ञानेनैव नभोगेनाप्यात्मगतेः प्रसिद्धत्वेन चतत्त्यान्यद्यथा तामसमपरिकरनवकृत्स्न
मसीत्युपदेशानपेक्षणेन नन्वनाहं शास्त्रामिकोहमिति विज्ञानमात्रान्मुक्त्यर्थोपदेशपनेनतु नवकालमथ्यास्मि
कान्नान्नदन्तु यद्यपन्नेयः श्रेयसेभ्यसादिपत्न दर्शनात् प्रतिपादितकाव्य वदुः साक्षात्केनेव शास्त्रेण मपि
तमेवेश्वरं गुरुकृत्यमनन्तवत्तुम्भस्यापश्रवणमननादिनापश्चान्नवानिर्णयेन मुक्तिश्रवणाच्च इत्यमेवतत्परस्यामि
नीवतिलक्षणप्रसक्तिनिरस्तनीयायश्रुतिनीयवक्तव्यपक्ष मध्यक विज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा कार्यमात्रस्य वाचा
रंभणमात्रत्वोपपादनमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावेनोपाध्यनुप्रवेशप्रवणादनेकतत्त्वश्रुतिभिः नियमहेतुपय॰
घ्नतृति वृद्धसाम्नर्वजहल्लार्थो जहल्लक्षणयैव तत्सामानाधिकरण्यं सोयमित्यादिवाक्यानन्वाह नचैतत् नचगागतो
रमिव वाच्यसंगीवाअपि नैतन्नीयमिहपोग्यमनन्वय पदयोर्नैवैकत्र भागलक्षणय्योपदेवस्मान्नालिंगमनुपपद्य
तेपिवा यथागंगायां घोष इति वाक्ये पदद्वयवाच्यार्थापेक्ष्यमाणत्वे तीरादि गंगापदस्य वाच्यप्रवाहेन संगिसंयुक्ते
तात्पर्यविषयीभूतबोधाधारतात्वयोग्यत्वप्रसिद्धं तथाऽहं ब्रह्मेति महावाक्ये तत्पदद्वयात्तत्त्वबोधार्थिनसंगोस्यात्तो
ति संगिप्रसिद्धतरसंबंधेनैवहंवाच्यार्थद्वयापेक्ष्यमानत्वं योयदि धर्मिलिंगावनात्वरुचवस्तुमोचरतात्पर्यविषया

ङ॰
५५

पेविषिष्ठोनरविषयोनसोपदेवरनरूपाज्वेवजनहृदनहृस्तार्थेतिविघ्नतियतिःयदापितःसौपात्रहूारिपस्यार्केनमरुत्ये
वीतनंपरस्येवापत्रुभपोरपीतिसंस्कृयेविमर्शेनिरोधंपरोव्याववस्यापयतिस्त्राभिधेयमत्रेमार्गद्धोकत्रयेण॥
भिधेयमत्रपरस्यारसंगतंनतिरुद्धधर्मिपुगामेकामेतियत्नउपयोगमूलवेदनाद्युपोगतोनपरस्परायेद्धरिते
मिलत्वाणाअन्नाभिमतमहावाक्येननंपरस्योरोभिधेयेवाच्यतेजोवन्नादिसर्वप्रपंचोपदानकनंरोनकेनाद्याव
देहादिसंवलितचेतनेनचपरस्परसंगतेनयथाकेप्रकारेणान्वयपुगपतनमूलःयदास्माहिरुद्धनिरवद्धित्र।
हेतिकपरस्परानंतामावद्याप्ययमेत्रिविशिष्टधर्मिपुगांवलहूमेएकाग्रभेदेननिनप्राप्नोति नेत्रमाणेनचमार्व
त्रकिंचिद्रूनतिस्मंनिमग्नन्नवहृनमुपदेकरस्तत्रुभेवनसर्वनिपेत्रत्नयारतेत्रादीनांपरस्परावेरुद्धवादिम
र्थः तथाचनयोस्तादात्म्यमपिसरसतोहूदेकेमगाद्धनरसेतेकामितिभावःअत्रतत्रस्थन्तनरपरस्परलक्षण
सापिप्रतीतस्वरूपत्वात्पस्यविनाकोधकेनागमयोगादजनहृस्तार्थेवतत्राहउभयोगेतिअत्रपरस्पोःपरस्प।
रार्थवतिदेतिएकापरार्थविशिष्टायरपदार्थेलक्षणानसंभवतिकृतःउपयोगस्यमूलहटनादेत्रामागतःस्मात्
सरपरस्याबाउरूपार्थपर्यवसानमुपयोगःमूलहटनाउपक्रमात्क्रूलस्याद्गिपदाग्राम्यपेलिंगानसानुकूल
संग्रहःतेषामयोगतःअसंभवादित्यर्थः अप्रवाउपयोगस्याकाद्यामलेलद्वाणावोजनात्मंपेहटनालक्षणे।
निर्वाहकःसंबंधविशेषःआदिपदात्वक्षणफलेतेषामयोगतःअसंभवादित्यर्थः तथाहितनावनमरस
यष्टिपरस्परार्थद्विपरेशेवजगत्कारणंवानिलद्धाणन्नहिजगदपुमेवर्किविन्स्याज्ञोवोवा यापेसमानविभक्ति
कपरस्पोभेदेनान्वयेप्रसामर्थ्याद्वमेदस्यचवाधितत्वेवनिराकाह्वनहिनीयवैशिष्ट्यानियामकसंबंधविशेषा
परिचयादस्यावस्थाननावसंवेधसामान्येनयाकिंविसंवंधेनवामवेकारणेवाहनमितिराकांक्षायोत्रामिश्रे
नः तथानिखुमेपिवरूपार्थीहर्षीनातस्वरूपज्ञानसंस्मार्यविरोधिमेनमोक्षोपयोगस्यकल्पमितमयप्रा।

सा-सि-

४६

प्रत्येकं जगत्कारणतादिविशिष्टेन सहाभेदान्वयेऽप्युपपन्नानामद्वार्थैकदेशेऽन्वयासंभवेन च चैतन्यमायाद्यासम्भेदा
न्वयाद्युदेनात् मायायाश्च बलस्यैव सर्वेऽप्यजगत्कारणत्वादिधर्मा इति विशेष्यत्वेन चिन्मात्रस्य मायामात्रस्य वा प्रविशे
ष्टत्वात् वाचारंभणादिश्रुत्या तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यादिसूत्रैश्च कृतस्य तस्य दार्ष्टान्तिकस्य वाक्यार्थबोधा
नुपयोगेनैव व्याख्यायतेत्यस्तत्याबोधे स्वप्रतीचो ब्रह्ममात्रेणैक्यं ब्रह्मणो वा प्रत्यगात्मत्वेन परिशेषात् सिद्धे द्वयो रत्यादि
संसारस्य मानित्वे न पुरुषार्थत्वमवसानाभावादिति भावः ३२ अस्तु तर्हि निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः शिवसं
योगमवेत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धो जीवस्य ब्रह्मसाम्यरूपो मुक्तिरस्तु सा यावत् बंधकनिवृत्तावभिव्यक्ते तन्यमानेनैव वा रूपेण
रेणेति तस्य दृश्यत्वेन नाशित्वेऽपि नित्यत्वसिद्धये च वेदब्रह्मसदृशो भवतीति महावाक्यार्थः अत एव साक्षाद्ब्रह्मसत्त्वमिति कश्चिद्वि
ल्पनामाशङ्क्य प्रतिषेधति नवेति ननु मानसिद्धस्य परस्परोपमेति जडरूपस्य स्यानच भाविनी तत्त्विता अत एव हि
रशङ्कनीयेति प्रत्ययनोचितेत्युचिताद्वयोर्यमिहि मागलत्वेन अस्य जीवस्य परमेश्वरेण जगत्कारणत्वरूपेण स्वरूपेण अवपपत्तेः
सिद्धरूपात् स्वात्म्ययामनसा साधितस्वरूपेण कृतेन निजबालरूपेण अस्य मायान्यतमेन मानेन सिद्धरूपेण तत्त्वमेवादि
नोर्थः संभाव्येत सर्वः प्रस्तुतेनानामोनोपहितेन स्थानानोपेतो स्थितिर्नामरूपाः संस्कृतमात्मप्रतिरोहितानेनैव प्रयुक्ते नात्र र
काचनमिथ्यात्वस्य परमस्वरूपस्वविष्टानवबोधेऽभ्यः आत्मनो ब्रह्मणो भेदस्य संतेनकथं शेषानामादिश्रुतिस्मृति स
ह तस्य तस्य निषेधकत्वादिति भावः ननु मास्तु प्राकृतिकं नाम स्वरूपेणान्तरेऽस्तु किं समकालेन तस्य यतो नत्र च
मानेनश्रुतिस्मृतीदर्शितेवं भाविनीं च वृत्तिमाश्रित्य तद्भेदोऽस्तोपासनार्थगोप्यायदि स्यान्नोतत्राह नचेति भावि
नो मुक्तिकालीनतत्त्विकेनेन वयाकल्प्यमानस्य प्रामुपरे स्वकालेन च सहितनाविधमानता असीतितत्त्वमानार्थक
त्वे तत्रोऽसंभवं रसत्वसर्थः समानतीर्थे वासी समानोदर इत्यादिवत् सोदरसमन्वयादिबाधकः रणस्य तेना केवलं समानसुद्दा
हरणे षष्ठ्याः समाजातिः सर्गे गोत्रे समर्वं कर्ततो समो ग्रामसमूह्यादि व्यवहारेषु च येकोपि समानादिशब्ददर्शनादुदा

46

रुः

४६

स्येनैकैकाविषये: त्वयेयोयथं निर्वाहकेकिंचिद्दूलनप्रुष्यितेन प्रसिद्धं चकाराखाद्यालहूलनान्निर्वाहकायाकासंवेधवि
शेषस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात्पार्थः ननु तत्र यितत्र परस्मै वजहत्स्वजहल्लक्षणो भागलक्षणस्तु ननुपदद्वयस्याप्यि
सर्वैलाक्षणिकत्वादकस्मान्ननुभावकत्वादिसम्मतकाह पदयोरिति तत्र परस्मै एकत्र स्वतन्त्रस्य तत्पदस्यैव वाप्य
स्यैव निषमेनभागलक्षणेसंध्यवसानेनिर्णयेर्लिंगग्राह्याधारणेनमकेनचास्ति सर्वनामस्थेलिंगानानेनविशे
षेकनिष्ठत्वस्योपपादितेननानात्वननकेवलेगमकाभावः अपितत्वनुपपद्यमानत्वसमीमाह उपपदटोनोपितेनेति न
ष्याहि यदिनत्वदार्थएवसानहियथैपित्तिहृदयेशोवाहीयेननवाच्येनत्वप्रवृत्तिनत्सर्वत्रैव्यापि धर्मोक्त एव गतत्वेवस्थानाव
स्वदात्विवृत्वेन नेजगत्पदार्थानेतिर्थेनतत्र चेनत्रैजगत्पदार्थानेतिष्येननचनस्यचेननतोवाभेदेनवाजगत्पा
दानजीवोपाधय भेदः इतिनान्वयोपपत्तिः एवंजडाणाहानेचेनत्वपरिशेषेपिपृथक्स्वतस्योमाणेकत्वपर्ववेना
भेदानुपपत्तिः नचचैतन्यांशएवाभेदान्वयोपपत्तिरिति नान्यपदार्थैकदेशनानात्पदार्थःपदार्थेनैवान्वेतिनत
पदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तेः नचनीलोत्पलत्वमत्रतत्त्वमपिपिहारेणयुक्तत्वेत्तवयोग्यतयानेत्यान्वयएवहि शेषा
णपाधिपरित्यागेनप्रसक्तेः तन्मोशएवाभेदेनत्वपरत्वयोर्लक्षितविशेषणं स्वतोन्वतादात्म्याध्यासेनसंवलितत्वप
स्येवानोन्यविनिमयाध्यासकत्वेनयोग्यताहिधर्मोविशेष्यतयाचैतन्यमात्रस्यविशेष्यत्वाभावात् एतेनैवनेव
लक्षणेनविशेष्यमात्राभेदेनमहावाक्यानां योपपत्तिरिति परिभाषाकुदृष्टिः प्रयुक्ता तथान्वयबोधस्य
विरोधेनसंसारानिवर्तकत्वाच्च नचतत्पदवाच्यमेवतत्त्वपदलक्ष्यंचितिस्थान्वेतदंशद्वयस्य पृथक्पुरुषोचेव
संवलितत्स्य पृथक्त्वेननानात्वादात्म्याद्वितीयार्थे निर्दुष्टमिति वाच्यं एकसंसर्गप्रत्ययबोधायोगात् वेदान्तवाक्यानां पदार्थ
तावन्मेनतेणपुरुषपादत्वात्मा अखण्डार्थपत्तेः स्वयंज्योतिष्ट्वव्यवस्थापनेनावस्थात्रयधर्मानन्वागतत्वादिना
चकैनस्वतंत्रपदार्थस्योपस्थितेर्ष्याप्यतेश्च यतनएवतत्पदस्यात्रलक्षणयापिनिर्वाहः तत्रापिएकतरस्यैवोः

स्वा॰सि॰
५०

त्वनिश्चयेन परिच्छेद्य नन्वः शरीरं बुद्धिरन्तःकरणं चेति स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयमप्यननुविलयेनात्मनोऽस्य मापत्रावुद्धि
ऽस्मिन्नोपश्चाज्ञाने तस्य च साक्षिणो निष्प्रपञ्चत्वात्तद्धृतं परेन सदनेन नचिद्धनं सर्वत्र पंचायवादावधिष्ठानम
द्वितीयानेरंचिरेकरसंतन्तरैन उपलक्षलक्षणमोपस्थापनतलक्षणेन तंसो यं देवदत्त इति वाक्ये तदिदंपदवा
च्यतदेशहृदकालविशिष्टार्थयोर्विरुद्धदेशकालविशेषणपरित्यागेन तदुपलक्षितव्यक्तिलक्षणेनतं तदि
दंपदद्वयात्मकवाक्यमखंडदेवदत्तमर्थं विवक्षतमिति पदद्वयेऽप्यखंडविषये प्रमेयं सत्पदार्थापरिच्छिन्नानंदबोधा
द्वयब्रह्मगामेकवस्तुन्यवधारितं इंयंप्रविषयेद्वयेन संगमयेत्तन्यायात् इतीति महावाक्यं पुरुषार्थपर्यवसा
यिसप्रपंचमूलाज्ञानोच्छेदेहममखंडब्रह्मगोचरज्ञानं जनयितुमिति भावः ३६ ननु यद्येकमेव वस्तु पदद्वयेन
पिलक्ष्यते तर्हि वक्तव्यार्थस्तर्हि न तंपदयोरेकतरवैयर्थ्यं नचैकेन पदेन लक्षणयाखंडपदार्थं स्मरतिसंभवे
पितस्य साक्षाद्बुद्धिजनने पदान्तरस्यापेक्षणाद्वैयर्थ्यमिति वाच्यं अस्मिपदसमभिव्याहारस्यावश्यापेक्ष्यत्वात्।
ऽस्याप्रसिद्धेः नच पदान्तरेण विरुद्धार्थानुपस्थितावन्वयानुपपत्तिरूपवीजाभावे न लक्षणैव न स्यादिति वाच्यं
सदेवेमाद्येनयन्त्रासिदं सर्वमित्यंतसंदर्भपर्यालोचनाधिगततात्पर्यानुपपत्त्यैव सुहेलक्षणायाः सुवचनादिमा
शंकापरिहरन्पदद्वयोपादानप्रयोजनमाह परोक्षेति परोक्षान्नवा सत्त्वबुद्धिपरास्मिन्नद्धर्णान्तदुःखिनमोहेग्र
तीचि निर्हेतुविज्ञालौकिकं चात्मनतत्पदैवत्सू मन्योन्यतःसाभिलाषे परस्मिन्नूह्मणि प्रोक्तवत्सद्यत्वम
नवाप्नवत्सलक्ष्मनेवेति द्योतनप्रवणं बुद्धिमालिन्नानेन तथा प्रतीविश्चमस्यात्मनिवास्मिन्निमर्थः अस्तूर्ण नमनवा।
ग्नकामत्वं परिच्छिन्नत्वं वा दुःखित्वं चेत्यनादिकालादारभ्यानैरंतर्येण जन्ममरणादिदुःखभोगेनवात्मयोगेऽ।
निःश्रुतिमोहं स्वमत्तन्मूलमज्ञानं वा निर्हेतुनिःशेषमुन्मूलयितुं तत्त्वानि जेसर्वप्रपंचावस्थावाधावधिभू
तेऽस्मत्वा लौकिकं लोकप्रसिद्धा प्रसिद्धविलक्षणमात्मनस्तत्त्वं वा तत्त्वमस्यादिवाक्यमसंदिग्धापरोक्षतयावो।

47

ई॰
५०

द्धनत्वं, नौ यत्यानव्यः स्यं दसानाः समुद्गेजगद्धं निनामवृपे विहायेनिप्रा गुणत्व लदर्शनानुगुणत्वावमेस्य स्यामि।
न्मानां निकामेद्योनकपरमपदसारस्याद्वैतप्रतिषेधकश्रुतिसम्मतिसहस्रानुरोधाच्च साम्यपदस्यैकार्थकत्वे स्व
भेदलक्षलिकायालसमानार्थके चनिर्मुक्तेन ज्ञानेन कोटिनादपाद्वयपानरस्केकल्पनेत्राव रणेम मन्यादैकल्पने।
सर्वेषामागतेष्वन्यस्यमानेषु महावाक्येषु ब्रह्मबोधकपदस्थलदृसमाणगुणसंबंधनिमित्तकजवन्यतमगौ
णीवृत्तिकल्पनेलक्षणाद्वि वा न्यायकल्पनेचकायाकृष्णावलेव नक्षत्रके सर्वं यानुच्छिन्नमिलिध्वन प्रत्याह स्मृ नहाने
श्चिति अनस्यमुखमूल्सा ग्रंतीनस्य प्राकरणकमान्य प्राधाम्ये नो मद्वेशाई स्यब्रह्मणोभ्वतेमानकालस्य चरु निस्या
गमनसंयुक्तस्य रूपेऽनस्यकालानेनस्य च गतिरवगतिकल्पत्यविन्दे नो चिनाप्रामाणिकानामितत्वर्थः किंच कल्पिते
पिरूपेण रोलं पदस्यन्नत्रकस्य मन्त्वयः श्रुत्यार्थस्य नदमेदं विरोधात्राह्यशासविशेषरूपस्य प्राक्षिद्वरूपाद्दष्टकोने
नभागस्यागलक्षणावान्तरान्वयायोग्यत्वबाधायां समानाधिकरण्येच स्मांसारिकरूपस्यभिष्यानायत्नः
प्रागुक्तदोषस्थानिर्विशेषस्य चनक्तन भेदोधर्मेवनरूपस्यात्दपयानिरूपकत्वाद्धिनी मन्त्रस्यान्वयान्मप्रपंचगमास्व
नान्वयापपत्तिरपीतिभावः अतः परिशेषात्सद्वयापर्थं भागस्यागलक्षणामद्वयत्वस्यायानेनि सेद्वानिकर्त्वपति
दस्युचितेति इति उक्तहेतोर्द्वयोरपि पदयोर्विकृष्टाविकृष्टा पात्यागोपादानाभ्यां जहदजहल्लक्षणयोर्भागलक्षणे
वो चितेत्यर्थः हि प्रवृत्तानयोनुगुणतान्सोपपत्तिकत्वाच्चयुक्तमेनमनयोन्नुनार्थः इत परद्वयार्थयोरित्या
प्रविवेचनेनो पादर्शायामाई स्पन्माह्णेनेसम्पत्वेदार्थपद्वयसमन्वयं दर्शयति अपहायेति अपहायधर्मानि।
चयोविरोधिनेनतुबुद्धिस्थानिमदनेन विहृन्नं उपलक्ष्यसामर्थिनि वाक्यावृत्तेनोहरमेदखंडविषयेपद्वयम प
दद्वयार्थयोः परस्परसाभेदविरोधिनेनामर्थविरोधिनेचकारणकार्योपाधिद्वयेनत्वमगुक्तसर्वज्ञत्वाकिंचि
ज्ञत्वानिपंरनिमममतादिधर्मानिचयंद्वद्वेनत्यर्थः अपहायप्रागर्थितनयोधनपुर्कोरेरपहायमिष्या

सा॰सि॰

५८

48

नकत्वेवानन्यस्त्वेन साकाङ्क्षत्वमित्येव लक्षणमुक्तमिति भावः नन्वासर्वलाक्षणिकपदं वाक्यमननुभावकमे
वेति नियमे प्रमाणमस्ति वाक्यवैदिकत्वेपि पुष्टादेवनैराकाङ्क्ष्यं वाक्यत्वात् सर्वेषामपदानां सखण्डप्रमाणत्वलक्षकत्वेनाभि
साकाङ्क्षत्वस्यानुभावकत्वस्य चाभावात् स्येमतत्वात् अन्योन्याकाङ्क्षेत्यादिकामे प्रकृतस्याहृदयेः सर्वपदलक्षणाधीनायाः
सर्वाननुभवसिद्धत्वात् अत एव योऽप्यतात्पर्यनवयुक्तलक्षणमुक्तं किन्तु नामसर्वविषयाबाधकत्वेपि वक्ष्यतेति दिक्किञ्च
यः ५. अखण्डविषयेपदद्वयस्योत्तरयेदिस्माके किन्तु रूपेऽखण्डे तं किं वावाक्ये अखण्डार्थकत्वमित्याशङ्कोतनुभयः
लक्षणोक्तेमुखेनयदिहहेत्वदशसिद्धिस्तदाह रेणनवारयति अन्संसर्गीति अखण्डसंसर्गि अन्यार्थता स्यामपदानामानन्ता
र्थता वाक्याखण्डार्थताच प्रसिद्धा वाक्यस्य चेदमात्रप्रबोधान्यकं हेतुः प्रकारांशः पदोऽत्यादि वाक्ये अत्राभिमत एव हेतुर्दर्शितः
काङ्क्षादिमत्पदानां संबन्धिनी अखण्डस्यापि साक्षाद्वाक्यसाखण्डार्थकत्वाद्वाक्याखण्डार्थतास्य संसर्गि अन्यार्थता अन्यसंसर्गा
वृत्तिनावाधितवस्तुस्वरूपेतमर्थः विशिष्टकारणमन्यसंसर्गावृत्तिनेति सर्वलक्षणवाक्यमखण्डार्थकमिति
मतेसंवेद्यविषयाश्रितो वैशिष्ट्यबुद्धिहेतुः संबन्धस्तु वाक्यार्थमननसंसर्गेऽव्याप्तिवारणमन्वेतीति गौः सास्नादि
मतीति वाक्यार्थज्ञानानाङ्गत्वाकाङ्क्षिषु नत्वमेभ्यानरत्नति अन्यभिन्नवाक्यार्थज्ञानाभावात् अक्रियत्वाव्याप्तिवारणाय
संसर्गीति अध्यासरञ्जनादिस्वरूपवारणाय संसर्गेति समन्वे चात्र व्यावहारिकसांधारणं ब्रह्मज्ञानेनराध्वाधपूत
रूपविवक्षिते यदिन्तु गवादिलक्षणवाक्ये अन्येकं गवामन्यावृत्तिनान्संसर्गेतिमर्थं मितिशेको ननदाएकदेश
प्रकृष्टप्रकाशचन्द्रादिलक्षणवाक्यार्थ उदाहार्यः एकैकदेशस्य चन्द्रव्याहारादिविषयतादेकदेशस्थितेरूपल
क्षणत्वेपि न स्वैकदेशोनरवृत्तिनस्वरूपत्वात् यदिन्तु एकदेशाश्रितं विहृत्वात् रसाहिसमम्पु पलक्षणमखण्डत्व
लाएवचन्द्रमिति चेत्तत्राप्याह अनन्यार्थतावेति बहुव्रीहिवृत्तिनकर्मधारयात्तत् अन्याद्वृत्तिवत्त्वममा
खण्डत्वमित्यर्थः एवं चाध्यासरञ्जनादिव्यक्तिमात्रस्यापि केनचिदखण्डत्वाभ्युपगमेप्यदोषः वस्तुपदेनत्वन्यवार

ई॰

५८

यद्यपि तेन तेन पदेन अपि अन्योन्यतः परस्परं साभिलाषे सापेक्षे नान्योन्यसाकाङ्क्षा यस्मिन्नेतेलक्षणाक्रुन वरुत्वमर्थः अयमेभावः
मुमुक्षोः सर्वानर्थनिदानजीवभावनिवृत्त्यासप्रकाशपरमानन्दाद्वयब्रह्मभावप्राप्त्यर्थमेवहि महावाक्यप्रवृत्ते
नेनुगिरिसमुद्रादिवर्णनपरकाव्यवदेतन्मकाम्यमात्रपरिहारायतनरतिशयकृ आत्मविचारसहितोवाधलक्षणेनेदम
वगीमादिस्मृतिमान्यः अयंचनेपदाभावेमध्यमपुरुषपृथग्भवानन्दलोभेवाक्यस्यात् तेनचोपक्रान्नाद्वितो
यब्रह्मसद्भावमात्रबोधेतदसंख्यापदकोशाननिवृत्तावपितदभावापादकाज्ञाननिवृत्तेस्तस्मादेतदन्यामम
नसमानिवृत्यानाभिलाषितसिद्धिः किंचैवंसति ब्रह्मसद्भावसम्भवेनतत्त्वमसिनेत्रब्रह्मोपायत्वाभावानेरवाकोस्ति।
साभिमतप्रकृतसंदर्भेणवचसिद्धनयामहावाक्यवैयर्थ्यंच यदेवंतन्मदभावेनमसिद्धत्वेनोर्द्भेनावन्मात्रेण
संबोध्यस्यैतकेनजीवसद्भावावगमेपितस्यापरिच्छिन्नानंदरूपब्रह्मभावानवगमात्स्वर्णेनवेः स्थितिमादिसे
शारभमानिदेतरभिलाषितासिद्धिर्वाक्यस्यैकाम्यपरस्सद्भोमं सागतिस्तस्मादिनुपाधिद्वयोपलक्षितावदत्र
मत्रब्रह्मबोधायपदद्वयमस्यावश्यकमिति अथवानन्नुयमदस्स अस्मिन्नर्थेयनस्यव्यतिरेकप्रयुक्ताभिमतस्या
र्थास्यमानानुभावकत्वेनमदस्मान्नेनपदेनसहसाकाङ्क्षत्वे आकाङ्क्षाचसर्वत्रयाह्बोधेहेतुरितिसंमतं नच
ननेपदयोरेकार्थलक्षकयोः साङ्गि अर्थेकरवत्त्वनोभेदाभावेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताघटितत्वेनचभेदेनाभे।
देनचान्वयाभावात् लाघवाणिकपदानामनन्वयभावकत्वम्यस्यसामाविकत्वेनपदान्तरव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वाद
वमेकपदार्थस्यपदान्तरपदार्थसंसर्गवत्वरूपयोग्यतापिनास्तितुकार्थसम्भवतीत्याशङ्क्याह यदोहेति ननुपदेसा
र्थयोः परोहतनाहणिवादिस्मसैवाप्यतेतेनान्वयोपविषयाह्वीर्थबोधयितुचान्योन्यतः साभिलाषसाकाङ्क्षेदे
त्वर्थः नचाचनहर्भिहितमाकाङ्क्षालक्षणमास्तु प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यस्यपदाकाङ्क्षाव्याप्तत्वात् किंनुपम
दस्यमन्मद्व्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वजिज्ञासाहेतुकमाह बुध्यजनकत्वप्रकृतेनानान्वयविषयार्थप्राह बुध्यजा

सा-वि-
५९

सिद्धेः निव्याप्तिवारणाय धीपदं पुनः पुनः स्मरणेन दृढतरसंस्कारप्रसिद्धेः स्मरणे रूपिसत्तानिहेतुत्वेन द्वितीयादिस्म
रणेऽसत्त्वजनकस्मरणोत्पन्नत्वाविषयकेऽश्चित्व्याप्तिवारणाय शाब्दपदं वननगराद्यादिपदार्थानां समूहालम्बनस्मरणे
पि तद्वृत्तिघटादिशाब्दिकावृत्तत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन बाधकाभावात् न च लक्षणे सत्त्वेन वाचकमेव लक्षणमस्तु किं द्वितीयेन
निर्वाच्यं गुरुत्वणापि लक्षणसिद्धेरननुगमविरहेण नाद्यत्वादि विरभेदानुमितिनिरूपितलिंगप्रमाप्रागभावघटवैयर्थ्यादि
विषयतानिरूपितभेदवलक्षणेन तत्त्वतो अन्यकेन स्यादेतत्व्यतिव्यापकत्वेन प्रसक्तेन लक्षणे रत्नाद्येति वाक्यस्याखण्डार्थक
त्वपुमान् घटवत्ता मेयमेव शब्दकौमोज्ज्वलत्वेन वाक्यादेरकर्मवंपदार्थोऽभ्यसंसर्गस्यानादार्थतात्तनामकृष्णघटेति
नत्रिपटवद्व्रीहेलक्षणस्यान्यसंसर्गो नहिनाबाधितार्थप्रतिपादकता तत्रत्यार्थमात्रिपटवद्व्रीहेर्वद्व्रीहिर्वटि
नवद्व्रीहेर्वानले अन्यादृशनिवकल्पप्रतिपादकतायाश्चत्रार्थवंशार्थकवाक्येष्वखण्डार्थतया अखण्डार्थकत्वाहिय स्मात्
दृष्टप्रकाशादिवाक्येष्वसौ चेदमात्रस्य प्रबोधास्य सिद्धेरर्थः अत्राद्यलक्षणे दुरुपदुरतिवाक्येऽतिव्याप्तिवा
रणायाबाधितेति सैवधलक्षणे वाक्येऽव्याप्तिवारणायान्येतिसोः सामान्ये समनो निर्वाक्योऽव्याप्तिवारणाय संस
र्गेति बाधितार्थकवाक्यवारणायाबाधितेति एकैकपदार्थवारणाय वाक्यत्वमित्यपि बोध्यं हितीयेऽपि दुरु
पदस्मादिवाक्यवारणाय अन्यादृशेनेति घटपुष्पंगगानिप्रागभावादिवाक्यवारणाय वस्तुपदमिमादिबोध्यं अथ
घटवाच्यसंसर्गस्यार्थता संसर्गिकविषयता भूत्याबाधितार्थकत्वेनार्थः तथा च संसर्गिकविषयताश्रया
शाब्दप्रमाजनकवाक्यत्वमखण्डार्थकत्वमिति फलितं दुरुपदरतिवाक्यवारणाय भूत्यान्तं समूहेतिनिरी
क्षादिवत् समूहालम्बनप्रमाजनकत्वेन पटसमूहालम्बनसमानोऽतोऽमलादिवाक्यस्याविषयत्वाबाधयानेदवेदवाक्यमिति प्रम
मिज्ञात्मकप्रमाजनकतानुत्पादवारणाय प्रमाहीति न च वनगरयादिष्वखण्डसमूहस्यकैश्चिदभ्युपगमेऽपि वन्यपदा
र्तिरिक्ताखण्डपदवाक्यार्थस्योर्थयाकरणेनैरनभ्युपगमात्तत्र मभिज्ञाप्रसक्तिरिति वाच्यं सर्वलक्षणवा

49

रुं
५९

लक्षण नन्वन्याहृदिति न वक्तव्यमाश्रयमिदं सर्वं वस्तूनां ज्ञातिगुणादिवृत्तिनत्वादित्याशंक्याह प्रसिद्धेति अस्मोऽर्हं ह्रस्वत्वेऽनात्र
कृष्णः प्रकाशः सर्वाण्यादित्यंशुरादिस्वरूपमात्रपर्यवेक्षणेनोत्पन्नेऽसौ न प्रसिद्धाचंद्राद्यर्थे सर्वानुभवसिद्धेत्यर्थः ननु चेद्रादि
स्वरूपमपि प्रकर्षप्रकाशचंद्रत्वादिवृत्तिनिमेदनत्रवुध्यतां तत्राह चंद्रमात्रेति लिङ्गसामान्यधर्मयोरनुरोधेन चंद्रमा।
त्रयैवतत्र वुध्यमानत्वात्तत्परः प्रकृष्टः स एव सप्तांशिमइति प्रकृष्टप्रकाशादिवृत्तिनिरूपणसमुच्चयस्वरूपनाले
वेत्यपतत्यपि नेपक्वानष्णानतिचंद्रपदेनताहसस्वरूपसेवाव पर्यवोधनीमनसा प्रकृष्टादिविशेषणपदवैयर्थ्या
पत्तेः तत्रावतनीमविशेषणचंद्रस्वरूपाभ्युपगमेऽनुत्पत्ते वोपलक्षणत्वागमस्तु प्रसिद्धमितिभावः इमं चार्थ।
डार्थस्वरूपलक्षणपरत्वेन योजना अन्याह शालक्षणपरत्वेऽपि पदानां संबंधिनां असंसर्गिसमार्थतासंसर्गगा
चरत्वाहूप्रमागोचरतात्यागोचरत्वाहूधीविषयतावा अखंडार्थता यथाप्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यजन्यपाह
धीगोचरेचंद्रस्वरूपे सा प्रसिद्धेतिभावः एतदेवलक्षणं हृदि विधाय मंभिप्रेत्यैकैकल्पनये अविशिष्टसपर्याया
कपदप्रकाशिते एकेवेदान्तनिष्ठानामविवृश्रितपदिमिति ननावविशिष्टमितिस्वरूपाभिप्रायेणअसंसृष्टमन्या।
वृत्तिनैवेत्यर्थः अपर्यायानेकपद प्रकाशितमेकमितिनु नरल्पलक्षणाभिप्रायेण अपर्यायानेकपदजन्य
कमात्रगोचरपाहूधीविषयत्वमिति संपर्यवसानादित्तिवोध्यं स्वामिनःलिंदपदेनेवान्याघटितस्वरूपस्य
स्वज्ञानवात्रएषसक्तदर्शनापेक्षत्वभिप्रेत्याह नमिति तत्रैकानुरोधेनसांसर्गिकविषयताशून्यपादधीविष
यत्व स्वजनकस्थलिगोचरत्वाविषयकप्रमाहूधीविषयत्वं वेति निष्कृष्टलक्षणद्वयमस्य पूर्वग्रंथेनाभ्यर्थगन्तव्य
मयसंगतिर्नेमश्लोकमवतारयति अनयोर्यावेतल्लक्षणमाहूधीन्तु यदेनकपदज्ञानाभिप्रायेण निर्विकल्पकप्र
मत्वविषयत्वमस्मानेति प्रसक्तनादिद्वादीनां चेत्संसर्गिकविषयताशून्यत्वं संभवेनाव्यावर्तकमात् द्विती
येन यत्रस्वगादिस्मरणेनतन्तेनहातत्तेउपग्रन्के स्वजनकस्थलिगोचरत्वाविषयकत्वानद्विधये स्वकादि

स्वा॰सि॰
५०

50

द्येवलक्षणत्वयमुक्तं नन्वद्यापनकार्यैः संसर्गांसंगि समप्रधीहेतुता याशायामिमे उक्तार्थेऽप्येतावद्धानत्मानि यदि
कार्यतेति स्वं चसर्वेत्तायमानप्रधानह्यैत्वृषशाब्दधीकारणत्वमिति सम्प्रपगच्छतां भाष्टादीनां मतमाश्रित्योक्तं नैयायिकम
तत्वादिकरणमत्वाच्च वृत्तत्वादिनमेयुनौ नानाना गतत्वशाब्दानां प्राप्तवृद्धिजनकताया संभवेऽपि यावत्कर्ता वृहारकालानुवि
तिकानुष्टकैर्वांकनित्यं वत्सं सम्पूर्ण यात्मकत्वाद्धूवादेनान्यातत्वनेमित्याह स्यापि स्वमा पुण्यसाधिसत्संसमस्माशाब्दधी
जनकतेवाधकाभावादिति शाब्दज्ञानस्यैव करणेन तिनिनवी नैयायिकमतसमपुरुषेताप्यन्नमीलिक्षणमान्निष्ठः।
र्थः स्वाभिमतवेदार्थवादेपूर्व पंचितः तथा हि सांसर्गिकविषयतानामूल्यनिरूपितज्ञनकतावच्छेदकं पदार्थोपस्थितत्वप्र
कारकमुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं तत्वदेतन्त्वविशिष्टत्वस्य स्वस्वेदार्थकत्वे शब्दानवत्वाद्यसत्वादिपदानांचिन्मात्र।
लक्षकतोपपादनाद्भवत्युक्तं विषयताधीजनकतावच्छेदकं समानादिपदोतत्त्वप्रकारकज्ञानादिपदविशे
ष्यकज्ञानत्वमिति लक्षणसमन्वयः एवं महावाक्येऽपि योज्यं अत्र लक्षणघटकजनकतावस्तुगसाधारणा
घवच्छिन्ननिरूपितापि न तेन रूपेण निवेशिता गौरवात् फलाभावाच्च तथा चोक्तं विषयताप्रभृतिघटादिकमपीः
तिवज्जनकतेऽद्वावतिशामिवावरणमसत्वेऽत्यादिसंसर्गपरत्वाभावारणयति रूपितां न तत्रापत्येव तादिसंस
र्गैकस्वभावपदार्थानां लक्षणत्वादेषु शामिवावरणप्रसञ्जनकस्य निमोचनान्यादिविषयकनिरूपितजनक।
तावच्छेदकं पदार्थान्तरत्वप्रकारकमुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं तत्पदोतरत्वविशिष्टत्वप्रदत्वमितिवालक्षणमस्तु स्व
पदेप्रकेन शाब्दधीपरं तद्ज्ञानिकायापदार्थस्य स्मृतिस्तद्गोचरतात्वादिविषयिणी सेव शाब्दधीः तज्जनकतावच्छेदकं
सत्यादिपदोतरत्वप्रकारकज्ञानादिपदविशेष्यकज्ञानत्वमिति लक्षणसमन्वयः विशिष्टपरत्वाकारजन्य
शाब्दबोधस्तज्जनकस्मृतिगोचरैकपदार्थान्यपदार्थान्तरांशसंसर्गविषयकताया निष्प्रसंगः स्वावेदार्थस्यापि
ज्ञातृवेद्यत्वादसंभवः स्यादतः स्वजनकस्मृतिगोचरेतिसर्वस्येव पदार्थादिपदार्थस्मृतिसंभवेनस्मृति।

रा॰
५०

कामत्वेऽशर्थकमेवेत्यभ्युपगंतुमुचितमेवं न सिद्धिकाचादीनां मनेवृत्तां समूहः पदं पदसमूहो वाक्यमिति पदवाक्यलक्ष
णवाक्यमोरखंडार्थकत्वस्यादेरपदवाक्यस्यानभ्युपगम्यमानिवीं तत्समशकातानात् मनोनत्वेन प्राहुमुपदेजकमेव अदे
वदनेदेवदत्तोयमिति निम्नममूलकेसा पदेवदत्तइतिवाक्येऽर्थस्तदेवदत्तस्वरूपमात्रबोधकेऽखंडार्थकत्वमिति वाक्यत्वपा
वाधितं विषयकत्वरूपप्रमाणनिवेशः नाहशाश्रमापां पदानामपि साकांक्षत्वनिद्दार्जनकत्वं प्रमेकमप्यस्ती
तिवाक्यत्वमिति परिहृत्वनदेवदत्तादिपदार्थानां संसृष्टैकस्वभावत्वेनानितिरिक्तत्वमिति मनंतव्यलक्षणवाके
शुखंडार्थकत्वव्यवहारस्यापितनदाते पृथग्भिवारणाय यावत् मनन्यार्थनादेति पदानामनन्यार्थनाएवपदा।
र्थानतिरिक्तार्थकत्वमर्थः तथाचैकपदार्थानतिरिक्तगोचरशाब्दधीजनकवाक्यत्वं न ट्वितिफलितं स्फटोऽ
मादिवाक्यवारणाय शाब्दधीजनकमिति नीलोत्पलादिवाक्यवारणाय गोचरान्त पदार्थत्वं च शाब्दधीजनकत्वं शाब्द
धीहेतुस्वनिविषयत्वं स्यात्ः पदार्थानतिरिक्तस्यापि सिद्धेरेवेतिप्रकृतवाक्यत्वदैकैकपदपदविशेषणं तेन प्रमेय
पदार्थानतिरिक्ताप्रसिद्धायासंभवनादवश्यंनाप्यकनीय शाब्दधीहेतुत्वविषयतिविषयत्वोपाच भादत्वमनेनावयार्थे
स्पर्शेपदलक्षणेनेपितस्वतेः शाब्दत्वपुरुहे तनाद्यापिलवाक्येष्वनव्याप्तिः एतेनात्विनाभिधानवादे अन्वयस
शाकानतिवंधनोपिदोषः प्रमुक्तः एकपदैनेकपदमात्रजन्यस्मृतिविषयत्वमितिन नविवहक्षणीयप्रकृतेऽसंभ।
वापत्तेः नीलोत्पलादिवाक्यस्यापिसकेतेनिपतोबोधकविषयाविशिष्टवेऽशोत्पलादिस्वार्थकत्वमसंभवाद्यादे।
ति घटत्वकेन विकलशपदस्यकशिद्दर्शीलीनिनिशिमनन्वरूपजितासपाकःकलशइतिएवेवटःकलश
इत्यम्मेन्योनखनेवाकेऽखंडार्थत्वस्यतद्मात्रबोधकनाम्नानुभवसिद्धानेष्टिकानाचनत्वाखंडार्थकत्वव्यवहारोनास्तिनदाह
वेलक्षण्येऽत्रचापर्यायपदघटितत्वेनापिवाक्यविशेषणीयं पलदेवाभिप्रेमोदाहृतकस्यनसंप्रत्वेऽप्रपर्या।
यानेकपदप्रकाशितं निमुक्तं अन्येत्वेनाहशास्यलेऽखंडार्थकत्वेरूपापत्तिरित्यभिप्रेत्यतच्छोपानमिति वाधंऽ

सा॰ सि॰

५२

नरेणुवाचेच्छाद्यथाद्विपदाञ्चेच्छाद्विपदाद्विपदस्याक्तिसंदेहलक्षणविरहादेतेनैवदृष्टाः यतः शास्त्रतोऽन्तःप्रागेवनि
श्चिताः लक्षणमपि लक्ष्येणातेन जिज्ञासितेनिष्फलत्वात् अज्ञातेतु लक्षणमेवजिज्ञासितंप्रश्नार्हं चेतितस्यैवप्रश्नो।
ऽसमर्थः यदार्थज्ञानवतो रक्तविशिष्टपदसंबंधाग्रहे हि प्रश्नवाक्यप्रयोगस्यैवानापत्तिरुत्तरवाक्यादौ धानापत्तिश्च
तिनेषां शाब्दं सिद्धं जन्मनवप्रपंचवाच्यं नैवेषां शाकपुणेलक्षणनेस्य यपिप्रश्नव्हीकरणपप्रश्नइतिप्रश्ने किंग्रहस्येक
वचनोत्तरस्य जिज्ञासितेनैकवस्तुमात्रबोधनसमर्थेनेतिचेदुपदस्यासमानाधिकरणेन च प्रश्नवाक्यस्य चैतेनरवाध
नासामर्थ्यादन्याहत्यप्रश्नवाक्यप्रयोगापत्तेः उत्तरवाक्यस्य च परमतेप्रश्नस्य हृदनन्तासमर्थत्वेनाप्रयोगाप
त्तेः शाब्दापरोक्षवादेऽप्ययं चेदुक्तिसाम्यलिनिर्दिष्टवाक्येनापि जिज्ञासानिवृत्तिर्दर्शनानुरोधात्तस्यास्वरूपमात्रवि।
षयत्वे कल्पनौचित्यात् प्रश्नदेनैव विरविशेषस्य तत्रप्रकृष्टप्रकाशत्वेनरवैजात्यमेदत्तदृशि छान्नोनिश्चित
त्वेनाजिज्ञासितत्वाच्च अतएव पदार्थानां संसर्गोऽपि नजिज्ञासितः नरैषां कः संसर्ग इति प्रश्नापत्तेश्च एवं वाक्ये द।
भेदमोरप्यपशाब्दार्थतायास्त्रश्चोत्तरवाक्यान्नतु गुणवाक्यसहीकृतत्वाच्च प्रश्नार्हत्वोपपादनीया नन्वेवं सति चेदखरू
पमपि प्रश्नदृष्टीकृतमेवेतिनप्रश्नार्हं स्यादिति चेत् सत्यं तथापि तदृनरकालमपि चेदनजानामीतितदज्ञाना।
नुभवात्तज्जिज्ञासानस्यायोदर्शनाच्छ्राग्नेनचेदप्रश्नदृस्याभिर्वृणत्मकत्वात् श्रीमद्दविहाश्रमस्वामिभिरेके
कौटिकस्यैवमस्यापि युक्तिभिः समर्थितत्वेन कोऽपि तत्राप्यनाहतमात्रेणनिश्चयात्सिद्धेः न च तर्हि प्रकृष्टप्र
काशादिपदार्थ तद्भेदषयनिर्धारणात्मकमेव प्रश्नदृष्टनमितितेषां प्रश्नार्हत्वमस्तिवाच्यं चेदनजानामीत्य
ज्ञानानुभवोऽलेखवृत्तत्वनरप्रकृष्टप्रकाशादिपदार्थं नजानामीत्यज्ञानानुभवो ऽलेखयोरदर्शनेनवैषम्या।
त् नच वक्रचन्द्रमितिनजानामीतिचेदेतेप्यज्ञानानुभवो सौतिवाच्यं चेदप्रवचेदहेमितिप्रागेवपरोक्षज्ञानोति
स्रयात्वकृष्टप्रकाशाद्यक्राविनरवैजात्यस्यैव चेदवेननस्यप्रश्नदृष्टीकृतत्वादवैनरवैजात्येनजानामीतनतुम

52

उ॰

५२

गोचरयन्याः प्रसिद्धिनिबंधनासंभवादारण्यकस्य ब्रह्मजनकेति स्पष्टनिर्दिष्टो वाक्ये नचैवं परार्थसामान्यलक्षणवाक्येष्वव्या-
प्तिः व्याहतवस्तुबाधसंबललक्षणफलत्वेन व्यवहारसाध्योगणादिश्चाधिकलक्षणवाक्यानामप्येतदर्थत्वाभावेप्य-
दोषात् नीलोत्पलादिवाक्यस्य पटिसमसमानविषयकस्य नित्यनीलोत्पलादिमात्रगोचरस्य मौनिषनोद्बोधकवि-
षयाज्ञानकत्वं प्रसिद्धं न तावदस्माकं विषयकेन्मन तेनैव स्वहेत्वपि रेयमेवेति यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यानां महावाक्या-
नां चावैशर्यंकनैकस्यचिन्माद्भमेत्तिविप्रतिपत्तिः स्यात् तदा सद्भव्यप्रयोगेन प्रतिबोधनीयः उक्तवाक्यानि संसर्गो-
क्तविषयत्वाभूत प्रमाजनकानि स्वतंत्रैकपदार्थो न तिविक्तगोचरस्मात्प्रमाजनकानि वा नाइ यत्ताच्छमात्रताप-
कत्वात् प्रकृष्टः प्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवदिति यत्तदेव स्वच्छमनसा प्रसिद्धिदर्शयन्ति प्रसिद्धेति प्रकृष्टः प्रकाशश्च-
न्द्र इति वाक्ये ह्यादिपदात् सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाभिलापकवाक्ये च घटाकाशो महाकाश इत्यौपाधिकभेदध्व-
सनिरासके आकाशैक्यपरवाक्ये च सोयमुक्तेरतु समानाधिकरण्यमविरुद्धं पदानां प्रसिद्धं यथार्थः ननु तत्र प्रमा-
णमिति चेत् मात्रेति एवं देवदत्तमात्रप्रबोधादाकाशमात्रप्रबोधाच्चेतिपि बोध्यं ४२ नातद्व्यावृत्त्यभावात् अनुभवे-
विप्रतिपद्यमानप्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये साध्यसाधनैकल्पमासांकमानवाक्यप्रवृत्तिप्रकारस्तु स्मारणेन समाधत्ते
प्रकर्षेति प्रकर्षप्रकाशाभ्यां चन्द्रत्वयोगमात्रं विवक्षितं न भेदादयोपि विवक्षिताः न वा भागाद्यर्थाः तस्यानुजिज्ञासितत्वेन न वाक्य-
तस्य चन्द्रमात्रप्रबोधः यदा चन्द्रशब्दार्थस्वरूपः प्रकाशिभिज्योतिर्मंडले स्तौति प्रमाणेन रूपेणानिश्चित्य प्रश्नः तदेत्तरं च
नभसि परस्परविधर्मकज्योतिर्गणे नेत्रविज्ञानीय प्रकृष्टप्रकाशो मंडले चावलोकः कश्चिदन्यप्रष्टुं न प्रभेदिज्योति-
र्मंडले कश्चन्द्र इति न दासः प्रकृष्टः प्रकाशश्चन्द्र इति तस्य चन्द्रबोधयन्तिस्त्विति प्रवृत्तिः ननु जिज्ञासुना प्रकृष्टपद-
स्य गृहीतिनिमित्तं प्रकर्षः प्रकाशपदस्य प्रकाशत्वं चन्द्रपदस्य चन्द्रत्वं चेमेनानिवाच्यबोधमिति योगः संसर्गः धर्मि-
णां वा परस्परसंसर्गः प्रबोध्यमानाणो व्यवहितेदंशोदेतन्ताद्वयनतद्भवात्तस्य वाच्यशातृणिवमेदमंशोदेतन्तरेणाद-

स्वा·सि·
५२

ननुद्वाघोरस्तु तथा च प्रयोगः चन्द्रस्तारेभ्यो भिद्यते चन्द्रपदवाच्यो वा श्यामितरे ओनिर्मेतुले प्रकृष्टप्रकाशतावाद्यन्तेवं तन्नैवं।
यथा न मरुतिचेन्न किं शाह्न्साजिज्ञासितधर्मवति शक्तिमयेन्हसाजिज्ञासित एव लाघवाद्युक्तिकल्पनौचित्यान् जिज्ञासित
धर्मपत्नाःपवित्रानेन संशयेन च प्रतिवचनप्रयोगानुपपत्तेश्च नच तदादिपदवत्तत्रैव लाघवं प्रकरणादिना धर्म
विशेषोपस्थितिनियमेन तदोषश्रुतिवाच्य प्रहुलेसाधर्मविशेषाणामज्ञानेपरं प्रतितद्बोधयिष्यामपदप्रयोगानुप
पत्तेस्तानेच जिज्ञासानुपपत्तेस्तदादिपदवैषम्यात् जिज्ञासायाः प्राकनावच्छेदकैककोटिनिवेशावश्यकत्वे जिज्ञासि
तेशक्तैरेवलघीयस्त्वादिति न प्रश्नवाक्यस्य तुल्ये ऽभिप्रायः पत्रभेदाद्यनुमानोमयायकत्वस्वज्ञेतरदपि न ग्रपृमिते
चन्द्रेतरभेदस्य चन्द्रपदवाच्यत्वस्य चानुमानायोगात् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे हेतुमत्राज्ञानसैवपरामर्शोत्वेन
तस्य तत्रावश्यकत्वात् प्रमितेयितस्य प्रमाणान्तराप्रमितिलक्षणवाक्यादेव वा शाध्येसामान्यतः प्रमितो सामान्यत
एवेतरभेदसिद्धिरिति प्रमितत्वाप्रसिद्धिर्विशेषतः प्रमितो विशेषग्राहि प्रमाणेनैव भेदसिद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तिनिश्च
याद्वानचेन्द्रपदवाच्यतानुमितिरिति मम पक्षाप्यनुमानवैयर्थ्यं द्वितीयेलक्षणवाक्यस्य चन्द्रस्वरूपप्रमितावेव
पर्यवसानात्तावतैवशास्त्रे जिज्ञासानिवृत्तेरितरभेदादौ तात्पर्याभावात् नानुमानिकसिद्धेर्यनानुमानोपयापकता
चेति पक्षकल्पनान्तरेण च चन्द्रस्वरूपवाच्यत्वसाधनेऽथ चन्द्रे चन्द्रस्वरूपवाच्यत्वसाधनेऽप्यावनात् अथ चन्द्रत्वमप्यभिप्रे
तचन्द्रस्वरूपवाच्यत्वसाध्यमनेनतर्हि चन्द्रत्वमेवसाध्यतावच्छेदकमस्तुआपतिनमादिति नस्यकोऽभिप्रायःवाक्यस्य चन्द्र
वोधोपयताम्यस्यानिष्टतादादावाक्यार्थस्य प्रसिद्धावनुमानानपेक्षणेऽपि चेत् अयमभिप्रायः आहति व्यवहारो।
वालक्षणस्य प्रयोजनमितितेर्थिकव्यवहारादौ लक्षणवाक्यस्येतरभेदाद्यनुमानोपयुक्त एवतात्पर्यमन्यतेष
ष्यवैशेषिकादिरनुमायकत्वेनेव शब्दप्रमाणप्रसाहनाभ्यामपितावत्तत्प्रसिद्धये चन्द्रत्वं तावदवश्यमनुमेयं।
तत्र विमर्शे चन्द्रस्वरूपमेव एकव्यक्तिमात्रसमवेतजातिमत्त्वाभावाच्चन्द्रत्वनानेत्यत्रनीतेस्तत्रिष्ठगुणाद्यात्मकत्वात्मसे
न

52

ॐ
५२

वाच्य निर्द्धारितव्याप्तिधर्मेतयाचेद्वाज्ञानेसंभाधारणं चेदस्वरूपानिर्द्धारणप्रयुक्तमेवैतन्निमित्तमेव प्रश्नविषयं नन्वे।
वंसानिकपदविशेषणतानामावनेकत्रप्रसिद्धिर्द्धाहुल्लिवोधेकपदार्थविशेषणत्वादिसाधकत्वमिति चेन्न शृणु सर्ववाक्ये
पुज्ञानिष्पाक्तिवादे यदाज्ञानेरेव प्रथममुपस्थितौ ज्ञाने तेनाद्वेषमन्तरेणाव्यवहारानेगत्वादिति गमकाभावेन सर्व
वाक्याद्वेपप्रसक्तेः प्रकरणादिरवेवविशेषणेन तस्य केवलितव्याप्तिरूपाधिनासावच्छिन्नव्याप्तिरूपलक्षणेन च सो
पलक्षितव्याप्तिरित्यव्याप्तिविशेषापवादिप्रत्येनतत्केवलमेव ग्राह्यबुद्धेः अनेनानेका नञ्जोपाधिविशेषणायां
यपि ग्राह्यबुद्धौ भानप्रसक्तिः तत्केवलव्याप्तिनोपलक्षणस्थलमप्रसक्तिः ज्ञातिविशिष्टादिव्याप्तिशक्तिवादेऽपि पदार्था
मान्यतः सर्वव्याप्तिः स्वतावच्छेदविशेषणादिभिः स्वसंवलितादिव्याक्रयणवशाद्बुद्धिविषयानियमं तदित्यप्रसक्त
राणामभानमेव व्यवच्छेदो ननु ग्रहादिततरमेवमानमेदस्य प्रमाणागोचरत्वनिरासात् अपदार्थस्य शाब्दधी
प्रकारत्वायोगाच्च नन्वमलादौ नीलादिविशेषणैरनीलादिभेदाप्रसापनेकपमनीलादिभ्रमसंशयविर
निरिति चेन्न भ्रमसंशययोर्बाधप्रमानुगोचरज्ञानकार्यत्वेनोत्पलविशेषज्ञानेन तद्ज्ञानन्नाशादेव निरसप।
पत्तेः भेदज्ञानस्यैव तदितरसंशयादिविरोधिनाभ्युपगमेव्याहतत्वात् किंच निश्चितमतदितरत्वनिश्चयायोगा
दितरत्वानि[illegible]यैव प्रतियोगिनावच्छेदकविशिष्टबुद्धिनियोग्यनुपस्थितौ तदितरभेदज्ञानासंभवाद्वक्तुं तेनावधा।
रणासमकालमेवानुभूयमानाभ्यमसंशयादिनिवृत्तिरनुपपन्नास्यादितिवक्तुं ततज्ञानमेव तद्ज्ञानमुन
मूलमतनमूलकभ्रमसंशयमप्यनुच्छिन्नमिति प्रकृते पर्वं च प्रकृष्टप्रकाशादिपदानां प्रकर्षाद्युपलक्षितव्याप्तिः।
विशेषबुद्ध्युपयोगात्न वैयर्थ्यमित्यपि दर्शितमेव ननु किं पापरूपस्वजिज्ञासितधर्मवलिप्राक्रमादिविशिष्टस्यैव प्र
मालक्षणवाक्यस्य चजिज्ञासितप्रकर्षप्रकाशादिधर्मावच्छिन्नधर्मिपरत्वात् चेदितरभेदं चेद्रूपदवाच्य
तयोरपि चंद्रधर्मवादेव जिज्ञासितत्वेऽपि तत्पोलेक्षणवाक्ये नमादाहौधर्मिमत्सर्शकाशादनुमानोसापन्ने

सा·वि·
५२

जातिलक्षणघटकसमवायनिष्ठावच्छेदकतयैवोक्तवैमावघटकमिति वाच्यं परिमाणभेदस्य रूपरसादिभेदस्येव स्वरूप्यभेदकत्वे।
मानाभावात् समभिव्याहारविरोधाच्च इष्टिद्वयापत्तेश्च पञ्चानुगताखण्डत्वे च स्वरूपत्वे तस्यापि च प्रतिकल्पमाविर्भावतिरोभावः
मौलीयवाक्यस्यायं नुरोधात्वाप्युपगमे तु नाकृतात् प्रदाय्यवस्थोपाध्यादिप्रयुक्तो विशेषेण वृथा आदिपदस्मादिति प्रव्याख्ये
क्षिव चेद्रूपद्वर्तितेन दातद्भेत्तयत्तु प्रमयेन तद्धिशानुगताखण्डत्वे त्वं किमेवं न इष्टमेते नोच्यत इति एवमाकाशमपि
दाने दादिपदानामपि निरवच्छिन्नैव शक्तिः तदुक्तमन्यत्र प्रमेयेनापि प्रदर्शितं तस्मादुपाधिभिन्नत्वमनुमेतेनापि सेवा
देवाकाशादिव्यक्तिरूच्यत इति स्वचनात् व्यवहारोपयोगोपहितेनाकाशाद्युपेय च प्रचुरप्रयोगानुसाराच्छाब्दे नविज्ञाने
भ्रान्तः करणशब्दमुपहितेऽज्ञानपदेन च तद्विज्ञानीयमहत्समुपहितेन समष्टेः न बोधहितमात्रमानरूपमाहिव्यतेकृपशम
शिवोऽन्यान्यापद्ये तत्तदुपहितनाकाशस्वरूपमिवेसमानादिसंस्कारादेवमव्यवहारोपपत्तेर्नव्यवहारसंकेतोऽनाधिस
च्छिदानेदमयदानोपचयपनायत्तिः अथवा सदात्मादिपदानामेव निरवच्छिन्नाशक्तिः दिदानेदादिपदानां चानन्यस्ते।
तन्नहीति वेजात्मावच्छिन्नचिह्नचिते तिन दोषः ननु प्रमाणानुरोधात्तिज्ञासामुद्दिष्टवेदस्वरूपप्रवालस्तु नमापिलक्षण
वाक्यान्तेः प्रबोधसामग्रीवलात् तस्य शार्थवत्प्रवृत्त्युपनोप्रमक्षवस्तुदस्यापिजिज्ञासितबोधकत्वे दोषाभावात्तथा
ह नवेति अजिज्ञासितेन जिज्ञासाविषयमित्रे शाब्दधीः पर्यवसितशाब्दबोधान्नवाप्यसति शाब्दानोजिज्ञासितविषय
पर्यवसानसभामाद्यादिस्मर्यः हारम्भज्ञानविशिष्टार्थबुद्धिर्वा धितार्थकसाधारणीलक्षणावाक्यादपि भवमे
वाद्यसम्भवे तेन तात्पर्यज्ञानस्य योग्यताज्ञानस्य च सहवेत्र शाब्दबुद्धिहेतुत्वाभावात् वह्निना सिञ्चतीति गंगायां घोष इत्या
दिवाक्यैरपि प्रथमेऽप्यमानकशाब्दबुद्धेरनुभवसिद्धत्वात् किं न बाधप्रतिसंधानेन तत्कालेन साध्यप्रमाणपृथक्त्व
तोलक्षणयापार्थान्तरबोधश्च नचैवमसति प्रबुद्धस्य विरम्य व्यापारापत्तिः सतिनातात्पर्यज्ञानेनात्पर्यविषयार्थबोध।
मेतत्वेनावद्भ्रमन्ततेरविरामात् अन्यथाप्रवीतत्त्वावाक्यार्थबोधिनमहावाक्यार्थबोधानापत्तेः शाब्दानामवान्तर

53

ॐ
५२

भवानुत्कलादर्थादिप्रतिविंवभेदेष्वनुगतं चेद्रूपं स्वकल्पितभेदेष्वनुवर्तमानाधिष्ठानस्यैव तस्मात्सामान्यतया वाच्यत्वं चे
द्रूमात्रवाच्यानुमिते स्वंद्रूमात्रविषयतावच्छेदेन लक्षणैवास्यामेव लक्षणमात्रं चेद्रूपबोधकमित्येव कल्पनेव रंनानु
मितिकल्पने स्वरूपानुमितौ नस्यैव पक्षतावाभावप्रसिद्धेरेव स्पकमाहात्कौ नैव प्रसिद्धमिति न सिद्धार्थात्साहित्येव
नरभेदादिसिद्धेर्वस्तुतो नानुमानोपयोग इति ननु चेद्रूपपदस्य वाच्यकस्मिन्दर्थोक्तौ निसामान्यतो निश्चयेपि तो।
तद्वाक्यार्थज्ञानात्मकशक्तिपरिच्छेदोस्ति एतदर्थज्ञानानन्तरं चास्ति देशवाक्यार्थज्ञानानन्तरं गवयादिपदानामि
वोपमितिमानतदुक्तिग्रहः साधर्म्यवैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानवदसाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानस्याप्युपमितिक
रणत्वादिमसाधारणेपि न शक्तिग्रहस्यैवाभावे कथं लक्षणा कथं वाग्रवेदं चेद्रूपाद्बुद्धिरिति चिन्त्यं सिंहादिपदे पि
वर्तमानप्रवादघटस्थितेन वैजात्यपरालिस्य निर्द्धारितस्वरूपे प्रागेव व्यवहारादिना गवयादिपदशक्तिग्रहसंभवे
नोपमितेः शक्तिग्राहकत्वे मानाभावात् कथमन्यथा गोसदृशो गवयपदस्यार्थ इति देशवाक्यार्थस्य वा बोधः गवया
पदवाच्यो गवयपदलक्षणज्ञानस्यापि शक्तिग्रहत्वात्कालत्वसाम्यात् अत एव गवयस्मैनिकथातरस्मातिदेशवा
क्यस्यरतेनेन गोसादृश्यपोपलक्षिताविदुगवयपदशक्तेरवपरोक्षः शाब्दबोधो निर्द्धारणात्मक उत्पद्यते तदुत्तरं चोपमि
तिः अत एव हि सदृशपदार्थो नोद्बुद्धसंस्कारस्मातिदेशवाक्यस्मारितेवा गवि पश्यात्स्वपज्ञानमेवोपमितिरिति।
निभाराः इत्यमेव हि चेद्रूपदेपि प्रागेव शक्तिग्रहः इदं च व्यक्तिशक्तिवादे चेद्रादिपदानामावश्यकत्वाच्छक्तिसम्प्र
दायमाभ्योक्तं वस्तुतस्तु नानाव्यक्तिषु एकशक्तेरेकत्वमसम्भवेदेकत्रमेव नस्येत्यन्तप्रसंगात्प्रसंगयोः वर्जनाद्धावंहिवविप्रत्त
इत्यशक्ति शुद्धाविच्यासंभवाच्चैकत्वशक्यतावच्छेदकापेक्षा यामसोपि चेद्रादेकव्यक्तिमात्रनिरूपितानाथाश्वपर्दपदश
क्तेर्नावच्छेदकापेक्षा अत एव जातिशक्तिवादे गोमादौ गवादिपदानां निरवच्छिन्नामेव शक्तिसम्प्रदायमल्लाघवमा
हुर्मीमांसकाः नच डित्थपदसमयोः पारिमाणभेदात् इत्थमेतेन प्रतिकल्पं चेद्रव्यक्तिभेदेन च तदनुगतं चेद्रत्व

स्वा॰ सि॰
५५

उद्देश्यतास्वरूपेण लक्षणत्वेनाद्विधेयतानिर्वाच्यकस्याप्युभयस्यापि बहुवोपपत्तिः उद्देश्यत्वेन प्राधान्यमाख्येविधेयत्वेन
गुणत्वमाख्यमिति नियमस्य प्रवृत्तेन प्रवृत्तेन रूपविधावेव न सिद्धार्थबोधोऽस्मन्नते ब्रह्मरूपमादिवाक्येष्वेव परोऽतस्मापि
दर्शनात् अत एव न सांसर्गिकविषयतानिरूपकनिष्ठत्वनियमोऽपि नोल्लसत्मलमिममादौ सतितात्पर्यसंसर्गमा
त्रस्यापि विधेयताप्रसंगे न तत्र व्यभिचारात् एवं नस्यैव विशिष्टान्तर्भावेन निष्ठितत्वात् साधारण्येनाखण्डलक्षण
वेत्वाद्यत्वबुद्धिगत्वसमाप्तलक्ष्यत्वे प्रकर्षप्रकाशतोपलक्षितनभैतलक्षणत्वेवन्द्रोपलक्षितत्वेन लक्ष्यत्वमिति
वाचोधर्मिनिमर्दश्यापिवाक्यस्य वेदस्वरूपमात्रनिष्ठत्वात्रदृष्टान्ते साध्यसाधनवैकल्यमित्यभावः केचित्तु लौ
किकेश्वरस्यापि लौकिकीमेव प्रमाणप्रवृत्तिमभ्युपगम्यावेदशास्त्रीयपरमार्थवस्तुनिष्ठानामवाक्यानां वाक्यमस्मा-
न्ववाक्यानामेवालौकिकमवेदार्थत्वेनेहदृष्टान्तमवेक्षेति माहुः ॥५२॥ इत्थं लक्षणस्वरूपप्रमाणैः समस्तादिवाक्यानामपि
वाक्यानां वावेदार्थत्वे प्रसाध्य नमनुभावयितुं वक्तुं पिबेदेषु प्रसिद्धमहावाक्येषु तत्त्वमसीत्यालोच्याभिलप्यादिद्वयोर्थ
भुगत्वावगेदिके प्रज्ञानं ब्रह्मेति वाक्ये दर्शयति यदिति यः प्राणिष्वन्नभुजनेनानुमाविवेयामः येन च भूतनन्तरमा
नुपनिर्वकमात्मा येनावलोकयति ब्रह्माभिमन्यते च प्रज्ञानमात्रविभवोऽहमस्मीत्यात्मा नन्नस्वेषितवाक्यवर्णनप्र
स्मेनास्याः श्रुतेस्तात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् वर्णितं तत्तात्पर्यं हि प्रप्योच्यते यः परमात्माऽऽकाशादिसर्गादिकाले भुवने लोक
हिरण्यगर्भेरेतिहासहिरण्यगर्भविशेषैर्नानाप्रकारैः स्थानेषु कर्मज्ञानादिकृतयोग्यतया रूपाविशेषोऽतिब्र
ह्मपदवाच्यो कारणोपाधिचैतन्येन देवप्रतिबिम्बभावेन कार्योपाधिप्रविष्टप्रज्ञानपदवाच्यो चेतिमागम्याग।
लक्षणमायमवेदैक्ययोग्यो यदयोवाच्यार्थो दर्शितो यः परमात्मा साध्यत्वानां पंचभूतानामैश्वरमानुषतिरश्चो
देवमनुष्यपश्वादिवनादिविधशरीरागतो वगान्मा परमार्थिकेस्वरूपमिमेव ब्रह्मेपरेऽदृश्यमादिसंज्ञं भूतानामयं
विषयोऽपितिष्ठित्येवेन तन्मात्रामात्रप्रज्ञात्र यर्थविस्मितो ब्रह्मपदलक्ष्यार्थो दर्शितः येनैवात्मनानाहमपिलोकः

54

श्री॰
५५

वाक्यार्थबोधेनैव विरामप्रसंगात् न चैवं सुगमत्वसिद्ध्यविरोधः नान्यार्थविषयार्थबोधस्यापि लक्षणामात्रसाध्यत्वेन।
तत्र वृत्तिद्वयानपेक्षणात् द्वारभूतबोधस्य च लक्षणानपेक्षणादेकशोऽभ्यासापेक्षायामेव तस्यादौ सत्त्वात् अन्यथा सुधी
वादिवाक्याद्वाच्यार्थान्वयबोधद्वारकलाक्षणिकप्रयोगानुपपत्तेः एतदेवाभिप्रेत्य मन्योक्तेः कल्पतरौ तु
पायसत्वे वैशिष्ट्यमवेदं च वृत्तिद्वये सत्यविरोधाद्वृत्तिद्वयं ज्ञायते तस्मादिवाक्येनाश्नेनादिपदे बोध्यते वैशिष्ट्यमिति इत्य
चमविशेष्यमात्रान्वयबोधस्य दृष्टमात्रगोचरवृत्तिं निगमयन्नुपसंहरति नन्विति नन्वेकेषु केः प्रकृतप्रकाशकवा
क्यात् दृष्टरूपमात्रस्य पर्यवसितबोधः सिद्ध इत्यर्थः ननु विशिष्टज्ञानस्य कथं द्वारत्वेनोपयोगः शुद्धं चेदव्यतिरे
ज्ञानज्ञापनलक्षणविधानेऽदृष्टसमर्पकत्वेनोपयोग इति मनः शंकां वक्तुं दृष्टौ चेत् ज्ञानविषयत्वमेव रेखोद्देश्य
विधेयभावस्यैवायोगात् अथवेद् ज्ञानत्वाज्ञानत्वघटितयोः सम्प्रयोगप्रसंगभवात् एवं लक्ष्यलक्षणभावोऽपि
कथं भागज्ञानस्य लक्षणात्वादर्शनात् ज्ञाते च प्रश्नाजिज्ञासयोरनुपपत्तेर्ज्ञानस्य लक्षणस्य लक्ष्यान्यत्वे च सत्
फललक्षणत्वप्रदर्शनानुपपत्तेरिति चेत् शृणु कल्पतरुकाराणां मते द्वारभूतं विशिष्टं चेदगोचरलक्षणफलत्वे।
फलीभूते च चेदमात्रगोचरे दृष्टैतन्मात्रविशिष्टगोचरवृत्तिस्थितिकाल एव शुद्धगोचरवृत्त्युदयाभ्युपगमाल्लक्षण
मात्रे दृष्टैर्नरर्थो मोः केवलेन न दृष्टं वृत्तिविषयस्यादृष्टत्वमनुनरवृत्तिविषयस्य च शुद्धस्य विधेयत्वं ज्ञानमेदस्युपप
द्यत एव प्रत्यक्षस्य योगः प्राथम्यमिष्यात्तदृष्टालक्षणमित्यभिप्रायेणोक्तमस्मद्वेद्येवादृष्टस्य प्रथमबोधस्य गुण।
त्वात् विशिष्टस्य च चेदस्वरूपावहिर्भावाद्बाधाच्च स्वरूपलक्षणत्वमप्यव्याहतं जगज्जन्मादिकारणत्वस्या
वाच्यजगद्घटितत्वाद्बाधाच्च न स्वरूपलक्षणत्वमिति एतदेवाभिप्रेत्योक्तं कल्पतरौ नहि चेदं तस्य लक्षणं न च लक्षण
स्यावैशिष्ट्याल्लक्ष्यवैशिष्ट्यस्यादिति सिद्धं न सिद्धिकारादीनां मतेन पर्यवसितबोधविषयस्य शुद्धचैतन्यस्यैव प्रागज्ञा
तोपहितत्वाविष्टविषयत्वेनोद्देश्यतापन्नज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वेन विधेयत्वेनाविशिष्टानभावेन प्रसिद्धत्वा

सा-सि-
५५
55

थेदुर्निरूपणीति यदेवं च ब्रह्म चतुर्विधशरीरस्थानेन प्रविष्टानन्तरूपभोगस्थाने शरीरे येन तन्तथा भूतं सद्वस्तुतः
कृत्स्नमपरिच्छिन्नात्मरूपमपि स्वकृत्स्नं परिच्छेद्य दुःखादिधर्मिण्यासीदतीत्यर्थः अनेन सप्रपञ्च इह प्रविष्टस्यानवाप्ते-
श्योपपाद्यन्तरः न्तरस्थानवहितः स्यादिष्टं भवेद्वा विशिष्टं भवत्कुलायेऽस्मिन्निवाकालवश्यमुपाधिप्रवेशाभिज्ञीवभावात्।
यत्प्रकृतं श्रेष्ठैर्वाहं यदस्य वाच्यार्थं दुर्निरूपणीति अन्तोन्तस्तरस्थानेकोऽप्यवहितः स्यात्पितः विशिष्टं भवः श्रेष्ठः कुला-
येऽकुलायवद्दाश्रमेकाष्टारो नन्वविकारिणो ब्रह्मणः कथं जगज्जीवभावो विकारित्वे च कथं नानित्यतादीनामाशं-
क्याह नमस्येति इदं चेदेह लोके यन्मायेन दृष्टान्तराल्पयि नमोवदावरणेविद्वे पश्यन्ति मनाभ्रस्तानेवैव ब्रह्म-
णो जगज्जीवभावो कल्पितो न वास्तवो विन्यदोष इत्यर्थः दृष्टेऽपि तेनापसर्पः अस्यैव तेन पश्यन्ति कृत्स्नो हि सः
प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मन इति दुर्हो माघो प्रविष्टस्यात्मा नेत्रता
नयपंचनिनिरूपाधिकवास्तवरूपेण न पश्यन्तीति सकलाज्ञानप्रवर्गो न तत्कृतः हि यस्मात्परिच्छिन्नोपाधिवः
शः स्वात्मानमपि स्वकृत्स्नः परिच्छिन्नस्तद्धर्मानेवात्मन्यभिमन्यते यथा प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति प्राणे प्राण-
नव्यापारे सति तदुपाधिको प्राणस्तद्धर्मेण प्राणो नाम स एव भवन्तः एव स्थानाभावपिपासाद्यात्मनः इति स
न्यते एवं वाग्विदन्त्याख्यमपि वदन्वागेव भवत्यत एव हि वाचा लमूकत्वाद्यात्मनि मन्यते एवं पश्यंश्चक्षुः स
न्धोऽस्मीत्यादि चक्षुरात्मना अभिमन्यते एवं श्रोत्रात्मा सन्बाधिर्याद्यभिमन्यते. एवं मन्वानो मनो भूतस्तद्धर्मे संक-
ल्पविकल्पशोकमोहादीनभिमन्यत इत्यज्ञानमेव सर्वानर्थमूलमित्यभिप्रेत्याह एषाय: जीवभाववज्जगद्भावस्याप्य-
कृत्स्नतायाः निरूपणाद्धि तद्वदाद्जीवोपाधिनाविशेषाच्च तस्याप्यज्ञानमूलत्वं दर्शितमेव अत एवोक्तं स यो-
ऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतेति परिच्छिन्नप्राणाद्येकैकदृष्टिविशिष्टं वे
कमात्मैकनिष्ठा या मा रहिताभिज्ञसंविधायत्र्यंतिलदेनमरनीयमसम्यग्दर्शित्वे स्येनिसर्वे पदार्थानामधमस्यात्मनएवा

उ.
५५

अवलोकयतीति विषयान्साक्षात्करोतीति चक्षूरूपलब्धिनिमित्तं सर्वं वा हेतुः दृग्वृत्तिप्रतिफलनेनात्मनः पदार्थप्रकाशकं श्रुतेः
येनेवात्मनावक्ति वचनादीनां वाग्व्यवहारं निमित्तं सर्वं वा गुणोपलब्धिनिमित्तं सर्वं कर्मेन्द्रियव्यापारेषु पर्यवसानं तत्सन्निधिमात्रेणेति
मिलनाख्या येनाभिमन्यतइत्यन्तःकरणं प्रतिफलनादन्तराभिमानादि हेति प्रकाशप्रदस्मात्तिभिन्नलोका श्रुनेन च
वलोकनादिकार्यरूपं हि नानाविधस्य येनेनिर्यक्कनप्रदर्शनानां सर्वेषां ज्ञान पर्यवसितत्वे लिङ्गानि धीनः प्रज्ञानपदल
क्ष्यार्थेऽयं इत्यर्थः ईक्षणपूर्वकसर्वसृष्टेरिति दिग्मात्रादिकं सर्वं व्यवहारस्य चोभयमज्ञानविमर्शोऽवेत तन्मात्रं निश्चाय
नान्तर्हृदयस्य चन्द्रायतिरेकेणासम्भावस्फुरणं वागिन्द्रियानन्दस्य स्वलक्षनेनाभिव्यालानात्परमार्थतः प्रज्ञैव सर्वोपाधिकः
नोपकर्ष सत्यं स्वरूपज्ञानमेव परमानन्दरूपत्वात्सर्वं निर्वाहकत्वात् तदिभवप्रेम सर्वं यस्य स प्रज्ञानमात्रं विभव
इति शोधस्य परस्यैकापर्येन तत्प्रदर्शनाय प्रयोधितया तैकेन निर्दिष्टः एवं च सति प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्यस्या
खण्डैकवस्तुमात्रपरत्वमेव सम्पन्नमित्यभिप्रेत्य वाक्यार्थं दर्शयति अहं ममेत्यभिमानादिना
विशिष्टः प्रज्ञानैकरसत्वेन परिशोधितः अहंकारसाक्षी प्रत्यक् परमात्मा आत्मा वा दृष्टिमात्रादि प्रकृतिनानाविधि
प्रज्ञानैकरसं ब्रह्मैव मान्यदिति वाक्यार्थ इत्यर्थः ४२ इत्थमेव यजुर्वेदिकाण्वमाध्यंदिनोभयशाखीय
बृहदारण्यकोपनिषदहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यस्यापि तात्पर्यपर्यालोचनेनाखण्डैकपरत्वमेवेति दर्शयन्नाह य
दिहैतेन दृश्यमखिलं प्रपञ्चयति यदिति ब्रह्माकृतं जगत् भूतमसमानलोकगामकं प्रविशेन्निकृतं महान्त
मासीत् प्रेयसस्तद्वपरमेयपरमार्थतो ब्रह्मास्मीति तद्विदितवद्धि तदेव सर्वं तत्राहो पदयोर्वाच्यार्थौ न योः शोध
नादेकार्थपर्यवसानं च दर्शयितुं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादि तदेतत्त्वमेयः पुत्रादिभ्यस्तन्निसंदर्शयति ति
निरूपयति यदिमादिपरमार्थतद्विस्मेतेन यद्ब्रह्म प्रलये व्याकृतनामरूपं जगद्बीजमादित्योपमेव सर्गादौ प्रा
णिकर्मादिवशाद्व्याकृतनामरूपाभ्यां स्वस्वरूपमेव जगद्भूत अनेन जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मपदवाच्या

सा॰सि॰
५६

56

वेदान्तेषु ब्रह्मविद्यायामर्थे संदिग्धं तो मनुष्या मन्यन्ते किमुत तत्र ब्रह्मावेदिति ब्रह्मभावयोग्या अधिकारिणो याह अत्र
ह्यागोचरविषयास्समस्तापि ब्रह्म भविष्याम इति मन्यन्ते ब्रह्म किमवेदिति वेद्यब्रह्मकर्तृकवेदनस्य वेद्यान्तरमस्ति
नास्ति वेति विमर्शाय यद्यप्येतत्तु न स्वाकोपि वेद्य ब्रह्मणा एव परामर्शो युक्तो नाहुः मनुष्यादेः तदात्मानमेवावे
दिति वेद्यान्तरप्रतिषेधोपि हि वेमेति सारस्मिकः स्यादिति मध्येव ब्रह्मयाहं स्याम स्योम युक्ते नार्थकल्पना किंच ना
ज्ञाने ब्रह्मणि समारोपणस्य रूपस्य पादपितुमात्रज्ञानेन ज्ञानेनैव कनार्थनाशस्यपादनेव पृथ्वीमिति समकृतकमेव
तिभावः ५३ नेति शेषश्च तो नेत्र प्रत्यग्ब्रह्मणोरखण्डैकात्मविदेहे केऽत्रोऽनेव प्रतिपादितनिमित्तं नन्वेद्देहले पीमाह य
श्रुति यस्यामयमत्र पुरुषे प्रपञ्चे गुहान्तर्यस्यामपस्ये परमस्व भूः स विलस्य विवेः एकः स इसमपि ह्युः स्तुरमेकाममवेन्ते
इनात्रविलयं जगतमप्यतत्र एकेनेति शेषाः स्वप्रत्यां चतुरूपे यस्यामानादिमेषु एके मैत्र्योन्तमहावाक्ये प्रथमे मनो
यत्रुहेन अत्रात्मिस्तु रूपे ज्ञानाधिकारित्वि गुहान्तः पं च को पा गुहा मध्ये पः प्रत्यक्केतनधातुः प्रथमेऽस्य वस्त्रावय
माद्रीस्वतः प्रकाशो तद्रतिकोप्यावनारणं श्रुतिनानात्वं विषयी भूतः सोधितः प्रत्यगुच्यन्तत्स्वमर्थः द्वितीयेन त
मस्त्रहेन सोकाममतेष्या दिनाप नो वेमा दिनाच जगत्सृक्तिकर्तृत्वेनाम्यपादितः अप्रमेयमत्रत्वमूरया परिच्छिन्नः
नैकरसत्वेन मानुषानेदायुत्कर्षपरं परां यथाटनेन यत्र ह्यो षितो जगतः सृष्ट्याधिकारस्थाने सर्वितुः सर्वस्य
विवेचजगद्व्यापारनिर्वाहकस्य सावेश्यप्र मोजकालाहनामूर्तिच्छिन्नचैतन्यधातुः स्वतएव प्रकाशमानेस्तुत्य
नत्वमर्थः सद्र्तेचयत्रुहेहयोपात्ते प्रत्यग्ब्रह्मणोश्च नरस्यावितैकात्मवैकण्ठोलोच्यते इतिस्फुरव्यकेठात्मैव यत्र तर
प्रत्यग्ब्रह्मणोरखण्डैकमीमांसयुः उक्तवेतः तत्त्वज्ञानफलवर्णनेनाप्येतदेवदृढीकृतमित्याह तेह इनादिति।
नसाक्षेत्रात्मायकस्यात्मनोवेदनात्सान्हाकाराजगतः स्वत्वमस्यादिप्रपञ्चस्तत्वनाहमेव प्रत्यगात्मेऽमेव विलयः
तृनकाठिन्यवत्सरीचिकोदकवद्वाविलयेनहानिरेकेणसत्वलहणंवाधे चकाराज्ञस्यास्यानिरनिशायानेः

वमपेक्ष्य तत्र स्वकार्यस्य नेनष्टे नत्सर्वं वेदेन्द्रियात्मा विज्ञानेनैव सर्वविज्ञानं तेनैव च कृत्स्नानां सद्रूपाणां दर्शयति हि तस्मात्स्था
नाऽज्ञानकार्यत्वे हि तत्र ज्ञानस्य स्वकार्यं ज्ञाननिवर्तकत्वेन पूर्णत्वमभावलक्षणकृत्स्नानां यापकेन मुख्य पक्षतेनाः
ध्येयेति जगज्जीवभावयोः तद्विषयकत्वस्य दर्शनेनैव मिथ्यात्वबोधनात् तन्निर्मुक्तिकेत्स्नामेव परमोक्षेस्यार्थः
नित्यसिद्धे निरस्तदुःखे वेनेन सर्वानुभवसिद्धे प्रतीचि परमानन्दैकरसब्रह्माभेदात्मभवनात्मवाक्यरूपमपि प्रयोजनमवलि
ङ्गेनेनतस्यापि सविकल्परूपत्वात् दर्शयति प्रेयस्ते देहपुत्रमित्रादयनात्मवर्गोपि आत्मोपकारकत्वात्प्रियः स्यात्मापि
प्रियतमो यात्मा स्वतःअनार्थत्वाद्विकृष्ट इति द्विवचनं विभज्योपपदे तरवीयसुनौ निर्दिष्टेऽपरत्वं प्रियः प्रियतमात्मेत्यादिना
प्रदेशात्मनेनेत्तरेतमप्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेत्यनेन हाकारोक्तार्थसंग्रहेणाहं परं
र्थयोर्ब्रह्मपदार्थपर्यवसानं दर्शिता एवं ब्रह्मपदार्थप्रयोधस्यात्मपदार्थपर्यवसानं दर्शयितुमाह नेदेवपर
मभिति परमार्थतःस्वाध्यात्मानन्यनिष्ठं परमब्रह्मानन्तमपि नदेवप्रत्यग्रूपमेव पर्यवसन्नोऽमर्थः अन्यथास
र्वात्मत्वानुपपत्तेः प्रियं प्रियत्वेन स्वरूपत्वा प्रियपरोक्षस्पतीतिवाक्यार्थगम्यस्य नश्वरत्वोक्तिव्याघातादिति भावः एवं च स
र्वात्मत्वे इदं वस्तुमेव वाक्यप्रत्यर्थं वस्तुत्वमिमं प्रियं प्रेमास्पदं यदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मब्रह्मवाऽऽदमग्राशीतदात्मानमेवा
वेदित्यत्र ब्रह्मपदेन कार्यब्रह्म ब्रह्मविद्याधिकृतब्राह्मणजातिर्वा उच्यते यदनपत्यतीतत्वे इदं विनी भूत्वा मात्रिस
मनुष्याणामेव विशेषतो विद्याधिकारात् ब्रह्मविद्यायास्तैर्मनुष्याः मनुष्यास्ते न पशवः ब्रह्मतन्त्राख्यं न
त्वपरं ब्रह्मत्वस्य नित्यसमस्तु नेनविद्यानधिकारादन्तो हं ब्रह्मास्मीति संसारिणएव ब्रह्मभावं संपाद्योपासनार्थः
उपदेशफलमलेच सर्वभावावाप्तिरितिकेचित्तान्प्रति कुर्वन्नाह नहि इत्तद्विति हि यस्मात्कृत्स्नैवसात्मानं विद्वि
त्वस्या हान्तकृतवत्तस्य सर्वं पूर्णं सद्वतिष्ठते तथा च ब्रह्मैव सा विद्यायास्संसर्ग्य वस्तु विषयास्त्वात्कवनसंसार
स्ते नामान्यो स्तीति श्रुतेर्यामिप्राप्यं तदर्थः उपासनाफलत्वे हि सर्वभावापत्तिलक्षणमुक्तिरनित्या स्यात् किंच ए

सा॰भि॰
५७

न्तो यदस्मिँल्लोके हाने शृंगमेकुरस्तन्मर्हशंकार्यै हेतुजातेस्य वपूर्यसिध्यानरहस्थानिरस्यपरममूलभूतं सदेवालंबमात्मा
नेविलोकमयस्यगहस्थाप यमतत पद्वो पाधिके जीवभावनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः तथा चोक्तं वार्तिके तस्मात्सं भा
वनामात्रः संसारः प्रत्यगात्मनि उक्तैर्घसंयायश्रुत्या स्फुरद्ध्याविर्भविष्यतामिति तथा हेमं ते च [illegible] मेवसाधनमिम
भिप्रेत्य तत्सदत्त्वसार्थकीर्तं नपूर्वकं वाक्यमुदाहरति सद्वृत्तमस्मीति एकमेंतरे वो [illegible] नमुनिर्देश
देवेत्युपक्रांतेस्मजानीयादिमे दभूत्त्वमदृशत्ततमेवाभिनात्यर्थः ४५ ननु ज्ञातो मम पत्रोसे पाम्यः यदि समुर
भिप्रलयोः सत्संपद्यते तर्हि वयं सतिसंपन्नाः स्म इति सर्वे जानीयुः कुत्स्थिता स्मानेश्वर्नहेतनदृशिदं पुनरन्या
नेवाकारो हेतुरितितन्निराकरणाय यथासोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति विवेकोस्मिति नित्ताम्यर्थसंगरज्ञन्यहेतो माख्या
संवर्णयति संपद्येति संपद्य यत्र मधुनीव रसाः स्वस्वभावोत्सर्गेनैकरस्यं मधुगमयज्ञानान्न विदुः यथाश्रुताः पुनरपि
वहुदुःखभाजः सद्वृत्तत्वमसि नासिकयापि दुःखी जनाः पुनर्नर्धमीरेण जीवाः रसाः नानाजातीयवृक्षसंभवाः
स्ताः मधुकरैरुपनीताः मधुनि संपद्य मधुभावं प्राप्य मधुनेकरस्यमुपगता इव सुषुप्तौ मृत्यौ प्रलये च सन्मनिसं
पद्य उपाधिविलयेन तद्भावं प्राप्येत्यर्थः यथैव समन्वितेन रसस्ततेऽप्रमाणाभासा यतन्ते इति रसस्तद्भावं प्राप्य अस्मि
प्राप्याप्यविद्यावृतत्वान्न विदुः प्राप्तकालतनुपाधितः प्राप्तकालमपि प्रतिसंधानेन लभन्ते इत्यर्थः वृक्षानि हि स्फ
तित्व उमेसत्याः कामाश्च न तापिधानादिति तद्यथा हि रूपनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विदेयु
रेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनाविद्युतैतरं तत्र एववासना
कर्मादिवशाः पुनरुपाध्याविर्भावे यथा श्रुताः यस्माद्यानेकैकरस्यभावं वृक्षा यथाश्रुताः अमी जनाः पुनर्यो यो पि एवं व
व्याघ्रसिंहवृकवराहकीटपतङ्गदंशमशकादिदेहभावा वाधा भासाजननमरणप्रवृत्ताः सर्वोगमयादिबहुदुःखभाजो भवन्ति।
युगसहस्रकोट्यन्तरेऽपि जन्तोः पुराभावितेवासना कर्मणी विनाशानेम लोकछेदे न नश्यन्ति इति भावः अतः प।

57

श्री
५७

दावाग्निमात्मेतिकामयमाग्निर्वस्तुपरन्तेषुदृश्यालोकात्मेमयतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिनायतोवाचोनिव।
र्तन्तेइतिश्लोकेनचस्फुटमभिहितमित्यर्थः नहिस्वर्गोवेदाज्ञोन्येनब्रह्मोपादानकेप्रपंचेविद्यानसंभित्तुपसंक्रामयितुं
शक्नोन्नवानिरतिशयब्रह्मानंदस्वरूपमोक्षेनवाद्वितीयमहाज्ञेनाहमस्मभयंत्रामुंद्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेःतस्मादुद्वैम
नेदक्षुरुतेग्ननमस्यभयंभवतीत्यत्रापिभेदद्दर्शिनोभयमावश्यंभावश्रवणादितिभावः ४५ सामवेदस्थितस्यतत्त्वम
सीतिमहावाक्यस्यत्वंपदार्थेशोधितेशब्देलक्ष्यार्थेनमेवदर्शितेनेत्रमसेभावनायांकार्यायांनिराणाथेतत्त्वमिस्यवाक्यो
भ्यासःप्रादुर्वर्णितइतिदर्शयन्तिःश्लोकैःमहोदयंनेनदेहेयचपद्यपाठकामिश्रयमस्मदेसम्बद्धाटयति अग्रासीदित्यादि।
ना आसीत्पदेवहिभवानन्तेविधायतेजोमुखेनदृष्टिमतत्वंचम्बूकजीवः देहान्तपुंगमवधूयविलोकयसंसमुद्रम
नत्वमसिबोधयसत्वाद्वितीयं तत्रास्मिन्नश्लोकेसदेवसोम्येत्यादिसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाइत्यंतेनसंदर्भेणनिर्गलितार्थंप्र
दर्शनपूर्वकंप्रथमाभ्यासोवर्ण्यते हेश्वेतकेतोसदेवःप्राकयभवान्नेषवर्तितःसिद्धान्विलोपाधिप्रविलयात्मार
ध्यिकसात्मभूतेसतिप्रेपन्नोवस्तुतःसज्जातोयादिभेदशून्यमसदेवासीत्तत्तथाभूतोभवान्ब्रह्मणोवाचारंभणमात्र
नामधेयकनाह्यात्मतेमिथ्याभूतेतेजपवनस्थलेस्ततेषांयथातथाभूतेषुमेनगन्नुसनानादकादिभूतभौतिकवस्तु
विधयानेनेप्रपंचेविधायविहिताकरणस्नेनेहपलक्षणात्मैवीकरणक्रमेणसर्वत्रलत्स्मस्थूलकार्यकारणसंघाते
ष्वभिमतय्यव्यत्यात्म्यासेनात्मसात्कृतसत्सोजीवोभूत्वातथाचान्तलोपाधिप्रयुक्तजीवरूपोभावोयन्नत्प्रचुपरतरूपाप
नोहिपरमात्मनःसःपत्नवस्युष्मोसनासोन्यतदात्मपत्रोभवतिस्वमपीतोभवतीत्यादिनोजीवितप्रविलयसर्वरूपेषि
तिरूशमतीतिभावः यद्येवंनर्ह्यनर्थहेतोर्जीवभावस्यात्मनितिकोहेतुरुपायस्तत्राह देहान्तेति पदमेसेहितरूपमि
त्यादिनाश्रुत्योपदर्शितमायाकारणकार्येकेणकार्यापसनपयोलोवनप्रक्रयाश्रुनेनतोस्युंगेनायोमूलभस्न्विष्ट
द्विःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छेतिवाक्यैःदर्शितक्रमेणदेहःस्वान्तस्थरमात्म

सा॰सि॰

५८

58

तस्मात्समुद्रवन्नोपि सविकारत्वात्परिणामाद्याशंकापाकरणायास्य सौम्य महतो हृदयस्येति द्विविकोऽस्याजं तत्त्वा-
त्मर्यं स्मरत्वोऽभ्युदयोऽभ्यासे वृत्ते पतति जीवेति जीवप्रहीणं तत्करणोपविशेषलिंगाद्यात्मा परोक्षिन तन्नु तत्त्वः सच निम्
एकः विद्वेन तदात्म्यमविलेविन पाद्वितीये सम्बन्धन तत्त्वमसिश्रितेचविभेदमोह जीवेन प्रहीणमेकमात्मन्यत स्तन्नरो
हृदयस्यापाशविशेषः शोधणे वैचित्र्यपृथक्त्वाख्यात्मगतो नात्मा त्वमात्रं गोषोहितीममणत्वात्मागतेन स्यात्मपीतिवैचित्र्य
एतस्मात्लिंगान्नमकारेकत्वाख्यात्मागतत्वातिरिक्त जीवस्यगत्वात्तथारिप्रेरणोस्थितेन वत्सवैहृदयात्मागेपिहृदय
शरीरादिति विरुद्धं स जीवस्यात्मन्त्रावस्थितेनत्वमीयते तथैवात्मदार्ढ्य तन्नुजः शरीराद्यपि परेणाजीवात्मानास्थितं।
यथैव च प्राणत्वाभिमानत्यागेणत्वादिनाशोवाहृदजीवोन न पप्तन्ते वैमभुभुक्षि मरणायोऽस्य ह्यभिमानत्यागे प्रवि-
लये च जीवः पारमार्थिकस्वरूपतो न नश्यतीति वृहदारण्येऽप्यभिमतमभिप्रेत्याह स जीवेति सजीवस्य निमः सनरः
प्रज्ञानितमः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति च काठकश्रुतिरिति भंगवदुच्यते च य यामाणत्वाभेदेपि
जीवैकात्मे वेदेहमेदेपामेकात्मस्वनेनैवश्रोतहृष्टान्तेन मिद्धुभिमभिप्रेत्याह एक इति न केवलमात्मानेनताभावात्
स्मैकात्मपितत्त्वत्वेनतामावाद्यमात्यपेत्याह विद्धीति प्रविलेनजगदेकमात्मैवेतदात्म्यं च तत्त्वैदादितात्सापेक्षात्
नैनहानिरेकेणाभीतिविद्धिजानीहि ननु प्रतिभासमानेजगत्कथं नाशीमस्वचापतेतत्राह विन पोति विनश्यत्स्व-
तेन्तनसत्ताकेद्वितीयेमसत्यात्तन्न पोत्के नाप्रतिभासमात्रालीमस्वचापते किं वपुर्विशिष्ठानिर्माणाद्विनावादितमर्थः न-
पाचनसमुद्रवत्सविकारत्वात्परिणतिभावः प्रतोपोनिमेकात्मानस्मद्रव्यम्नमेवास्मिन्ब्रह्मणोऽस्मदेहीतिभेदमोह-
मे च मनोजन्मपर्धः ५८ ननु जगन्मिथ्यात्वे तत्त्वैकोनुगतो ब्रह्मोपादानकत्वेऽसिद्धे तु समपरिणामिन्तिसदृशनदेहिन्नं।
ह्योपदिश्यते तत्कथं स्थूलतमस्य जगतदुपादानं सद्दृश्यते स्थूलस्य वस्थूलद्रव्योपादानत्वदर्शनात् कारणाल्प
नासतपवचसोकार्यस्याविर्भावः आज्ञेतत्कथं वास्थूलतरस्य स्थूलतमात्मनाविर्भावितसंभावपितुं शक्यतत्र-

ॐ

५८

रमाने दैकरसे समुद्रे सैन्धवत्वमस्मिन्नाविद्यके नवकुः खित्वमैक्यज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ तु न कदापि दुःखित्वमसीत्यर्थः ४६।
ननु गृहे स्थमः स्वस्य गृहावस्थितिमिव स्वस्य तस्मा अपि स्मृति संपत्तिर्निद्रामृत्वनान्तरं देहस्थोऽस्यापगृहादागच्छन्नपुरुषः
स्वस्य गृहादागमनमिव स्वतन्त्र्याप्यज्ञागरहादागच्छेत् तः स्वतन्त्र्यागच्छामइति कृतोऽनविज्ञानेनात्माप्राप्तोकोहं हृतोऽनाय।
न्यासेन निराकर्तुं भिमाः सोम्य न घरतिविदुःकोम्यानेनतन्त्रान्यपैसंगहांस्ते तोयान्यामेवतीमनिश्रुत्यादि निश्च
धिर्यथा जलधरैरपनीयमनीतोऽन द्यादिभावमुदयिनमनिजहासां एवं भवानुपाधिभिः खल्वविस्मृतनः संसङ्गस
न्नवमसि संस्मरणपूर्णभाव यथा प्रानन्धिसमुद्रः स्वतन्त्रूपस्वभावोपि प्राणिकर्मसपुञ्जेजलधरैर्वेषाद्यपीतोजलधिभाग
वान्वचापादेपानेरपनयनीयमन्त्रहिंद्वारानद्यादिभावेनीतः पुनः कालान्तरे समुद्रभावे पूर्वे च स समुद्रोऽयमिति स्वाभावि
करूपेणगृह्णाति पित्तलहपांतः प्रवाहोपाधिनानदीयमभिन्नेवुधियेपणे स्तोऽपनापनेनपूर्वोऽनवकालान्तरे तन्नाव
स्वाभाविकीं तु रुधिनमतिं समस्तनावृत्तौ जहौ नदीभावे समुद्रे नाप्यवहारादिनर्थः यथा यं महदृष्टान्त एवं त्वमन्त्र ने वप्र
कारेणभवान्सेवत्सन्तु उपाधिभिरविद्यातस्कंरूपमाणीत्यादिल हृतोणकृपाधिभिः स्फुरत्केजपाक्रम समो भरागान्स्वाभा
विकमेकत्वमिव स्वस्वरूपम भावविस्मृतः नानुसंधत्तेरूपीति सतत्त्वागमनमपि न वेत्तीत्यर्थः अतएव हि श्रुत्यावोधयसे
तदिमन्तुदृष्टान्तसमुद्रे सैन्धवत्वमस्मिन्स्वस्वरूपणे भावस्वाभाविकं संस्मरणनिरंतरमनुसंधत्स्वतदनुसंधानादेव [illegible]
लवहिनदादजमहनोदज्जभावानुसंधानेऽध्यायभावरवनवजीवभावोप्यपैष्यतीति भावः उदहपतो [illegible] तानः समुद्र
दास्य समुद्रमपिपेनिसमुद्रङमेव भवतिनायपातस्वनविदुरिति महसस्मानिनदीनां समुद्रभावापन्नो नदीभावास्यैत
हृष्टांतिनानयापि सम्पूर्णा वस्था: श्रुतिसंधानमात्रे दृष्टांतः सर्वो यो दृष्टान्तो जस्मात् नदीभावेसमुद्रभावाप्तेनिसंधानप
वोपपद्यतइति नयोवोद्धमितिवोध्यं ४७ ननु यदि जीवाः सतत्त्वमया पतन्मेवं पद्यतेन हिजलात्पुष्पापजलपवमप
द्यमानाद्भुतनरगाहपरवानिमाः स्वर्देहादेवपिमतत्त्वमानाविशेषादहेतुहिविषपवाच्चजीवोदेहाद्यनिरन्तमा

सा·मि·
५८

णमेतदुदके विधायेति विदग्धस्त्रिकलत्रान्तर्यं मेगरलान्वष्टाभ्यासं वृत्तं यति ग्राप्नोति सपत्न्यनुप्रलीनमिव सैंधवविल्
महत्ता पश्यति पत्रकरणी यदि हृद्धिभाते विदंतिपदमस्तपवरसेगुणं नासग्रहानंतसमहिदमस्मिद्वंतुनवं यथाप
इनेरवत्लषोपिपुरुषाभ्यूपनइटके प्रहिसमलीनेविलीयोरकैकपरूपमापन्नं सैंधवविल्पलवणखंडं इवदत्र
ह्रषाकरेण चविस्रस्यपनमपश्यतिनोपलभते तत्र यथाङ्गलनूपस्पर्शवनाशोगमसपिजलेवप्राप्यासमूदहेशयो
जलादिविभाग्रहीतेनमारुतेवेनीसमर्थः एवं हृदि प्रलीनः करणेपाद्योग्राव्वणाभावाहिमानसप्रकाशतान्साधा
स्ताहेकारादिसमरसेनसदामस्फुरदपि परान्वेष्टयः पयाबुद्वौ करणैर्बहिर्लीनः करणेनपश्यतितुपाधिभ्यो
विविच्य तेनमारुतवेनीसमर्थः नचैनावतानस्याबोधएव उपायेन रेणवोदुशक्यतानाहिमेनहृष्टांतेमुपयाद
पत्रदीपयति विदंतीति वहतायविवेषमपिजलप्रलीनेलवणरसंरसनयाजिह्वयाआस्वादयेवमेदाआत्मतनंगु
रुन्नाम्यपदेशीकृतमश्रुतिनामपरहस्सतयाभग्नः प्रतिबोधनचतुरतरश्रीगुरुवचनोपपत्तिभिः प्रतिबोध्यमा
नाः विदंतिविस्मृतकंठचामीकरमिवतत्कालमेवलभते उपमर्थः इदमेवदर्शयतिश्रुतिरचार्यवान्पुरुषोवेदेति
आचार्योहि वाव यावि दितासाधिष्टं प्राप्यति चान्यत्र तद्गुरु कृपैकलभ्यब्रह्मानमेवामिलवणव्यामोहापाधिम
तेलवणेवायत्रं जलेम यानलतनणेनपायधान सेनसरेवायत्रं मिदहरस्प्रवुध्यादिहैतजातंतुसर्वं यातेनभवु
मीत्यर्थः ५० संसारवंधनिर्मुक्तोसद्गुरुपदेशापवोपायमलस्मामिच्युप्रज्ञाजिज्ञासेप्युपिसहकारिणावितनहृष्टा
तेनदर्शयितुं यथा सोम्यपुरुषं गंधारेभ्य इति विदुस्सोम्यानेनन्नाम्यपेक्षुटीकुर्वेन्सममाभ्यासवर्णयति चौरैरवति
चौरैरिवापिपुरुषोविपिनेविसृष्टो रागादिभिस्तनुषुनष्टविमुष्टदृष्टिः पापैषिवेषगुरुणास्मिविमुक्तबंधः
सद्रस्ततनमस्मि याति स्वकिस्वधाम हे सोम्य यथा कश्चिन्महार्हरत्नविभूषणो गंधारदेशीयः पुरुषः स्वगृहाद्गण
प्रमत्तः सप्रांतेनिशिचौरैर्भूषणापहारायवध्वा देशांतरे दूरे नीतो भूषणान्यपहृत्यापनद्वाहिहस्तपादस्तथैवविं

59.

उ·
५८

मायोकोऽहष्टांतेननिराकर्तुं न्यग्रोधफलमव्याहृतेतिखंडिकावनाम्नस्तत्तात्पर्यं संगृह्णाति स्म च सामग्र्याः सेवतीयतिधानां
नरीति धानानां तत्तन्ननेत्यादिवतः श्रुतेर्वेयमिति सिद्धिवेजगदवस्थितमादित्रयात्मा ततःद्वावनामसमधिगम्यमयेवतीमः
सत्त्वग्रहणतन्नमसिसत्यमसत्यमव्यक्त नामम सेभा कोर्यः भूतएव ग्राप्ति दृष्टांतेनप्रधानापावटवीजस्यानिरूपणमा
नमेध्ययदनिरूपणमनर्थीद्रिया गम्यतीजावच्छानातोप्यं क्रियादिभावेनानुवर्ततेनाहेनदेवन्यग्रोधोपादानेन देव हिदृष्ट
कालादिविषेषोजलादिनोपष्टं हिने वीजं पुटं भित्वो क्रयादिक्रमेणलोधीमानं तोम्रतनवः याविलाहेनचोक्तः स्थूलोवटो
न्यग्रोधस्तत्रूपाविरासीत्प्रादुर्वभूव यदं पाक्षिन्यायमात्मन्यपि सूक्ष्मापि मद्राहेनेवावस्थितेन गमनगंकालेप्राणपदृष्टा
द्युपहेतिनेत्यादिरासीत्स्तत्रविनादिक्रमेणप्रादुर्वभूव यद्यप्यागमात्पापरिधीतलिंनावस्यविषयासके वुद्धीना
मगृहत्वाननातोक्तंनाकिंकाणांवोधयमानोप्यप्यतः यौदुर्वोधत्वपाप्यागमानुसारिभिर्देतनमुर्वेः सहधानेरग्धेका।
शिमिरधिगंतुंशक्यएवेत्यभिप्रेत्याह सहस्वेतेनि श्रद्धस्व सोम्येति श्रियत्र सर्वगणगतेनमहाविधीयते महावि।
तत्त्वसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदितिच श्रुतेरेवं श्रद्दधानाः पुरुषा ध्येयमस्यपरंतत्पर्यमाप्यमानिवर्त
तेमह्मस्तुसंप्राप्तवतीनामादित्स्यति वचनेन च श्रद्धा या गृह्यावश्यंतदर्थपातेसहावतेनदधिगतेशक्तानान्येनेत्यर्थः
ननुप्रमाणेनार्थसिद्धौनश्रद्धोपयोगः चद्धयादेवेत्तदर्थप्रकाशनेनतदपेक्षामाश्रदर्शनादित्याशंक्याह श्रणो।
यणीयरूति श्रत्यन्तस्थूलपतिमतः शोहेकमवगाधितमपोनन्वधमेदं वग्रयसहाय्यस्तनम्पतित्यशोनोमसद्यतेकिं वा स्वभति
स्तत्त्वोयुत्तवादिविकृतभ्राये वादिसहसकृत्तर्कशंकाव्याकुलेपरमात्मन्यनुस्तत्त्वोऽर्थः एवमनिरूपमहितोमेचय
मद्रसतन्वमेवासिद्धतत्वमेवसत्यमसन्यत्त इतिविश्वं जगदसत्यमित्यर्थः ६५ ननु मयश्चकार्यकारणमेवातेन
विष्ठत्वात्सत्यरूपमसत्वितर्हि कुतोनोपलभ्यते यदि चमतिसोरूपसत्याभावान्नदृनुपलभ्यमेवनर्हितदर्णनसाध
नोपरदर्शवेप्यर्थं मनिमित्तश्रुत्यामायासकारणोदापदृष्टांतोपन्यासपुरःसरंतदुदर्शनयोःकारणंवत्केलव

दृष्टांत

स्वा॰ सि॰
९०

र्थपरं स्वर्गं प्राग्दर्शितव्याख्यानादि आवलेहन्तेणं तु पे ति प्राप्तौ नीति सुनौ प्रागुक्तमेवेत्यर्थः ॥ एष एव हि विदुषामपि समस्ते
प्रति प्रयत्नः क्रमः पोविशेष्यस्तमाह प्राप्तानिति प्राप्तस्तन्तत्तत्क्रमेण समस्ते पत्रः संपत्तिं समकालमेवम्
स्तु वच यति सनत्तमाहात्म्या कारेणावाधते ननु तत्तमाह उदस्तमोह इति यतः प्रागेवामुक्तिं दूरयस्त्र सुवीजाज्ञानः प्रा
दुरत्यमात्रेणो भोगाय पृतम शरीर इत्यर्थः यत्संपन्नः प्राप्तो मस्तु वं च यतित तत्त्व दृष्टत्वमेवाभिग्रतोमस्तु तत्त्वयोज
केकामकर्मादि वंधं च मिस्तारस्य ग्रतिक्रमसेत्यर्थः ॥ ९२ ननु विदुषोऽविदुषश्च देहपातादि निर्वाहकभोजनादि स
वहारसाम्ये यवि विद्वांस्तद्वेतुभिः कर्मभिर्न वध्यते यदि विद्वांस्तु वध्यत इत्यत्र विशेषकोहेतुरित्याशंकाह दृष्टांतेनाप्या
कर्त्तृपुरुषे सोप्यान हत्यंगृहीतभिति निवेडावनारस्तात्रात्पर्य ग्रहणं त्वमात्मानं वर्णयति स्तेनइति स्तेनस्यानय
रणोविवदा हवंधावाप्नोति सहत्वमानेऽनपरन्नाभिसंधः समाभिसंधिरपलब्धयते यदा न्मासद्भृतलनत्वमसि
निर्णीत वंधमोक्षौ यथालोके परमिति कश्चिद्राजमंटे गृहीतोनाहं स्तेन इति निन्हुवानोऽग्निदिव्ये न परीक्षणा
यत्तत्परस्य ग्रहणेनि मुक्तो वस्तुतस्तेन इति द्वितीय स्तत्समेवस्वसंस्तेनत्वं परं वंचनाय दृते सोऽस्तेनोऽस्तेन
त्वाभिसंधो मोहात् गृहीतात्स्वत्वप्रपरणो निमित्ता दाहवंधौ ग्रहणकाले दाहेनदूहे च स्तेनोपमिमितिनिस्यादेध
नेच याहेधनेच यथाप्राप्नोति एवं मस्तदृति आत्मतत्त्वाभिज्ञोपि वा स्तवे सद्विदानं दाहदयवृद्धस्वभावं ग्रात्मा
हं नाहं ब्रह्मेत्यपलपन् दोहाद्यवंरात्मत्वाभिमानाद्दृतानभिसंधोमोहात्मात्मनस्तमोः स्वकायाह
हे निरति शयपीडां पुनर्देहादि वंधं च प्राप्नोती त्यर्थः ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्मरन्ति योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथाप्र
तिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणेति अथ यदा तेरस्य यदा स्तेन एव वस्तुतो भवतीति यद्वे इत्य
र्थः स राजभटैर्गृहीत पुरुषस्य स्तेनोहमिति हठतरस्य मनोभिसंधिस्तमपरस्तुं गृहीतात्रापि स्वामिसंधिना
देवनव्याप्यतेन दाहवंधदुःखमनुभवति प्रस्तुतराजप्रभृतिभिरपराधप्रशमनाय वा सोऽलेकाराद्दिना॰

60

श्री
९०

विनेविषमक्रमार्कटकव्यालमृगेंद्रकव्याघ्रादिसंकुलेमहारण्येविसृष्टस्यकेःस्ययाव्यालव्याघ्राद्युपद्रुतानभयानुरः
मितनिषमकंटकादिविलठनदिशीर्णोसर्वांगःलुनस्थानयदस्थानत्वादिनादहमानोवेधनस्कोस्वदेशसोचो
पायसपुमसंधिरमार्कोंगालिहृमेवेंनमपिवागादिभिरविषदैवेनेहाटहपिहनाविशुद्वानिरवद्याहृष्टिरपाविहि
ज्ञानंदविनष्टरूपदहिर्मसंस्कृतःसन्नसरूपात्मानस्यनचत्रसर्वदुःखनिरानाविद्यादिदेहस्तयेशुचन्तरपीतिल
दज्ञानिप्रतिमोनिविपोविशुद्धाशवेगोनोविसृष्टःअनादिकालादारभ्यादेविविधंसृष्टोजन्मसरणमहनर्यपरे
परामविदूदेवनानुभवन्नयाव्यादिवेधाद्विवेधनिरूनोस्वरूपावाप्तोचोपायमपश्यनश्रोचसोमर्षः यथाचेमउत्तो
गंधारपुरुषोदेवाद्विवेशानतस्तोसेदयालुभिःकैश्चिन्मार्गविमुक्तःप्टगादिवेधःसन्नतद्वयादिहमार्गोसणशनैःश
नैर्ग्रामाद्ग्रामांतरंस्टंन्नगंधारानगरमासाद्यासुखसम्पदुवेदनत्वमस्तोभवत्येवंजन्मपिवहुनरजन्मपरंपराजिनस्य
कृतरागिपरिपाकसहाभाग्योदयप्राप्तेनसाहसिन्मदेनेनश्रीगुरुणासमस्यकुज्ञानिवोधनोपायेनविमुक्तवेधो
विदित्वाज्ञानादिसर्वंवेधनोपिसन्तेपरमार्थतोनिःप्रपंचेसहस्रोवामिन्नतःसवुध्याविचार्यसतानिदिध्यास
नस्थावेनसत्तासंभूतिकृतस्थविशमस्थानस्यसमाप्नोसधामस्यपरिहितत्वानंदरूपसामान्यानिर्मीहिप्राप्नुहोमर्षः।
पर्याविदूषोसरणेसत्सयरोक्रमसंपूर्तौप्राप्तकःविदुषोपिसपवक्रमतुनान्यइतिजिज्ञासाप्रशामनामपयरूपसो।
मोपनापिननिनिवैदसूक्तिस्तदर्थसंगच्छतात्रमायासेवर्गयति संपहोति संपद्यपद्रकरणादिलयक्रमे
णसूत्रेत्यतःपुनरूपेनिजनिखवेधं प्रासत्तंवचयनिसत्तसुरत्तुमोहःसहूलननसम्येनिजरमस्तवेधं।
सूत्रःआत्मनत्वानमित्तषुरूपोसरणेस्तुमाविवकरणादिलयक्रमेणवायगादिकरणानिमनसिमनस्ता
णेप्राणस्तुपरमात्मदेवतायामिन्मेवसुपाधिलयक्रमेणपत्रयसिन्यपरमात्मनिसंपद्यस्ततोसृमुनायमतःप्राज्ञो
नवाह्यनाकमौंतुसारादुक्रमणएवेकंपुनरयिजानिजयकर्मभिःप्राक्तनकर्मभिश्चप्रकर्षणवेधनेचमन

स्वा·सि·

५२

61

योऽद्वारेनेनवर्णयति ऐक्यमिति ऐक्यं प्रकल्पयन्वेविलसत्पादान्विभज्य प्रविलाप्य शिष्टः एकः स आत्मा
जगदेयसात्मा ब्रह्मेति विस्पष्टमथर्ववाण्या अथर्ववाण्या अथर्ववेदस्य ईति या मांडूक्यश्रुत्या ऊँमित्येतदक्षर
मिदं सर्वमित्युपक्रमेय अखिलस्य जडाजडस्य सर्वस्य वस्तुनो ओंकारस्तत्पादमात्रादौंकार एवेति व्युत्पाद्य ऐक्यं प्रक
ल्प्य आरोपेण संपादनस्यैव स्थाने रहिरण्यगर्भाभ्यां वहलहत्त्वाणि ही मात्रानकारादिमात्रात्रयपक्षमेण प्रवि
भज्याद्वमात्रालसचतुर्थपादेषु वैपादित्रयात्मके सर्वद्वैतं प्रविलाप्य शिष्टः परिशिष्टः शिवमद्वैतं चतुर्थ
मनंतरूतिपकोहेतः शिवो जगत्साक्षी अयमात्मा सर्वविशेषपरस्तेनेयः अनुस्त्रात्रेपतेनो पमेहतः सर्वत्रमाग
पिश्च यसात्मा ब्रह्मेति महावाक्यस्य परे ऐक्येत् यिना अवेदैकरूपो विस्पष्टम अरे ग्रंथ जगदेय सम पादीस्थयेः अ
नश्यतु सर्व मयि वेदे नाश्रतीचो निष्प्रपंचब्रह्माभेदएवविश्रान्तिरिति सिद्धमिति भावः ५५ इदं सर्व महावा
क्यानां सर्वेषु प्रमत्त ब्रह्मावेदैक बोधकत्वेत्सु न्यायानेदारपः प्रधानस्याप्यधिकरणोक्तन्यायेन सर्वेषा
वीमान्यानेदादिमावरूपविशेषणानि यदधिपात्ववरोधरत्नाधिकरणोक्तन्यायेनाश्लनायभावरूपः
विशेषणानिचोपसंहृत्य सर्वेषां तरवाक्यानां स्वस्वसन्निहितत्तत्तन्महावाक्यैकवाक्यतायां सर्वमहावाक्ये स
र्वमपि प्रतिपादितं सर्वेनोपाहृतस्य कार्यविद्यानि मूलनत्त्वमसर्वस्य तिपरमतानामपि विषयार्थमत्र धानसे क
ल्पयिष्यति इकुत्रादर्शे पेलदव्रात्मफल त्रैकालिकहेत वाधरूपमपरिच्छिन्नानेदात्मानामिरूपं च फलमभि
लप्यदर्शीति नित्यमिति नित्यं शुद्धं विशुद्धं विहत्ता विरहितं नित्यमकृतस्वभावं सत्यं स तत्त्वं निरत्नहृपमनवपत्रं
रूर्णामानंदरूपं प्रमत्तब्रह्माहमस्मि स्वरसहाशिरवोधानवहिस्य मेतन्नासीदस्ति भविष्यन्त्यपि मयि सर्वं सत्या
निरालम्बमेगो नित्यमत्रस्ति नाशरहितं शुद्धं निर्दोषं विशुद्धं स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपं विकल्पविरहितं एषणावर्जितः
कारणभूतो नित्यमुक्तस्वभाव कालत्रयेऽपि वधमे भावनाशून्यमसमसवाधस्वरूपमस्थूलादिधर्मकं निरस्त द्वैप

पु·

५२

संभावनाप्रशस्तेनैवंपदार्थात्मा ब्रह्मैवयत्रात्मा साक्षात्मत्वेन निश्चितो न स्पष्टतनेन विना परमार्थं ब्रह्म तत्त्वमेवात्मभावनि
श्चयादेवमस्मामिसंधिः सन् प्राप्तात्मस्वरूपोऽवधिनेव्यपते मायाभिस्तु रूपमायाख्याज्ञानदानंबंधसंकात्तस्य क्रमेतः
प्रस्तुतब्रह्माभिःसंपदृश्यते यावत्प्रमाण्यात्मानि संधिलाभतत्वविनस्वरूपोऽनैव्ययेनेनन्नम्यनु सन्नेवात्मावधपुं
कांपुनर्जन्मनमरणादिसंभावनांनिरस्य दृस्मात्मनुद्विद्राष्टोनापनय नजायतेम्रियतेवाविपश्चिदितिश्रुतेस्त
नत्पुनर्जन्मबीजनाशस्त्वेवेतिभावः ५३ श्रवणसप्तम्यासप्ताधिकारिविशेषणं च सत्त्वः साक्षात्कारफलकत्वे
पिताप्रसेवादस्य साक्षात्कारफलकत्वे केनैनेन प्रदर्श्य प्रस्तुतमहावाक्याभ्यासवर्णनमुपसंहरन् ज्ञाना
दैवेदानीं तत्राधिकारिणमपि कृतकृत्यतावच्छेद भवतीत्येतत् दर्शयति पितेति पिता सुतः स्ववचनेनेति बोधि
तः सन्नात्मद्वितीयस्वरूपबोधयेनैविज्ञौ एतत्सिद्धस्वरूपविनिश्चितात्मपरकारो पित्साज्ञात्प्रसोवक्ष्यमाणधिगम्य
वेल्कतार्थः इतिप्राग्युक्तरीत्या पित्राख्यगुरुणा सुतः स्वेनकेनरूपप्रज्ञितदृशांनादिभिः स्ववचनैः सस्नेहं
मधुरवाक्यैः प्रतिबोधितः सन्नस्वात्मानं द्वितीयवस्तुबोधद्वनेप्रबाधितापरिच्छिन्नानंदबोधैकस्वभावं
जैतनकालमेवकरतलामलकवत्साक्षात्कार ततः कृतकृत्यो जीवन्मुक्तः कालेन प्रारब्धक्षये समनन्त
योतेविदेहकैवल्यं प्राप्स्यतेतदृध्यानरूपेणैनस्यनावदेवचिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये इतिश्रुत्यादर्शितनमे
वेतिनेहपुनर्दर्शितमितिभावः एततत्वर्णितबोधनप्रकारेविमृश्यप्रद्युम्नात्मैतत्वाहं पुनः पुनः परिशीलय
इतिश्रुत्यादर्शितमेवविदितानात्मात्मतापदकृष्णद्वितीयप्रमविरात्मायेन सन्नयाविधःपरःश्रन्यरदा
नीतनोप्यधिकारीस्वेनकेनचिदिवरूपमेवराजतेऽनेनस्वरूपरसश्रकोपीसन्नाव:स्वाराज्येनदेवसोऽव्ययपरमा
पुरुषार्थफलमधिगम्यकृतार्थः कृतकृत्योभवेदितिछांदोग्यपष्ठप्रपाठकस्यार्थमस्यैकवस्तुपरत्वंसिद्धमि
तिभावः ५४ एवमाद्यवर्णप्राप्तिहूस्थाप्यमात्माब्रह्मेतिमहावाक्यस्याप्यखंडार्थकत्वंसोदृकोपनिषन्नाम

३

स्वा-सि-
६२

62

क्रमस्येन निष्पन्नानां सर्वद्वैतानां न वाक्यान्तरेभ्यः तादृशैव ब्रह्माकारा साक्षात्कारवृत्तिः स्वप्रमेयविषयत्वान्तरं तथा नेष्ट
नावरुद्धः कौलालजालासोपसंहृतिन्यायेन स्वविषयमोहं सहैवात्मानं स्वसहितं निवर्तयतीति न ज्ञाने समस्तद्वैतबाधगुरो
सद्यः स्वात्मनिवृत्तिसमकालमेव रूपं वामपं क्रमपरिशिष्टनिर्वाणमन्ते केवलस्यात्मनो निष्पत्तिर्देश नागनुके त्यात्म।
नत्वेवं सद्यः सहसैव प्रमाणांशस्य तन्नाशे तृणेन दग्धदाह्यजालावदेव प्रशममित्यर्थः प्रयाति गच्छतीति स्वानिवर्तन
सह निवृत्तौ दृष्टान्तमाह कतकेति यथा कतकबीजस्य रजो रेणुः पंकिलजलाहितो जलस्य कलुष
निराकृत्य स्वयमपि सह पंकेन निवर्तते न हि स्थिर्थः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः स्वपरविधिप्रवर्तकत्ववद् दृ
दृश्यस्य परभेदकत्ववद् वृत्तिविद्यायाः स्वपरनिर्वाहकत्ववदेव तन्मयस्य स्वपरप्रकाशत्ववद्वेह नानात्वनिवारकस्य।
स्वपरसाधारणसर्वद्वैतनिषेधकत्वं च वृत्तेरपि स्वपरसाधारणसर्वद्वैतबाधकताभ्युपगमे दोषाभावात्।
न च चित्तवृत्तिनतरूपेण बाधकतांशरूपमात्रांशेन बाध्यत्वेन भेदसंभवाच्च नन्वेवं वृत्तेः स्वबाधकत्वे स्वात्मनि
क्रियाविरोधस्तु न ध्वंसप्रतियोगित्वापत्तिश्चेति वाच्यम् मूलाज्ञानबाधस्यैव सर्वद्वैतबाधात्मकताभ्युपगमेन
स्वाद्यदोषाभावात् बाधस्य त्रैकालिकत्वेन ध्वंसवैलक्षण्याभ्युपगमाच्च द्वितीयपक्षे दोषस्याप्यभावादिति ३।
दृश्यबोधे ह्यबुद्धिरेवाज्ञाननिवर्तिके निमित्तमात्रयत्वात् परिच्छिन्नत्वादि सद्युक्तिबोधो बुद्धिरिव बुद्धी बोध एव
सर्वद्वैतबाधक इति सिद्धान्तः पर्यालोचनेन तत्तत्कल्पितदोषः एतत्स्मन्तभेदस्य च नाये वृहदारण्यके दृष्टान्तद्वया
पादानमिति भावः ५७ एतावदेव सर्वं श्रुतीनां परमरहस्यमियमेवाखिलतान्त्रिकानर्थनिवृत्तिपरमानन्दावाप्ति
लक्षणपरमपुरुषार्थलाभात् तेन नानातः परं किंचिदन्यच्चैतज्ज्ञानं प्राप्तव्यं वावशिष्यत इति प्रदर्शन
मपुनर्बन्धसंभावनावारणाय च वाक्यार्थपरोक्षज्ञानमेवोत्कर्षकाष्ठायां प्रापयति एषेति एषानादि

ॐ
६२

अद्वितीयं ब्रह्म न च प्रवेशगतभेदस्य संपूर्णं सत्त्वास्वाभाव्यांतरव्यापित्वानंदरूपं स्वैकस्वभावं प्रत्यगंतःकरणाद्दिसा
क्षिप्रत्वात्मनैवेतरेव ब्रह्माहमस्मीति सर्वश्रुतिनिगदितार्थरूपत्वात्ः अत्र च निरंशत्वं सर्वेषां तत्तत्त्वमस्या।
विरेशुद्धमपापविद्धं समंजानमनेनब्रह्म निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनं गुहाशयमेनिकलमद्विती
यं नेह नानास्ति किंचनेत्यादिवाक्यानि सर्वमहावाक्यानि च यच्च प्रज्ञानमनुसंधेयानि यतो हि मोक्षश्रुत्येव
स्मिन्नंतःस्वरसहर्षीमसहजप्रकाशोरवेशस्य पैध्यानेन नत्वन्यध्यानं वरेननहरूपं विश्वजगतस्वमूर्तीनिर
मनिष्मानेदेकरसपरमार्थबोधेनस्वभावप्रसंगेनमुख्यायप्रमेवधपूर्ण्यमपि पूर्वमपि नाशीत इदानीम
पिनास्ति अग्रे पिन भविष्यतीति सदेव निष्प्रपंचसच्चिदानंदस्वरूपोहमिसमर्थः तथा च श्रुतिः न निरोधो न चो
त्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थतेतिनटेतन ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरम
वाह्यमयमात्माब्रह्म सर्वानुभूरितिनिचयात्तेद्वैतमविद्यतेरतिच श्रीगौडपादीयवार्तिकोक्तेः नतनसस्यादिवा
कोपासस्यग्धीजनममावृतः अविद्याख्यकार्येणनाशोरस्तिमविष्यतीति तस्मादयमेवपरमपुरुषार्थलाभ
इति भावः ५९ ननु त्वदेकाकारवृत्त्यामूलाज्ञाननाशेन तत्कार्यसर्वप्रपंचबाधस्तथापि नाद्वितीयवस्तुपरि
शेषः ब्रह्माकारवृत्तेर्नाशकाभावेन परिशेषेण तस्य वसद्वितीयतानापातुर्वारत्वादित्यत आह यद्वत्तत्र स
पेक्षेन तर्हि तस्याएव परिशेषः स्यादत्याह तद्वत् मनुपगमेन तत्वस्यास्यादित्रिसर्वेणास्मिद्वितीयपरिशोषोद्यु।
वीवरुमाणेकामयाकुर्वन्नाह रम्यमिति रम्यंवाक्याद्धि मध्याद्धरिणोविमधनाद्धुक्त्वोलेवमध्यः संभूतावेडह
न्निरूपणमिवनि विलीटेनजालेसमोहे रम्यातिवीणासंतोतिरतिशयसुखेनिमग्निदाम्नतनेस्थिताजातिप्र
णाकेनकनकरजारणोरस्यपंकजलस्य रम्यं रक्षितप्रकारेणविमर्शात्मम्याविचार्येति नहीं रितननामर्यकाटे।

स्वा-सि-

६३

रपुनरावृत्तिश्रुतिलिंगाच्च बाधितस्य कर्मबीजस्य न पुनः प्ररोहसंभावनेत्यर्थः सप्रतिष्ठपुरुषकुलगोत्रादिसं
शयस्य प्रबोधेनैवात्मज्ञानेन नष्टे द्रष्टुः सदेहस्य साधारणाद्धि धर्मस्य कोटीनां सदेहस्य च बाधितत्वादेव तत्त्व
तस्य सर्वसंशयनिवृत्तेर्यथा नाग्निजिज्ञासायां तरसस्य च विषयत्वमतस्माह सदेहेति सदेहो नानाविधयात्मनत्व विष
यो लौकिकवैदिकविषयो नतेच संशयः स च सर्वसंशयादि विकल्पनामलम्भनं विषयग्रंथिरंतःकरणताय
स्याधारस्य तद्धर्मं च सा च सदेहग्रंथी अज्ञादिभ्यो भवतीति निदेशात् हृदेशीनस्यानिनिर्मनाशाय तेन नयंथिश
हृस्य परितिर्निपातः नयामे दोस्त्रासंसति कनि हृनी अपि पतन दासाद्येन नात्मनसा हाकारप्रांसैव निगदितोऽश्रु
तितिसोयः तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे।
इति गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवतीति च तस्मादस्याहितेनमेवात्मज्ञानाद्धि जन्मप्राप्य सर्वं प्रयत्नेनात्मज्ञा
नमेव सर्वैः संपादनीयं न विषयासक्तैरन्यैः न कर्मजडैर्वा भूत्वा सर्वैस्तत्सज्जन्म पुनः कर्तव्यं हि जन्म वहुव्य
यं तेयमितिभावः अयोपाय निवृत्तेः लेपदार्थपरिशोधनतः सच्चिदानंदपूर्णात्मावाक्यार्थो ज्ञानिदर्शितः
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीरामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण गंगाधरसरस्वत्याख्यभिक्षु
णा विरचितायां स्वाराज्यसिद्धिव्याख्यायां कैवल्यकल्पद्रुमाख्यायामपवादप्रकरणं संपूर्णं शुभमस्तु ॥

३

६३

63

64

त्रितापज्वरविषमभवव्याधिप्रशमाद्विः किन्नालेष्वास्वाराज्यसंपन्निरवधिपरमानंदसंदोहदोग्ध्री भस्मीभूतेन ना
थास्यां प्रभवति न पुनः कर्मबीजप्ररोहः संदेहश्चेत्स्थिभेदावपि च निगदितावेनदासाधनेन पश्चाद्दर्शितावेदाक्षा
गपरोहरूतिरेवमुनादेराध्यात्मिकाधिदैवकाधिभौतिकदुःखलक्षणं त्रिसितापज्वरेर्वालादित्रिनपथ्य।
कोपप्रभवसान्निपातकज्वरमेव विषमस्य दुश्चिकित्स्यस्य भवव्याधेः संसाररोगस्य चिकित्सा मूलोच्छेदिनी
प्रतिक्रिया अनेनात्यंतिकसर्वानर्थनिवृत्तिलक्षणं ज्ञानफलमुक्तं पूर्वोक्तावमतिः स्वयमेव राजन् इतिस्वा
दृष्टः स्वर्गस्य राजा न तु स्वाराज्यमेवसंपन्न पामरदृष्ट्या स्वर्गराज्यसंपत्तिर्वे पं विवेकिदृष्ट्यापि रतिशय
नेदं संपरिस्पर्धः वस्तुतस्तु स्वर्गराज्यसंपत्तुलमस्माएऽकालमहादूदधेमीलसंपदः कोटांशेनापि न समाने
मपि प्रेमाह निरवधीति निरवधेर्विविधपरिच्छेदशून्यस्य परमस्य सर्वोत्कृष्टस्य हैरण्यगर्भानंदादेरपि वा।
स्वनस्यागोचर इति निरतिशयोत्कर्षशालिना ब्रह्मस्वभावानंदस्य दोग्ध्री प्रपूरयित्री इत्यनेनानाद्युपाधिप्रतिबंधेने
गमेनाविर्भावयित्रीमर्थः ननु दृष्टा अपि सम्यक् प्रसन्नात्ोदेवेर्बीजस्य पुनः प्ररोहवत्कर्मणां ज्ञानापनीतस्यापि देहेनैव च स
कालांतरे पुनरुद्भवः स्यादित्याशंक्याह भस्मीभूतमिति ज्ञानस्यागम्याग्निज्वालायां भस्मीभूतेन प्राग्बध्यागामि
उपरिशेषात्प्रधिष्ठानमात्रपरिशेषाण्हा भस्मेव संपन्नेन कर्मबीजेन पुनरपि प्ररोहो लिंगाद्यंकुरानारब्धो न प्रभवति न।
समर्थो भवति सर्वपापाना नश्यंति न यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते इत्यनेहयावन
न पतति किं महं साधुनाकरवं किमहं पापमकरवमिति न यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंते एवमेवंविदि पापं
कर्म न श्लिष्यत इत्यादिश्रुतिभिर्यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तेने
त्यादिस्मृतिभिश्च लब्धोगमउनरपूर्वाद्यास्वप्नेष्वविनाशेन दर्शितातिरिति सूत्रात्स्यपुनरावर्तते न प्रमस्य